

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Університет митної справи та фінансів

К. В. Тараненко

**ПРАГМАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
АНТОНІМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

МОНОГРАФІЯ

Дніпро
2017

УДК 811.161.2'373.422

ББК 81.2Укр

T19

Рецензенти:

Н. М. Бобух, д. філол. н., проф. (Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»).

Н. С. Голікова, к. філол. н., доц. (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара).

*Рекомендовано до друку вченою радою
Університету митної справи та фінансів
(протокол № 12 від 27.03.2017 р.)*

Тараненко К. В.

T 19 Прагматичний потенціал антонімії української мови :
монографія. – Дніпро : УМСФ, 2017. – 152 с.

ISBN 978-966-328-123-0

Здійснено комплексний аналіз прагматичного компонента лексичного значення антонімів української мови, виділено основні мікрокомпоненти прагматично релевантної інформації у структурі антонімічних пар. Сформовано методологічну базу для емпіричного дослідження прагматичних явищ у межах антонімії, розроблено методику прагмалінгвістичного аналізу індивідуальної мовленнєвої поведінки. Визначено прагматичний потенціал антонімічних пар у комунікативних стратегіях і тактиках, виділено показові сценарії психологічної гри із залученням прагматичних особливостей антонімічної системи української мови. З'ясовано механізми здійснення прагматичного впливу на адресата засобами антонімічної системи української мови в межах художньо-літературного дискурсу.

Для науковців-філологів, викладачів, студентів та усіх, хто цікавиться проблемами сучасної лінгвістики.

ISBN 978-966-328-123-0

© Тараненко К. В., 2017

© УМСФ, 2017

ЗМІСТ

Вступ	4
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади вивчення явища антонімії	6
1.1. Поняття протилежності у сфері гуманітарних наук.....	6
1.2. Тракткування антонімічності в лінгвістиці.....	12
1.3. Історія вивчення антонімії.....	15
1.4. Антонімія як мовна універсалія.....	19
1.4.1. Антонімія на лексичному рівні мови.....	19
1.4.2. Особливості антонімії на фразеологічному мовному рівні.....	21
1.4.3. Антонімія на морфемному, морфологічному та синтаксичному рівнях мови.....	26
1.4.4. Внутрішня антонімія української мови.....	28
РОЗДІЛ 2. Прагматичний аспект лексичних значень антонімів української мови	31
2.1. Співвідношення семантичних та прагматичних ознак антонімії.....	31
2.2. Одиниці вияву суб'єктивного чинника.....	37
2.3. Прагматичний компонент у структурі лексичних значень антонімів української мови.....	42
2.3.1. Емоційно-оцінні прагми у структурі лексичних значень антонімів української мови.....	46
2.3.2. Прагми комунікативного й історико-культурного типу в структурі лексичних значень антонімів української мови.....	53
2.4. Методи дослідження прагматики антонімів української мови.....	59
2.5. Емпіричне дослідження прагматичного компонента лексичного значення антонімів української мови.....	66
РОЗДІЛ 3. Прагматичний потенціал антонімів у мовленні та комунікації	85
3.1. Умови актуалізації потенційних антонімічних відношень.....	85
3.2. Прагматичний потенціал фразеологічних антонімів.....	93
3.3. Прагматика внутрішньої антонімії української мови.....	95
3.4. Антонімія як засіб реалізації комунікативних стратегій.....	97
3.5. Прагматичний вплив на адресата засобами антонімічної системи української мови в дискурсі.....	101
3.6. Категорії маскулінності та фемінності в антонімії української мови.....	109
3.7. Лінгвопрагматичний аналіз індивідуальної мовленнєвої поведінки на матеріалі антонімічної системи української мови.....	114
3.8. Антонімічне протиставлення дейксису.....	120
Висновки	125
Список використаної літератури	128
Список джерел фактичного матеріалу	142
Додатки	144

ВСТУП

У сучасній лінгвістиці зростає увага до проблем мовленнєвої діяльності як засобу взаємодії людей, зокрема до ролі мовців у цьому процесі. Пріоритетною тенденцією розвитку мовознавства стає вивчення не лише традиційно обґрунтованих лінгвальних одиниць, а й мови як цілісного утворення, що перебуває в постійній динаміці, значною мірою залежної від мовленнєвої діяльності її носіїв. Усе частіше мовознавці звертаються до вивчення прагматичних особливостей мовних одиниць, оскільки їхні значення в лінгвальній системі та в процесі комунікації істотно відрізняються. Через це спостерігається певне зміщення акцентів і у вивченні антонімії – від загальномовного плану до конкретно-мовленнєвого її втілення, у зв'язку із чим традиційне мовознавство послуговується методами дослідження лінгвістичної прагматики.

Антонімія різних мов була в центрі уваги як українських (Н. М. Бобух [29, 30], Н. В. Векуа [44, 45], Л. А. Лисиченко [104], Л. М. Полюга [132, 133], О. О. Тараненко [175, 177] та ін.), так і зарубіжних мовознавців (Н. Д. Арутюнова [21], Л. О. Введенська [39, 41], Я. І. Гельблу [52], А. В. Ісаєв [72], В. М. Ключова [83], В. Н. Комісаров [86], Дж. Лайонз [101], Л. О. Новиков [122] та ін.). Досліджувалися логічний, філософський, психолінгвістичний та когнітивний аспекти антонімії. Лінгвопрагматичний погляд на природу антонімів висвітлено в працях Ф. С. Бацевича [18], Н. С. Голікової [56], Д. В. Мовчан [117, 118]. Незважаючи на те, що останнім часом проблеми комплексного опису антонімії перебувають у колі інтересів багатьох мовознавців, досі немає докладного та всебічного опису антонімічних відношень, що постають безпосередньо в ситуації спілкування, зокрема в поле зору дослідників ще не потрапили прагматичні особливості значення антонімічних опозицій.

Проблема прагматичних компонентів у структурі лексичних значень антонімів української мови ще не розроблена достатньо, що зумовлено відсутністю праць, присвячених усебічному цілісному опису явища антонімії; недостатньо розробленою методологічною базою дослідження прагматики мовних одиниць; відсутністю лексикографічної фіксації та

опису протилежних слів на основі прагматичних компонентів структури лексичних значень; потребою розкриття прагматичного потенціалу антонімів як комунікативних одиниць. Саме тому комплексне дослідження прагматики антонімії української мови є доцільним та своєчасним.

Основна мета пропонованої монографії полягає в обґрунтуванні суб'єктивних чинників антонімії української мови, у визначенні у структурі лексичних значень антонімів основних компонентів прагматично релевантної інформації, що складають прагматичний потенціал антонімів у спілкуванні.

Автор висловлює вдячність рецензентам – доктору філологічних наук, професору Надії Миколаївні Бобух, кандидату філологічних наук, доценту Наталії Сергіївні Голіковій за критичні й слушні зауваження та побажання, які були враховані під час підготовки монографії до друку. Подяка доктору філологічних наук, професору Олександру Онисимовичу Тараненку за консультаційну допомогу з визначення наукової проблеми.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЯВИЩА АНТОНІМІЇ

1.1. Поняття протилежності у сфері гуманітарних наук

Для сучасного мовознавства характерна посилена увага до лексичної семантики, дослідження якої дає змогу глибше усвідомити сутність мовних категорій. Антонімія, або протилежність за значенням, уже давно визнана одним з найважливіших типів семантичних відношень, що спостерігаються між мовними одиницями. Це явище має парадоксальну природу: з одного боку, значення лексичних одиниць ґрунтуються на абсолютній протилежності, а з другого – це найтісніші семантичні зближення в лексиці, доконечною умовою яких є співвіднесення протиставлених слів. Саме тому в описі мовної та мовленнєвої сутності антонімії наявна певна плутанина, оскільки дослідники явища переважно визначають межі протилежності слів, керуючись загалом інтуїцією, а не чітко окресленими нормами. Докладне розмежування основних теоретичних засад явища антонімії дасть змогу розкрити сутність і причини появи антонімів як лексико-семантичних одиниць у процесі людського мислення.

Для розкриття природи антонімії потрібно розглянути категорії, що конкретизують це явище. Визначаючи антоніми, дослідники зазвичай роблять акцент на понятті протилежності. Однак у трактуванні самого поняття протилежності немає єдності. Деякі мовознавці не проводять принципової відмінності між протилежністю і протиставленням. Ці поняття повсякчас змішують, а найосновніше – відмінність між ними не завжди належно усвідомлюють. Ототожнення цих понять найчастіше призводить до розширеної інтерпретації антонімії, унаслідок чого як антоніми визначають слова, семантично протиставлені в тексті за будь-якою ознакою, або кореляти за ознакою статі, родинних відносин тощо. Тому для всебічного аналізу антонімії важливим є розкриття специфіки протилежності. Зупинимось на філософських, логічних, психологічних та лінгвістичних підходах до розуміння категорії протилежності.

Для визначення поняття протилежності потрібно передусім усвідомити характер протиставлення, що лежить в основі протилежності, тобто відмежувати протилежність від загалом протиставлення, що є ширшим поняттям. “У разі антонімічних протиставлень, – зазначає А. А. Уфимцева, – ідеться ... про різний ступінь вияву окремої якості і про оцінку одного і того самого явища з діаметрально протилежних позицій” [181, с. 164]. На потребі розмежовувати ‘протилежність’ і ‘протиставлення’ наполягає Л. О. Введенська, підкреслюючи, що, виділяючи антоніми, недостатньо враховувати лише протиставлення слів, потрібно, щоб протиставлені слова мали протилежне значення [41, с. 6]. Залежно від конкретних умов протиставленими за відповідними ознаками можуть бути різноманітні предмети, поняття, явища та ін., позначувані

лексичними одиницями, що в словниковому складі мови вступають в антонімічні відношення, формуючи окремий парадигматичний клас антонімів. Так, окрім “класичної” антонімічної пари в мові *білий – чорний*, в інших знакових системах протиставляються *зелений і червоний* – як дозвіл і заборона в системі дорожньої безпеки; *червоний і білий* – як символи гріха і цнотливості в християнській традиції; *червоний і синій* – як знаки маркування військ на картах. Поняття ‘протиставлення’ – універсальна категорія, що функціонує в математиці (“+” і “–”, диференціал та інтеграл), у механіці (дія і протидія), в електрофізиці (позитивні й негативні електричні заряди), у хімії (з’єднання і дисоціація атомів) тощо. Отже, в основі протиставлення лежить протилежність порівнюваних об’єктів, їх несхожість, несумісність.

Протилежності – це взаємозв’язані сторони єдиного, що одночасно утворюють і виключають одна одну, перебувають у відношенні єдності і “боротьби”. На думку Н. С. Голікової, протиставлення понять, репрезентоване лінгвальними знаками – морфемами, словами (лексемами), фразеологізмами (поліномами), синтаксичними конструкціями, відбиває складну мисленнєву діяльність людини, яка здавна усвідомила системну полярність багатьох фактів навколишнього світу, наприклад: *земля – небо, зима – літо, день – ніч, вогонь – вода, говорити – мовчати, холодний – гарячий, добре – погано* тощо [56, с. 97]. Мабуть, тому антонімія як явище вперше була обґрунтована в межах філософії, що стала дієвим стимулом для пізнання та розуміння поняття протилежностей (не лише в мові, а й у світі). Поняття протилежності розглядалося ще давньогрецькими філософами Гераклітом, Платоном, Аристотелем та ін. Великі теоретики уналежнювали до протилежностей не будь-які протиборства, неузгодженості, конфлікти, суперечності, що характеризуються як “суперечності” в життєвому, науковому, політичному побуті. Предметом їхньої уваги були глибинні суперечності буття й пізнання, які виявляє саме філософський теоретичний розум. Геракліт свого часу помітив, що одне й те саме є водночас відмінне й навіть протилежне. Наприклад, “морська вода і чиста, і брудна: рибама вона питво і порятунок, людям же – загибель і отрута” [53, с. 65]. Він указував, що істотна зміна – це зміна на свою протилежність (холодне нагрівається, а тепле вистигає), що одна протилежність виявляє цінність іншої (хвороба робить здоров’я солодким, а добро починає цінуватися на тлі зла), а суперечливість зближує протилежності [53, с. 67]. Однак Платон стверджував, що будь-яка визначена річ не може в один і той самий час, в одному й тому самому відношенні мати суперечливі властивості: “неможливо бути і не бути одним і тим самим” [129, с. 31].

Заперечуючи Геракліту, Аристотель стверджував: “неможливо, щоб протилежні речі разом існували в одному і тому самому” [7, с. 61]. Аристотель вважав, що протилежності обов’язково повинні належати до одного й того самого роду, або належати до протилежних родів, або являти собою роди.

Пізніше І. Кант зосередив увагу на характерних суперечностях, що відкриваються думкою, яка прагне досягнути принципи світобудови, суть людського існування, особливе місце людини у світі. Він довів, що в разі синтезу різних підходів до вирішення таких проблем, розум натрапляє на справді драматичне протистояння позицій. Такі суперечності філософ назвав антиноміями, а вчення про них – антитетикою [76]. Пізніше в теоретичній системі Г. Гегеля діалектика протилежностей була вперше розгорнута як складне, розгалужене, багатоаспектне вчення. У трьох розділах його “Науки логіки” (“Буття”, “Сутність”, “Поняття”) послідовно представлені етапи з’ясування природи суперечностей. Г. Гегель надавав вирішального значення різноманітним опосередкуванням протилежностей у реальних процесах розгортання суперечностей. Свою позицію він пояснював так: якби ставлення “плюс-мінус” не було опосередковано, протилежності могли б погасити, взаємно знищити одна одну [51, с. 46]. Отже, буття складається з багатьох протилежностей. Протилежності – рушійна сила, а рух – передумова існування. Суперечності невідривні від розвитку, руху, як і розвиток від суперечностей.

Розглядаючи природу як силову динамічну єдність протилежностей, Ф. Шеллінг вважав, що через усю природу проходить протилежність об’єкта і суб’єкта [190]. Праобразом такої протилежності він вбачав полярність полюсів магніту: вони одночасно пов’язані між собою і взаємно протилежні. Це – перше відбиття загального світового закону, який виявляє себе в протилежності позитивного й негативного зарядів в електродинаміці, у протилежному відношенні кислот і лугів. Принцип поділу на протилежності Ф. Шеллінг упроваджує для розгляду явищ органічного життя. За допомогою поляризації він класифікує різновиди явищ живої природи.

Отже, філософів, які зверталися до з’ясування поняття протилежностей, за принципом ставлення до них можна розділити на дві групи: ті, які позитивно ставилися до суперечностей, і ті, які не визнавали їх. Позитивне ставлення до суперечностей висловлювали Геракліт, скептики Г. Гегель та Ф. Шеллінг. Вони вважали протиріччя основним джерелом пізнання. Геракліт говорив про боротьбу протилежностей: “Ця боротьба – основний закон світобудови. Вона – причина будь-якого виникнення. Боротьба – батько всього і цар над усім, боротьба всезагальна, і все народжується завдяки боротьбі” [53, с. 80].

До другої групи належать Аристотель та І. Кант. Для Аристотеля очевидно, що протилежності самі по собі не наявні, тому треба говорити не про живе й мертво, прекрасне і потворне тощо, а про живу чи мертву істоту, тобто протилежності повинні завжди мати свого носія, якому вони можуть бути притаманні або непритаманні, у якому вони можуть перебувати або ні. “Усі протилежні визначення завжди зводяться до певного субстрату, і жодне [з них] не може існувати окремо” [7, с. 55]. Тому “з числа протилежностей ніщо не є в повному сенсі слова початком

усіх речей” [7, с. 56]. Виходячи із цього, саме Аристотеля можна назвати близьким до ідей прагматики, оскільки він розглядає протилежності не в абстрагованій системі, а в близькості до виразників та носіїв цих протилежностей. У його розумінні протилежності не можуть бути ізольовані, а мають існувати в межах суб’єктів уживання.

Протилежності перебувають у стані постійного протиріччя, боротьби між собою. Один з основних філософських законів – закон боротьби і єдності протилежностей – беззаперечно й навічно закріпив широке поняття протиставлення, що, з одного боку, характеризує відношення реалій дійсності, а з другого – лежить в основі їх заміників (знаків), зокрема мовних антонімів. Опис протилежностей, що ґрунтуються на найрізноманітнішому досвіді, та інтеграція цих протилежностей у мисленнєво-мовленнєвій діяльності особистості посідають центральне місце не лише у філософії та логіці, а й у психології. Так, наприклад, К. Г. Юнг зображує свідомість і підсвідомість як “протилежності”, що, з одного боку, доповнюють і компенсують одна одну, а з іншого, суперечать чи навіть ідуть наперекір одна одній. Будь-яка людина, навіть поверхово розглядаючи саму себе, може виявити у своєму особистому житті такі протилежності й напруженість, що спричиняється ними. К. Г. Юнг неодноразово стверджував, що “протилежності не викорінюються й не замінюються попередніми умовами всього психічного життя. Без розрізнення протилежностей не існує свідомості” [195, с. 253]. Ідеться про ті внутрішні сторони явищ, що одночасно і припускають, і виключають одна одну.

Відомий французький лінгвіст Ш. Баллі вважав протиставлення логічних понять природним нахилом людського розуму. Він припускав, що в свідомості людини такі “абстрактні поняття закладені парами, причому кожне зі слів такої пари завжди так чи інакше викликає уявлення про інше” [с. 15, 139]. Ш. Баллі вбачав в антонімічних відношеннях вияв природної властивості людського розуму. Він указував на легкість, з якою свідомість мовця викликає логічний антонім. На його думку, це “один з виявів тієї відносності, що визначає (і обмежує) всю діяльність розуму. Отже, у нашій свідомості абстрактні поняття закладені парами, цікаво те, що кожне слово завжди викликає уявлення про інше” [15, с. 139].

Відчуття і сприйняття мовцем протиставлення великою мірою залежить від таких чинників: ступеня розвитку, освіти, спеціальності, віку, індивідуального досвіду, кліматичних, географічних, соціальних умов тощо. Так, у дітей віком 3-4 років своєрідний тип протиставлення ілюструють слова *дядько – тітка, рука – нога*. Старші “незаперечними” протиставленнями вважають слова *підвал – горіще, сонце – дощ* [195, с. 206]. Імовірно, що протиставлення слів *миша – кіт* виникло за аналогією до уявлення про непримиренність цих тварин. А для людини, що звикла, наприклад, до змішаного географічного рельєфу, антонімами виступають слова *гора – долина*.

Протилежні значення слів функціонують завдяки інтуїції, на якій ґрунтується людський досвід. Ш. Баллі наголошував, що антонім абстрактного слова являє собою частину його значення. Антонімію він обмежував випадками спонтанного безпосереднього виникнення протилежних значень у свідомості носіїв мови [15, с. 160].

Для визначення лінгвістичної сутності антонімії потрібно залучити логічне розуміння поняття протилежності, оскільки проблема антонімії в теоретичному аспекті являє собою співвідношення логічного та мовного трактувань.

Явище антонімії – це окремий вияв проблеми значення загалом, одним з центральних питань якої є те, чи має значення мовний характер, чи воно – категорія немовна. Переважна більшість лінгвістів чітко розмежовують, з одного боку, логічне поняття, що постає як наслідок глибокого вивчення природи й суті явища, і, з другого боку, узагальнення, що пов'язане з повсякденною практикою і фіксується в лексичному значенні слова як його предметно-понятійне ядро. На потребу розмежування предметно-логічної віднесеності слова й наукового поняття, тобто розрізнення лінгвістичних та логічних категорій неодноразово вказувалося в науковій літературі. Так, наприклад, А. Г. Волков (прихильник немовної природи значення) вважає антонімію “результатом логічного аналізу”. На його думку, вона являє собою “операції мислення” [49, с. 25]. До цього погляду схиляється й В. М. Ключова у статті “Проблеми антонімів”, про це свідчить її висловлювання: “... не можна вважати антонімами всі поняття, що заперечуються нами...” [83, с. 81]. Ці дослідники доводять, що антонімія є більше логічною, ніж мовною категорією.

Безперечно, антонімія пов'язана з логічною категорією несумісності понять. Несумісні поняття, у свою чергу, поділяють на протилежні та суперечливі. Уявлення про наявність протилежностей і суперечностей у навколишньому світі виникло ще в VI ст. до нашої ери. Фалес Мілетський уважав, що все суще складається із суперечливих начал: рухомого й нерухомого, холодного й теплого, мокрого й сухого, світлого й темного, видимого й невидимого, земного й небесного, скінченного й нескінченного [11]. А на думку Геракліта, усе в світі складається із протилежностей [53, с. 19]. У межах протилежності позитивне й негативне зливаються в єдності. У реальній дійсності предмет завжди характеризується єдністю тотожності та відмінності, що взаємодіють, даючи поштовх рухові. У будь-якому конкретному предметі тотожність і відмінність є протилежностями, що, взаємодіючи, зумовлюють одна одну. Взаємодія цих протилежностей, як писав Г. Гегель, є суперечністю [51, с. 46].

У сучасній логіці розмежування понять протилежності та суперечливості проводиться недостатньо чітко, що й спричиняє двозначність у розумінні природи антонімії. Можна виділити дві ознаки, що відрізняють протилежні поняття від суперечливих. По-перше, одне із протилежних понять не лише заперечує інше, а й містить певні ознаки,

протилежні тим ознакам, що мисляться у змісті заперечуваного поняття. По-друге, між протилежними поняттями можуть спостерігатися перехідні поняття, що представляють різні ступені тієї самої протилежності. Виходячи з цього, можна стверджувати, що антонімічна пара на кшталт *сумний – несумний* – це суперечливе поняття, а *білий – чорний* – протилежне. Однак розмежування логічного поняття несумісності на протилежності та суперечності не завжди є правомірним, оскільки антонімічний ряд керується не лише правилами логіки, а й нормами тієї чи тієї мови. Так, довжина антонімічного ряду залежить від характеру понять, що входять до його складу, – протилежних або суперечливих. Отже, якщо два члени ряду виражають поняття протилежні, то довжина цього ряду може бути збільшена принаймні на один член. Проте це загальнологічне правило зовсім не обов'язкове для тієї чи тієї лінгвальної (лексичної) системи, оскільки цей член може бути просто не виражений окремою лексичною одиницею. У цьому разі використовують кон'юнкцію заперечень крайніх членів ряду. А. В. Ісаєв наголошує на тому, що логічний поділ несумісних понять на протилежні і суперечливі не потрібно використовувати тоді, коли антоніми нібито виражають поняття лише одного з членів вказаного поділу [72, с. 53].

Г. В. Кондаков розрізняє не протилежні і суперечливі поняття, а контрарні і контрадикторні відповідно. Протилежність (контрарність) між висловленнями – це відношення, що є несумісними за істинністю, але сумісними за хибністю. Суперечність (контрадикторність) між висловленнями – це відношення, які є несумісними за істинністю і несумісними за хибністю [88, с. 422].

Отже, проблема логічної основи антонімії наразі постала з особливою гостротою. Первинність базових понять антонімії (протилежних чи суперечливих; контрарних чи контрадикторних) у науковій літературі розв'язується по-різному.

У нашому дослідженні за основу візьмемо поширений у сучасному мовознавстві погляд на логічну основу антонімії: антонімами можуть бути контрарні поняття (протилежні) та частина контрадикторних (суперечливих), у яких протиставлення перейшло в протилежність, другий член антонімічної пари є не лише запереченням першого, а й набуває нового лексичного значення. Протиставлення суперечностей *бути – не бути*, на нашу думку, антонімічної пари не утворюють, оскільки заперечна частка *не* лише нівелює лексичне значення попереднього слова. А протиставлення на зразок *смачний – несмачний* – це антонімічна пара, тому що слово префікс *не-* у слові *несмачний* не просто заперечує поняття, що виражене словом *смачний*, а передає новий, протилежний відтінок у значенні, що спостерігається в синонімічних лексемах *бридкий, гідкий, гіркий, кислий* тощо. Тому контрадикторні поняття можуть бути антонімами тоді, коли другий член антонімічної пари не лише суперечить позитивному поняттю, а й протиставляється йому відсутністю однієї з ознак, називаючи полярне поняття. Цей погляд у мовознавстві поширився

завдяки працям Л. О. Введенської [39], Л. А. Лисиченко [104], Л. О. Новикова [122], Л. М. Полюги [132] та ін. Він дозволяє зараховувати до антонімів як різнокореневі лексеми (протилежність експлікується семантикою слова), так і однокореневі (з формальним виразником – префіксом із заперечним значенням).

1.2. Тракткування антонімічності в лінгвістиці

У логіці є поширеним погляд, згідно з яким антонімами потрібно вважати протилежні слова з обов'язковою проміжною ланкою (мезонімами), наприклад: *білий – сірий – чорний*. В основу цієї концепції покладено логічний принцип, що передбачає наявність середнього поняття між полярно протиставленими членами. Більшість лінгвістів відзначають неповноту лише логічного розуміння антонімів. Логічні відношення, що ґрунтуються на наявності крайніх членів, між якими можлива третя ланка, виявляються істотними для антонімії, але їх не можна вважати єдиними під час визначення антонімічних відношень, і ними загалом не вичерпується проблема антонімії.

Розглядаючи протилежності, прийнято розрізняти різні їх види. Найбільш розгорнута концепція лінгвістичної протилежності викладена в монографії Л. О. Новикова “Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположности в лексике)” 1973 р. Дослідник розрізняє чотири типи протилежності: контрарну, векторну, комплементарну і конверсивну. Виділені типи протилежності реалізуються у відповідних антонімічних парах. Так, антоніми, що відповідають логічному критерію (тобто мають середній член), репрезентують контрарну протилежність (слова на зразок *білий – чорний, великий – малий, передній – задній*); антоніми, що позначають протилежну спрямованість дій, ознак, властивостей, виражають векторну протилежність (*входити – виходити, народний – антинародний*); антоніми, які виключають наявність один одного, утворюють комплементарну протилежність (*одружений – неодружений, істинний – хибний*); антоніми, що описують ситуацію з погляду різних її учасників (на зразок *вигравати – програвати, купувати – продавати*), належать до конверсивного типу протилежності.

Ця типологія протилежності свідчить про різний характер поляризації слів у мові. Однак потрібно пам'ятати про те, що різноманіття антонімічних уживань у мовленні, контексті та окремих ситуаціях спілкування часом порушує і в такий спосіб розширює поле дії мовних і логічних закономірностей. Так, наявність невираженого третього (середнього) члена в разі комплементарної протилежності членів антонімічної пари, неможливе в мові, може виявитися в мовленні, у певній комунікативній ситуації. На думку В. Хлебди, імовірність наявності середнього члена в такому випадку підтримується синтаксичними конструкціями на кшталт “не А і не В”, “ні

А, ні В” (індекси А, В позначають антоніми), тобто синтагматично [198, с. 15]. Прикладом щодо цього можуть стати фразеологізми “ні живий ні мертвий” або “не так і не ні”. Порушення відношень комплементарності, яке Дж. Лайонз пов’язує з не зовсім звичайними (мовленнєвими) обставинами, звичайно, не суперечить виділенню комплементарності як виду протилежності, однак такі обставини “повинні допускатися логічною теорією”, якщо вже вона відбиває і функційні (мовленнєві) особливості дії мовної системи [101, с. 491].

Намагаючись звільнитися від суто логічного підходу до явища антонімії й дати йому повне лінгвістичне трактування, дослідники перенесли категорію протилежності в площину мови, що втілюється в поняття антонімічності як здатності слів вступати у відношення протилежності. Саме лінгвістичний напрям, пов’язаний з визначенням критеріїв антонімічності, виявився найбільш плідним: на сьогодні накопичився достатньо багатий матеріал, що дає змогу узагальнити критерії антонімічності. Із запропонованих дослідниками лінгвістичних критеріїв антонімічності виділимо такі, що не суперечать філософським, психологічним та логічним аспектам:

а) семантична спільність, яка виявляється в тому, що антоніми виражають одне й те саме родові поняття, характеризують явище одного плану, тобто мають архісему, або “спільну сему”, у своїх значеннях. Критерій семантичної спільності в тій чи тій формі виділяють усі дослідники. За справедливим зауваженням М. С. Трубецького, не можуть бути протиставлені одна одній “дві речі, що не мають основи для порівняння, або, іншими словами, не володіють жодною спільною ознакою (наприклад, чорнильниця і свобода волі)” [179, с. 75];

б) наявність протилежної семантики. Найповніше діалектика протилежних значень розкрита Д. М. Шмельовим: “Кожний із членів антонімічного протиставлення визначається як лексико-семантична одиниця мови саме цим протиставленням. Значення *великий* наявне лише постільки, оскільки наявне значення *малий*, і, навпаки, обидва ці слова в основних своїх значеннях взаємно передбачають одне одного і взаємно залежать одне від одного” [192, с. 131]. Для називання сем, що взаємно передбачають і взаємно виключають одна одну, надаючи антонімічного характеру відношенням між словами, вживається термін “контрарні семи”. Наявність цих сем забезпечує діаметральну опозицію між словами-антонімами;

в) повний або частковий збіг валентності слів-антонімів, тобто здатність їх уживатися в однаковому, аналогічному контекстуальному оточенні, що впливає з критерію семантичної спільності, – характеристики явища одного плану, наприклад: *нова сукня* – *стара сукня*, *приходить рано* – *приходить пізно*. Відсутність в антонімів здатності сполучатися з одними й тими самими лексемами може бути викликана

різними причинами: зв'язками й відношеннями, що встановлюються між предметами та явищами реальної дійсності, можливістю вживання сполучуваних слів у прямому чи переносному значенні, багатозначністю антонімів тощо;

г) утворення словотворчих гнізд, наприклад: *веселий, весело, веселитися – сумний, сумно, сумувати*;

д) регулярне протиставлення в мові й у мовленні. Ця ознака виділялася ще В. Н. Комісаровим, який наголошував, що “регулярне протиставлення слів-антонімів у мовленні – обов'язкова умова, без якої слова не можуть ні стати антонімами, ні залишатися ними” [86, с. 55]. Саме цей чинник доводить наявність прагматичних відмінностей у функціонуванні антонімів у мовленні.

До граматичних особливостей слів антонімів зараховують також їхню належність до однієї частини мови. Ми ж поділяємо погляди тих дослідників, які допускають можливість антонімічного протиставлення слів, що мають різне морфологічне вираження, тобто міжчастиномовну антонімію. Уважаємо міжчастиномовну антонімію можливою через те, що протилежність як основна умова антонімічності виявляється передусім у лексичному значенні, а не в граматичному, тому протилежні значення можуть утілюватися в різних граматичних класах слів, наприклад, антонімічна пара *свій* (займенник) – *чужий* (прикметник).

Зарахування до диференційних ознак слів-антонімів вимоги стилістичної одноплановості здається неправомірним, оскільки остання не може бути релевантною рисою лише для антонімів мови; у мовленні з певною стилістичною метою почасти об'єднуються в антонімічну пару й лексеми з неоднаковим стилістичним забарвленням, що є своєрідним джерелом експресії.

Протиставлення, у якому слова виявляються семантично і / або стилістично неоднорідними, отримало назву неповних, приблизних антонімів, або “квазіантонімів” (пор.: повні антоніми: *малий – великий*, квазіантоніми: *маленький – гігантський, малюсінський – великий*).

Важливим є те, що специфічною особливістю антонімів є лише протилежність значень, другорядні ознаки притаманні й іншим групам слів. Так, у типових синтаксичних конструкціях можуть протиставлятися не лише антоніми, а й синоніми, наприклад: *не великий, а величезний*; пароніми: *не емігрант, а мігрант* тощо.

Отже, функціонування слів з протилежними значеннями – це лексико-семантичне явище, яке ґрунтується на спільних причинах, прихованих у самому характері людського мислення. Проаналізувавши виявлені в лінгвістичній науці критерії виділення антонімів, зауважимо, що лише критерій семантичної спільності з наявністю протилежної семантики не викликає суперечностей та уточнень. Протилежність значень слів може виявитися лише у співвідносних поняттях, що перебувають у

взаємній залежності й можуть характеризувати явище одного плану. Протиставлення мовних одиниць передбачає наявність в кожній з них спільної семантичної основи. Антоніми можуть позначати абсолютні або відносні протилежності. Інші вказані критерії не є універсальними для визначення антонімічності слів, хоч вони дають змогу виявити парадигматичні та синтагматичні відношення антонімів між собою та з іншими словами в лексико-семантичній системі мови.

1.3. Історія вивчення антонімії

Лексичний склад будь-якої мови являє собою певним чином організовану систему, елементи якої (слова, значення) пов'язані різноманітними відношеннями. Одним з багатьох проявів системних відношень у лексиці є антонімія. Ф. де Соссюр зазначав, що весь лінгвістичний механізм обертається навколо тотожностей і відмінностей, причому другі – лише обернена сторона перших [150, с. 567]. Академік М. М. Покровський ще на початку розвитку семасіології писав, що слова та їхні значення живуть “не окремим один від одного життям”, а незалежно від нашої свідомості об'єднуються “в різні групи, причому основою для групування служить схожість або пряма протилежність за основним значенням” [131, с. 82].

Відомий мовознавець О. О. Потебня ще в XIX ст. звернув увагу на те, що в мові, крім слів, близьких за значенням (синонімів), наявні й лексеми з протилежною семантикою [135].

Уперше термін “антонім” увів у науковий обіг О. М. Пешковський у праці “Как вести занятия по синтаксису и стилистике в школах для взрослых” (1928), зазначивши: “Ніщо так не допомагає виявити відмінність між синонімами, як добір до них антонімів, слів із протилежних значенням” [128, с. 175]. Однак перші ґрунтовні праці, присвячені вивченню явища антонімії, з'явилися лише після 1950 року, серед них, зокрема, статті А. А. Кирєєва [81], В. М. Ключової [83], В. Н. Комісарова [86].

На початковому етапі виділення антонімічних пар мовознавці частіше зверталися до категорій логіки. Наукові пошуки, спрямовані на особливості співвідношення лінгвістичного та логічного у вченні про антоніми, проводилися А. Г. Волковим [49], А. В. Ісаєвим [72], О. В. Ісаченком [73], В. М. Ключовою [83], В. Н. Комісаровим [86], М. Д. Лесник [103]. У працях цих лінгвістів уперше зроблено важливий висновок про те, що антоніми є різними видами одного й того самого родового поняття.

У процесі дослідження питань антонімії поступового уточнюється її обсяг. Наприклад, Л. А. Булаховський уважав антонімами лише

різнокореневі слова [35]. Таке звужене розуміння антонімів відповідало нерозробленості питань антонімії в лінгвістичній літературі.

Значний внесок у розроблення питань, пов'язаних з критеріями визначення та класифікації антонімічних лексем, зробили такі мовознавці, як Н. Д. Арутюнова [9, 10], В. Г. Гак [50], М. Г. Комлев [87], Л. П. Крисін [96], Є. М. Міллер [114, 116], О. О. Реформатський [140] та ін.

На матеріалі російської мови ці питання розроблювали також Ю. Д. Апресян [6], Л. О. Введенська [41], В. О. Іванова [71], М. П. Львов [106], Л. О. Новиков [122], Г. А. Уфимцева [181], М. М. Шанський [188] та ін. Явище антонімії досліджували іноземні мовознавці на матеріалі різних мов світу: С. Джонс [186], Д. Круз [189], Дж. Лайонз [101], М. Мерфі [108].

Антонімічна система української мови наприкінці ХХ – початку ХХІ століть досліджувалася комплексно. Українські мовознавці вивчали явище антонімії в межах загального мовознавства (М. П. Кочерган [94]), лексикології (Л. А. Лисиченко [105], В. М. Русанівський [142]) та стилістики (А. П. Коваль [84], Л. І. Мацько [111], О. Д. Пономарів [134]), а також як окремих тип семантичних відношень (Н. М. Бобух [29], В. В. Василенко [37], Н. М. Векуа [44], Н. В. Журавель [68], В. С. Калашник [74], М. С. Ковальчук [85], В. І. Кононенко [143], О. О. Тараненко [174], В. А. Чабаненко [187]). Усебічний аналіз явища антонімії зумовив появу в мовознавстві ширших підходів до дослідження мовних одиниць: з'являються праці, присвячені енантіосемії як різновиду антонімії (Л. Р. Махмутова [110], Л. М. Полюга [132], О. О. Тараненко [162], Т. О. Федоренко [182], В. М. Цоллер [186]).

Особливості антонімічних відношень у багатозначних словах є предметом дослідження в працях Ю. Д. Апресяна [5], Дж. Лайонза [101], Л. А. Лисиченко [104], О. О. Тараненка [177], Д. М. Шмельова [193]. У своїх монографіях Л. А. Лисиченко проаналізовано проблеми антонімії на матеріалі багатозначних слів, виокремлено два структурні типи антонімів. Перший тип антонімічних протиставлень має симетричне антонімічне значення в кожному лексико-семантичному варіанті, другий тип, що є поширенішим для української мови, характеризується тим, що не всім лексико-семантичним варіантам одного із членів антонімічної пари відповідають антонімічні значення в другому [105, с. 28]. О. О. Тараненко у статті “Розвиток антонімічних відношень у багатозначних словах” (1977) пояснює причини виникнення двох структурних типів антонімів, що полягають, на його думку, у предметно-поняттєвій співвіднесеності багатозначних антонімів, а також у їх внутрішньомовних властивостях [177, с. 36]. Пізніше Л. А. Лисиченко також підкреслила наявність тісної взаємодії антонімів із лексичною синонімією й розглянула систему залежностей у складі синонімічно-антонімічного блоку [104, с. 98].

Внутрішньомовні властивості антонімії української мови розроблював М. П. Кочерган у монографії “Слово і контекст” (1980).

Дослідник наголошує, що “при антонімії основна увага повинна бути звернена на розбіжність у сполучуваності, бо тільки остання засвідчує ту зону семантики, в якій слова антонімізуються” [94, с. 86]. Було доведено, що для антонімів характерні різні види опозицій (бінарні, тетрарні, циклічні).

Знаковим для вивчення антонімії є також дисертаційна робота Н. В. Векуа, у якій здійснено аналіз антонімічних відношень, що виникають між якісними прикметниками, з'ясовано специфіку їхньої мовної реалізації, виявлено особливості розвитку та функціонування (паралельного або непаралельного) протиставних відношень між членами антонімічних пар [45].

Лексикографічний аспект антонімії ґрунтовно викладений Л. М. Полюгою в передмові до “Повного словника антонімів української мови”, що вийшов друком 1987 року і дотепер кілька разів доповнювався та перевидавався. Автор подає теоретичні відомості про антоніми, зокрема поділ опозицій на класи, морфологічну та структурну класифікацію антонімічних пар, стилістичне використання загальномовних та контекстуальних контрастивів тощо. Л. М. Полюга антонімічними вважає лексеми з протиставними співвідносними значеннями, що перебувають у взаємній залежності й характеризують явище одного плану [133, с. 9]. Він наголошує на тому, що, крім лексичних антонімів, у мові є антонімія словотворча (спирається на антонімічність морфем) і граматична (ґрунтується на семантичній протилежності висловів, антонімічності різних граматичних категорій).

У межах стилістики проблему антонімії докладно вивчав В. А. Чабаненко. Він дослідив наявність мовних контрастів як експресивних засобів, наголосивши, що експресія вислову значно зростає, коли зіставлявані елементи антонімічної пари емоційно афіксуються, перехресно повторюються, підтримуються повтором, підсилюються порівнянням, парцелюються тощо [187]. Стилістичне функціонування антонімів на матеріалі поезії Ігоря Муратова дослідила В. В. Василенко, провівши лексико-семантичний та функційно-стилістичний аналіз антонімів у його поетичному ідіолекті [37]. Поетична мова стала матеріалом дослідження і для монографії Н. М. Бобух “Антоніми в українській поетичній мові” (2007), у якій уперше в українському мовознавстві на основі попередніх досліджень здійснено комплексний аналіз антонімії української поетичної мови, обґрунтовано структурну, морфологічну та функційно-стилістичну класифікації антонімів. Дослідниця ґрунтовно синтезувала попередні вчення про антоніми, запропонувала класифікацію оксиморонних синтагм та уклала словник антонімів української поетичної мови [30].

Однак під час вивчення результатів дослідження антонімії знаходимо безліч суперечливих тверджень щодо її лінгвістичної природи.

Одні мовознавці взагалі не визнають антонімію як семантичну категорію (С. Г. Брежан [34]), інші проголошують її лінгвістичною універсалією (Л. О. Новиков [122]). Наявне надзвичайно вузьке розуміння антонімічних відношень у мові (Дж. Лайонз [101]) та досить широке (Ю. Д. Апресян [5]). Вивченню антонімії як універсальної лінгвістичної категорії присвятили свої праці сучасні вчені – Л. М. Полюга (2001), І. В. Перцова (2004), О. М. Чернега (2005), О. М. Лихачова (2006), Н. В. Векуа (2006), Н. М. Бобух (2007). Ця полеміка, можливо, зумовлена недостатнім вивченням багатоаспектного феномена антонімії, оскільки проведені дослідження враховували особливості творення антонімів у мові, а не безпосередньо в ситуаціях спілкування.

Наявність у двох знаків-антонімів відношення протилежності зазвичай не обмежується лінгвальною парадигмою, об'єктивно закріпленою у свідомості мовців. Опозити (антоніми) часто виникають у мовленні, де слова вживаються в переносних та інших значеннях, потрапляють у контекстуальні залежності, що у зв'язку із ситуацією або задумами учасників спілкування набувають протилежних сем [56, с. 179]. Саме тому сучасне мовознавство розширює аспектологію антонімів загалом і авторських зокрема. Усе частіше лексеми-протиставлення аналізують з позицій комунікативної, когнітивної, прагматичної тощо лінгвістик. Антоніми в мовленні та спілкуванні включені у предмет нашого дослідження, що спирається на наукові гіпотези щодо прагматики антонімії Ф. С. Бацевича [20], Н. С. Голікової [56], Д. В. Мовчан [117]. Н. С. Голікова пояснює свою наукову позицію так: “Лінгвістична прагматика, як і комунікативна лінгвістика, частиною якої вважають її більшість дослідників, розглядає антоніми як один із фрагментарних засобів успішної, ефективної комунікації суб'єктів” [56, с. 183]. Д. В. Мовчан стверджує, що антоніми – це не лише мовні одиниці, а й комунікативні, доводячи, що “антоніми за відношенням до процесу номінації виступають як номінативні одиниці, а за відношенням до комунікативного акту – як комунікативні. Неможливо відривати номінацію від комунікації так само, як неможливо розглядати номінативну та комунікативну діяльність людини поза її пізнавальною діяльністю” [117, с. 202].

Отже, лінгвістика, протягом кількох століть досліджуючи антонімію на теренах загального мовознавства, лексикології та стилістики, розробила й закріпила термінологічно-поняттєву базу, що послужила підґрунтям для всебічної характеристики та класифікації антонімів передусім як лінгвальних складників розгалуженої системи, багато зусиль доклала для того, щоб виявити протилежні семи, що репрезентують та актуалізують опозиції антонімів у структурі їхніх лексичних значень як у мові, так і в мовленні (тексті).

1.4. Антонімія як мовна універсалія

1.4.1. Антонімія на лексичному рівні мови. Антоніми в мові наявні тому, що в самій дійсності та в людських стосунках спостерігаються предмети, явища, дії, ознаки з протилежними якісними, кількісними, просторовими й часовими властивостями. Антонімія – це складне лінгвальне явище, що ґрунтується на взаємодії позамовних категорій, концептів мислення та мовних одиниць.

Визначення антонімів різними дослідниками дещо відрізняються, проте вони незмінно містять вказівку на протилежність семантики цих мовних одиниць. Антонімічними вважають слова, що протиставляються за найзагальнішою та істотною для їхнього значення семантичною ознакою, до того ж перебувають на крайніх точках відповідного семантичного поля, розташовуючись на протилежних полюсах. Наприклад, семантичне поле лексем на позначення стосунків між людьми *любов, симпатія, дружба, приязнь, пошана, прихильність, доброзичливість, байдужість, неповага, недолюблювання, неприязнь, зневага, ворожість, ненависть* має крайні опозити *любов – ненависть*. Саме тому антонімами зазвичай називають слова, лексичні значення яких протиставляються одне одному. За загально визнаною дефініцією О. О. Тараненка, антонімами називають “слова (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що тісно поєднуються тісною семантичною спільністю, розрізняються на цій же основі максимально протилежним значенням” [175, с. 27]. Основними ознаками антонімів є наявність антонімічного заперечення (в опозиції антонімів – граничного) та здатність викликати асоціації за тотожністю і відмінністю значень.

Питання про класифікацію антонімів за характером протиставлення постійно перебуває в полі зору мовознавців. У своїй роботі спираємося на традиційну класифікацію, розроблену з урахуванням градуальності, спрямованості та відповідності лексеми денотату, у межах якої виділяються:

1) градуальні антоніми (найбільший клас), що позначають два діаметрально протилежні (за мірою або ступенем вияву) видові поняття певного родового поняття. Таке родове поняття характеризується можливістю ступеневого зростання або спаду, відповідні антоніми не повністю покривають його, тому між його крайніми виявами можливі проміжні ланки (мезоніми) (*холодний – прохолодний – теплий – гарячий, темнота – сутінки – світло*), а заперечення одного з антонімів не є ствердженням другого. Ця група антонімів найраніше привернула увагу дослідників, її виділяють в усіх працях, що торкаються питань антонімії;

2) комплементарні – антоніми, що позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, які разом становлять певне родове поняття, без проміжних ланок: *живий – мертвий, разом – окремо, чоловік*

– *жінка, брат – сестра* (подібні протиставлення за статтю також називають корелятивною протилежністю), *є – немає, так – ні* (особливо в однокореневих антонімах: *одружений – неодружений, платний – безплатний*, заперечення одного з антонімів тут є одночасно і ствердженням другого);

3) векторні – антоніми, що позначають дві протилежно спрямовані або взаємно зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо. Найбільш широко цей тип антонімії представлений дієсловами: *підніматися – опускатися, крацати – гіршати, світати – смеркати*. До цього класу прилягають антоніми-конверсиви, що позначають протилежно спрямовані, зустрічні дії або відношення в межах однієї спільної ситуації: *купувати – продавати, складати – приймати* (екзамен), *уже – ще*;

4) координатні – антоніми, що позначають дві протилежні точки певного просторового або часового відрізка: *тут – там, ось – он, верх – низ, колись – тепер, ранок – вечір*, а також суміжні з цими полюсами поняття: *старт – фініш, недолетіти – перелетіти*. Тематично вони наближаються до векторних, а за структурою опозиції – можливою наявністю проміжного члена нагадують градуальні.

Крім протилежності в значеннях, антоніми мають також інші, не такі помітні відмінності: а) у граматичній характеристиці: *свій – чужий, є – немає* (належність до різних частин мови), *всі – ніхто* (у числі), *погоджуватися на щось – відмовлятися від чогось* (у керуванні); б) у лексичній сполучуваності: *сонячний день – місячна ніч, починати наступ – переходити до оборони*; в) у частотності вживання та широті функціонування; г) у порядку слів: якщо в контексті антоніми вживаються поряд (*початок – кінець, приплив – відплив, вхід – вихід: знати всі входи і виходи, максимум – мінімум, більш чи менш*), першим звичайно йде позначення не лише початку, що цілком зрозуміло, а й більшого полюсу, позитивної оцінки і взагалі того, що видається помітнішим, важливішим; г) у різній семантичній і словотвірній активності (продуктивності). Так, назва більшого полюсу може виражати значення всієї шкали розміру: *Яка глибина (ширина, довжина, швидкість) річки?* (не мілкість, вузькість, повільність тощо).

Антоніми, як і синоніми, тісно пов'язані з полісемією. Оскільки слово може мати кілька значень, то теоретично кожне зі значень слів певних категорій може мати антонім, але практично не до кожного зі значень відповідного слова наявний антонім. На думку О. О. Тараненка, багатозначне слово може мати кілька антонімів, наприклад: *глибокий*: а) *мілкий* (яма), б) *поверховий* (знання). Різні антоніми можуть бути й до того самого значення залежно від акцентування в ньому різних відтінків: *наступ*: а) *відступ*, б) *оборона*, в) *контрнаступ*; *трудовий*: а) *бойовий* (подвиг), б) *нетрудовий* (прибуток) [175, с. 29]. На зв'язок антонімії з багатозначністю вказується і в працях Л. А. Лисиченко: “В українській мові є чимало слів, що в прямому значенні не мають жодних антонімічних

відповідників, але в переносному вони вступають в антонімічні відношення з іншими словами” [104, с. 27].

Антоніми як одиниці лексичної системи перебувають у тісній взаємодії не лише із семантичною структурою багатозначного слова, а й з лексичною синонімією. Л. О. Введенська вважає, що “... взаємодіють антоніми з синонімами насамперед тоді, коли члени одного ряду синонімів вступають в антонімічні відношення з якимось одним або з усіма словами другого ряду” [40, с. 108]. Оскільки і синонімія, і антонімія тісно пов’язані з багатозначністю, то полісемія, синонімія й антонімія виявляють складну систему залежностей.

Лексичні антоніми можуть об’єднуватися в синтаксичне ціле та створювати яскраві стилістичні фігури, найпоширенішими з яких є антитеза та оксюморон. Антитеза – це стилістичний прийом, що полягає в зіставленні протилежних думок або образів для посилення враження, наприклад: *ситий голодного не розуміє*. Оксюморон ґрунтується на поєднанні слів або словосполучень, значення яких взаємовиключають одне одного, створюючи ефект смислового парадоксу, наприклад: *назад до майбутнього*. Стилiстичні фігури, що містять у своєму складі антоніми, дуже виразні, за допомогою мінімуму мовленнєвих засобів вони влучно характеризують складність, внутрішню суперечність описуваного предмета чи явища.

Пояснюючи багатоаспектну природу антонімів, Н. М. Бобух відзначає, що в процесі пізнавальної діяльності індивідуум уявно порівнює предмети, властивості, процеси й дії навколишньої дійсності, зіставляє їх, виділяючи серед них протилежні (максимально віддалені один від одного на шкалі просторових, часових та ін. відношень). Об’єктивний світ, розчленований у свідомості індивідуума на пари полярних понять, вербалізується в лексичних одиницях із контрастною семантикою – антонімах [30, с. 61]. Антоніми виникають, функціонують, розвиваються в мовленні, утворюють антонімічні опозиції. Семантична природа антонімів, що передбачає вираження протилежностей, дає змогу широко використовувати їх як яскравий виразовий засіб у мовленні. Антоніми, що використовує мовець, відтворюють його темперамент, орієнтації та систему цінностей, оскільки саме за допомогою антонімів мовець може протиставляти полярні явища, почуття й настрої. Антонімічні відношення охоплюють усю систему номінації, тобто антонімічність є внутрішньою фундаментальною властивістю мови. Антонімія – абсолютна мовна універсалія.

1.4.2. Особливості антонімії на фразеологічному мовному рівні. Природно, що для з’ясування сутності протилежності найбільш придатними є номінативні одиниці, а тому в лінгвістиці досить ґрунтовно розроблено питання лексичної антонімії. Природа фразеологічної антонімії до сьогодні залишається малодослідженою, зокрема в україністиці, проте

лінгвістичний потенціал фразеологізмів не раз ставав предметом обговорення сучасних учених. Серед ґрунтовних праць, присвячених дослідженню фразеологізмів як комунікативних одиниць, варто відзначити дисертацію О. В. Дуденко, у якій здійснено аналіз номінативної та комунікативної природи українських прислів'їв і приказок [65], а також “Словник фразеологічних антонімів української мови” В. С. Калашника і Ж. В. Колоїз [74].

На думку О. О. Тараненка, антонімічність фразеологічних одиниць виявляється насамперед у протилежності значень тих слів, що входять до їхнього складу, або у вираженні протилежності через заперечення: *високої проби – низької проби, гладити за шерстю – гладити проти шерсті, велике цабе – невелике цабе, бачити – не бачити смаленого вовка* [177, с. 37]. Тобто антонімія фразеологічних одиниць ґрунтується насамперед на антонімічних відношеннях окремих компонентів, що входять до їх складу. Якщо ж фразеологічні одиниці мають протилежні значення, але не зовсім вільно асоціюються між собою (*хоч греблю гати – як кіт наплакав*), вони не так легко вступають в антонімічні взаємовідношення [177, с. 29]. О. В. Харчук указує, що повна антонімія у фразеології є досить рідкісним явищем [185, с. 41]. Є. М. Міллер пояснює це тим, що “безпосереднє протиставлення фразеологічних одиниць – явище досить рідкісне”, а на непродуктивність їх використання в межах мінімального контексту впливає експресивне забарвлення та образність значення [115, с. 112]. Автори “Словника фразеологічних антонімів української мови” (В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз) зазначають, що менша поширеність фразеологічних антонімів закономірна, оскільки лексичний склад мови значно різноманітніший, ніж фразеологічний [74, с. 11]. Установлення антонімів у межах фразеології загалом спирається на вироблене поняття антонімії в межах лексикології. Однак нарізнооформленість фразеологічних одиниць та відмінність їхньої семантики від семантики лексичних одиниць потребує уточнення поняття антонімії для фразеологізмів. З цією метою В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз виділили критерії, які визначають здатність фразеологічних одиниць утворювати антонімічні пари, що стали основою для подальших досліджень антонімії фразеологічних одиниць.

Перший критерій – семантичний: усталені словесні комплекси розрізняються протилежною, контрастною семантикою (*аж до хмар – аж до ніг* зі значенням “дуже високо” і “дуже низько” відповідно). Цей критерій також має задовольняти тим умовам, що антоніми поєднуються тісною семантичною спільністю, а не лише розрізняються на цій самій основі максимально протилежним значенням.

Другий критерій – структурний: семантично-цілісне фразеологічне значення усталених конструкцій перебуває в опозиції “фразеологізм – фразеологізм” (*ні жарене ні парене – з живчиком та з перчиком*).

Третій критерій – логічний: усталені конструкції є мовними знаками однієї логічної сутності (*розпнукати губу – замкнути рота*). Тобто антонімічні фразеологічні одиниці повинні бути співвіднесеними з однією частиною мови та виконувати єдину синтаксичну функцію в реченні.

Під фразеологічною антонімією потрібно розуміти фразеологічну опозицію, виділену за цими трьома критеріями, яка передбачає протиставлення семантики й відзначається єдністю смислової, логічної сутностей, повною або частковою нетотожністю компонентного складу. Антонімія визнається фразеологічною, якщо встановлено, що утворювана словосполученнями протилежність значень не ідентична жодній із протилежностей значень відповідних лексичних компонентів цих словосполучень у статусі антонімів-слів.

Основою антонімічності на фразеологічному рівні має стати протиставлення не антонімічних компонентів (окремих лексем), а цілісного значення фразеологізму, оскільки істотною властивістю фразеологічних одиниць є поява нового значення, що відрізняється від суми значень його компонентів. Фразеологічна одиниця – це поєднання слів, що складається з двох або більше семантично самостійних слів, кожне з яких має або мало власне номінативне значення. Ставши фразеологізмом, поєднання слів набуває нового значення, повністю або частково незалежне від значень його компонентів, і це нове значення стає одиницею номінації подібно до значення окремого слова.

Антонімію на фразеологічному рівні можна диференціювати як власне фразеологічну (опозиція “фразеологізм – фразеологізм”) і внутрішню (опозиція “фразеологізм – слово”, де “слово” – один із компонентів фразеологізму).

Явище внутрішньої антонімії фразеологічних одиниць передбачає опозицію “фразеологізм – слово”, де семантика усталеної конструкції протилежна семантиці слова компонента, що є формально опорним: *треба, як собаці п'ята нога; гарно, як собаці в ярмарок; потрібен, як сліпому дзеркало*. У таких фразеологічних конструкціях реалізується протиставлення між реальними властивостями денотативного значення (*треба, гарно, потрібен*) і сигніфікативного (*не треба, погано, не потрібен*).

Внутрішня антонімія виникла внаслідок трансформації порівняльних зворотів, що ґрунтуються на відкритому зіставленні та охоплюють три компоненти: основу (те, що порівнюється), ознаку (те, на підставі чого порівнюється) та образ (те, з чим порівнюється). Внутрішня фразеологічна антонімія викликана тим, що ознака, обрана для порівняння, не властива образу, який постає на основі зіставлення. Здебільшого констатують певну позитивну якість, дію, властивість, а розуміють цілком протилежне: *красивий, як кабан сивий; любить, як собака редьку; потрібен, як болячка на лоб*. Внутрішня антонімія пов'язана з буквальним значенням, що вступає в опозицію з асоціаціями, які народжуються в мовця у зв'язку з переносним значенням. Досить часто відношення протиставлення у

фразеологічних одиницях засвідчуються суб'єктивно, залежно від індивідуально-психологічних особливостей мовця, асоціацій та минулого досвіду. Зазвичай ступінь суб'єктивності виявляється в різному характері оцінної модальності: *квапитися, як свекор до пелюшок; тихий, як поросятко в мішку; скучати, як собака за києм*. Такі фразеологічні одиниці засвідчують ставлення до дійсності не прямо, а опосередковано. Повністю актуалізуватися в реченні такі фразеологічні антоніми можуть лише у відповідному контексті та схожих уявленнях про семантику цих фразеологічних одиниць у мовця та адресата [74, с. 8].

Крім фразеологічних антонімів, у яких семантика фразеологізму протиставляється семантиці слова-компонента, у мові й мовленні наявні фразеологізми з протилежними за семантикою компонентами. Уперше на такі одиниці звернув увагу В. В. Виноградов. Характеризуючи фразеологічні єдності, учений зазначав, що “живучості” їхньої внутрішньої форми сприяє “наявність контрасту, паралелізму, взагалі зіставлення слів, що належать до одного семантичного ряду: *із мухи робити слона; валити з хворої голови на здорову* та ін.” [47, с. 143]. Окремі спостереження, що стосуються фразеологічних одиниць з компонентами-антонімами, трапляються також у працях В. М. Ключової та В. Н. Комісарова [83], [86]. Спеціальні дослідження, присвячені вивченню опозицій у компонентному складі фразеологізмів на матеріалі різних мов, з'явилися лише в 60-ті роки ХХ ст.

У складі фразеологічних одиниць із протилежними за значенням компонентами представлені всі основні класи за типом семантичного протиставлення:

1. Градуальні антоніми (найбільший клас), що позначають два діаметрально протилежні (за мірою або ступенем вияву) видові поняття певного родового поняття. Це переважно протиставлення поняття кількості (*і в скрині пусто і в кишені не густо*), дії (*не гріє і не знобить*), властивості (*ні холодно ні жарко*) тощо.

2. Комплементарні антоніми, які позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, що разом становлять певне родове поняття, без проміжних ланок. Цей тип семантичної антонімії виявляється в опозиціях, у яких заперечення одного з антонімів є одночасно і ствердженням другого (*і вдень і вночі; не на життя, а на смерть; ні живий ні мертвий*).

3. Векторні антоніми, що позначають дві протилежно спрямовані або взаємно зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо (*ні дати ні взяти; ні те ні се*). До цього класу близькі також фразеологічні антоніми із загальним значенням “дія або стан – їх припинення” (*не на життя, а на смерть*).

4. Координатні антоніми, що позначають дві протилежні точки певного просторового або часового відрізка (*одна нога тут, друга там; ні назад ні вперед; туди й сюди*). Тематично вони наближаються до векторних, а за структурою опозиції – можливою наявністю проміжного члена – нагадують градуальні.

Для розкриття природи фразеологізмів з антонімічними компонентами важливим є аналіз їх утворення на основі вільних словосполучень і речень. Ця проблема порушувалася в працях В. В. Виноградова [47], О. В. Куніна [99], Б. О. Ларіна [100] на матеріалі фразеологізмів різних типів. Основою для виникнення фразеологічних одиниць, на думку вчених, є переосмислення конкретного словосполучення або речення, під яким розуміють семантичне перетворення буквального значення мовленнєвого або мовного прототипу фразеологізму, що утворює фразеологічну абстракцію. Переосмислення – це спосіб відбиття дійсності у свідомості людини, пов'язаний з відтворенням реальних чи уявних особливостей відображуваних об'єктів на основі встановлення зв'язку між ними. Залежно від характеру цього зв'язку розрізняють метафоричне та метонімічне переосмислення.

Метафоричне переосмислення ґрунтується на різних видах схожості, за якої форма мовної одиниці чи оформлення мовної категорії переноситься з одного референта на інших на основі тієї чи тієї схожості останніх у процесі відбиття у свідомості мовця. Так, значення фразеологізму *перебиватися з хліба на воду* тяжіє до вільного словосполучення відповідного лексичного складу. Перенесення назви з первинного денотата фразеологічної одиниці ґрунтується на подібності. Значення фразеологізму є метафоричним переосмисленням від початкового й може бути застосовано для передачі життя в нестатках, злиднях, переосмислення в цьому вислові ґрунтується на звуженні значення.

Метонімічне переосмислення ґрунтується на різних видах суміжності, тобто перенесення з одного денотата на інший, що асоціюється з ним за суміжністю. Метонімічне переосмислення ґрунтується на реальній взаємодії сутностей об'єктивного світу, наприклад: час дії – конкретні проміжки часу: *і вдень і вночі; від світання до смеркання*. Метонімічне протиставлення є особливо продуктивним під час утворення фразеологічних одиниць із сурядним зв'язком: *ні проїхати ні пройти; не гріє і не знобить; ні сіло ні впало*.

Фразеологічні антоніми з метафоричним чи метонімічним переосмисленням пожвавлюють, лаконізують і логізують розповідь адресанта, роблять її експресивною і переконливою.

Власне фразеологічна антонімія (протиставлення “фразеологізм” – “фразеологізм”), сконцентровуючи та узгоджуючи у своєму потужному семантичному полі найвіддаленіші чи найнесумісніші асоціації, постає суцільною нечленованою опозицією. Власне фразеологічна антонімія зображує реальні думки та ідеї, процеси, що відбуваються насправді або в думках мовців. За лексико-семантичним принципом антонімі-фразеологізми можна розділити на чотири групи:

1) антоніми-фразеологізми, у складі яких немає спільних або антонімічних компонентів. Протилежність їхніх значень формально не мотивована окремими складниками, наприклад: *тримати у курсі справи – водити за ніс; кури не клюють – як кіт наплакав; на всьому готовому – починати з нуля;*

2) фразеологічні антоніми, у складі яких протиставляються лексичні антоніми: *з важким серцем – з легким серцем; новий світ – старий світ; звалити на плечі – скинути з плечей;*

3) антоніми-фразеологізми із затемненим значенням антонімотворчих компонентів: *підняти хвоста – підібгати хвоста; схрестити зброю – скласти зброю; одягати маску – скидати маску;*

4) антонімічні опозиції, у яких один фразеологізм відрізняється від іншого наявністю антонімотворчого компонента, зокрема заперечної частки *не*: *з пустими руками – не з пустими руками; до лиця – не до лиця; отримати розуміння – не отримати розуміння.*

Отже, аналізувати фразеологічні антоніми потрібно передусім залежно від їхніх семантичних ознак: характеру взаємозв'язку денотативного й конотативного значення; можливості групового смислового й логічного зв'язку фразеологічних антонімів; властивості фразеологічних одиниць протиставлятися в межах вузького контексту та індивідуального мовного стилю.

1.4.3. Антонімія на морфемному, морфологічному та синтаксичному рівнях мови. Традиційно антонімічні пари виділяють у лексико-семантичній системі мови, хоч саме явище антонімії може бути представлене в межах лексико-семантичних варіантів одного багатозначного слова (енантіосемія), є основою для формування протилежних змістів граматичних форм, синтаксичних конструкцій, а також оксюморонів – словосполучень, у яких лексичні значення компонентів зазвичай протиставлені однією парою сем.

Протилежність спостерігається і в системних відношеннях фонем, що закріпилися в лінгвістиці терміном “опозиції фонем – (протиставлення двох чи більше фонем з метою виявлення наявності чи відсутності якої-небудь ознаки). Фонологічна опозиція характеризує зв'язки деяких морфем та службових слів, є одним із засобів утворення контрастів як стилістичних фігур тощо. Але на фонетичному рівні антоніми не виділяються через те, що критерієм антонімічності є структура лексичного значення мовних одиниць, якої не мають мінімальні одиниці мови – фонемі.

На думку Л. М. Полюги, “антонімію морфем можна спостерігати при різних способах утворення слів: префіксальному, префіксально-суфіксальному, суфіксальному і при словоскладанні” [133, с. 235]. У “Словнику антонімів української мови” за його редакцією наведено пари префіксів, афіксів та частин складних слів, що бувають між собою антонімічні. На морфемо-морфологічному рівні мови антонімія

виражається протиставленням афіксальних морфем, приєднаних до одного кореня, тобто вживання морфем з протилежними значеннями: *занести – винести, прилетіти – відлетіти*. Якщо в різнокоренових (власне лексичних) антонімах протилежність виражається різними коренями (основами), то в спільнокоренових – додаванням до того самого слова або основи антонімічних морфем (переважно префіксів) чи афіксоїдів (*зацвісти – відцвісти, морозець – морозище, українофіл – українофоб*) або префікса із заперечними та протилежним значенням (*воля – неволя, смачний – несмачний, бородатий – безбородий*), а в родових кореляціях – додаванням або відніманням афікса зі значенням протилежної статі (*секретар – секретарка, доярка – дояр*). Проміжне місце між спільно- і різнокореновими антонімами посідають пари складних слів з антонімічними основами (*глибоководний – мілководний, доброякісний – злроякісний*) або одним таким компонентом (*рослий – низькорослий*). Сучасні мовознавці визначають опозиційні лексеми з префіксами *не-* і *без-* антонімами лише за умови, що слова з цими префіксами не просто заперечують значення твірного слова, а виражають повну граничну протилежність. Наприклад, опозиція *молодий – немолодий* не утворює антонімічної пари, оскільки виражає не крайню, а неповну протилежність (*молодий – старий*) [175, с. 28].

У межах категорійно-морфологічної антонімії розглядають два типи антонімів: одночастиномовні та міжчастиномовні антоніми. Не всі дослідники вважають за доцільне виділення опозитів останнього типу. За визначенням, наприклад, А. П. Грищенка, “антонімами називаються слова, які належать до однієї й тієї самої частини мови і мають протилежні значення...” [158, с. 121]. У тексті так само зазвичай протиставляються антоніми – слова однієї частини мови. Одночастиномовна антонімія є типовим, найуживанішим, найбільш поширеним засобом позначення протилежних процесів, предметів, властивостей тощо об’єктивної дійсності. Проте спостереження над мовою показують, що протиставлятися й утворювати протилежні смисли можуть і слова різних частин мови. Міжчастиномовну антонімію дослідив і описав Є. М. Міллер у праці “Міжчастиномовна антонімія” (1983) [116]. Між частинами мови й різними явищами об’єктивної реальності наявні складні відношення: одне й те саме явище може бути узагальнене в різних частинах мови, і різні явища можуть бути узагальнені в одній і тій самій частині мови. Наприклад, конкретна дія підводиться не лише під поняття процесу, що виражене в дієслові, а й під поняття предмета, яке виражене в іменнику: *бігати* і *біг*, *стрибати* і *стрибок*. Звідси випливає, що, наприклад, у двох рядах слів на зразок *жар, жарко, жаркий* і *холод, холодно, холодний* у сукупності лексеми означають одну сутність – щось цілісне, а саме: температурне явище, яке конкретизоване позначенням протилежних полюсів – щодо високої температури і щодо низької температури. У рецензії на посібник В. М. Зав’ялової “Антоніми” В. Д. Девкін зауважив:

“Безумовно справедливе положення про те, що слова-антоніми повинні належати до однієї частини мови. Та чи потрібно сприймати це так беззастережно? Хіба не антонімічні, наприклад, субстантивна прийменникова група і прислівник...” [60, с. 81].

На думку О. О. Тараненка, до морфологічних антонімів можна зарахувати дієслова активного й пасивного станів: *Машини обробляють землю – Земля обробляється машинами* (хоч самі конструкції з ними належать до категорії синтаксичних синонімів, оскільки позначають ту саму ситуацію), *керуючий – керований*; дієслова з некаузативним і каузативним значеннями: *кінь п'є – Іван поїть коня* [175, с. 29]. Наявність морфологічної антонімії підтверджує також Л. М. Полюга, говорячи про “антонімічність різних граматичних категорій” [132, с. 8].

Антонімію в синтаксисі розглядають передусім на змістовому рівні й через нього пов'язують з формою вираження протиставлених конструкцій. До синтаксичних антонімів належать, наприклад, пари складних речень зі зворотним взаємовідношенням предикативних частин (щодо часової послідовності, причинно-наслідкової залежності тощо): *Раптом подув вітер і пішов дощ – Раптом пішов дощ і подув вітер; Якщо він припинить навчатися, то його виженуть – Якщо його виженуть, то він припинить навчатися*. У деяких працях як антоніми розглядаються також кореляційні прийменники (*після – до, перед*) А. В. Калінін вважає відповідні прийменники близькими до антонімів парами [75]. Тому під синтаксичними антонімами розуміють такі конструкції (словосполучення й речення), що в тотожній синтаксичній позиції за відмінності граматичних форм створюють кореляційно протиставлені семантичні структури. Структурно-семантичні опозиції на синтаксичному рівні мови є складовою частиною антонімічної системи мови та мовлення і таким чином підтримують її єдність [142, с. 83].

Отже, антонімія – універсальне явище, притаманне всім мовним рівням. Його логічну основу утворюють протилежні видові поняття, що являють собою межу вияву якості (властивості), визначеної родовим поняттям: *гарячий – холодний* (температура), *важкий – легкий* (вага), *падати – підніматися* (вертикальний рух) тощо [88, с. 14]. Протиставлення понять, репрезентоване лінгвальними знаками – морфемами, словами (лексемами), фразеологізмами (поліномами), синтаксичними конструкціями, відбиває складну мисленнєву діяльність людини, яка здавна усвідомила системну полярність багатьох фактів навколишнього світу [56, 178]. Антонімія повністю виправдовує статус мовної універсалії, оскільки пронизує всі рівні української лінгвальної системи.

1.4.4. Внутрішня антонімія української мови. Лінгвістична наука давно зафіксувала явище протилежності значень у семантичній структурі одного слова, що відрізняється від антонімічної пари, обов'язковою умовою існування якої є опозиція семантичних компонентів двох слів.

Уперше до проблеми поляризації значень у межах одного слова звернувся в 1883 році В. Шерцль, який назвав це явище енантіосемією (буквально – “протилежащий знак, ознака”) [191, с. 4]. Згодом лексична енантіосемія стала предметом наукових пошуків багатьох лінгвістів. Більшість дослідників розглядають поляризацію значень у межах одного слова як різновид антонімії. Так, Є. М. Міллер вважає це явище прихованою протилежністю, називаючи його потенційною антонімією [116, с. 45]. Л. О. Новиков підтверджує цю думку й визначає енантіосемію як непродуктивний різновид антонімії, що ґрунтується на протилежності значень усередині самого слова й знаходить зовнішнє вираження в контексті, у характері синтаксичних і лексичних зв’язків слова з іншими словами, зокрема в його протилежних значеннях (напр.: рос. *одолжить (кому-нибудь) денег* “дати в борг” – *одолжить (у кого-нибудь) денег* – “взяти в борг”) [122, с. 85]. Дослідник слушно зауважує, що “протилежність не завжди виражається в позиції окремих, самостійних слів-антонімів. У сучасній мові можна виокремити цілі групи слів, що містять протилежність усередині самих себе” [122, с. 86]. Прихильники такого погляду на поляризацію значень у межах одного слова розробили низку термінопонять: “внутрішньослівна антонімія”, “внутрішня антонімія”, “семантична (конотативна) антонімія”, “внутрішньолексемна антонімія”, що позначають наявність у слова (фразеологізму) протилежних значень (Я. І. Гельблю [52], М. М. Донець [63], О. П. Московченко [120], І. В. Муромцев [121], О. О. Селіванова [145], О. О. Тараненко [175]).

Наявність енантіосемії (або внутрішньої антонімії) не викликає сумнівів, оскільки це явище пояснюється дуалізмом людського мислення, асиметрією мовного знака, а також принципом економії мовних засобів. У її основі лежить дисгармонія між обмеженими ресурсами лінгвальної системи та нескінченністю смислових утілень. Саме тому потрібно докладніше дослідити прагматичний потенціал слів, що можуть відображати внутрішню антонімію української мови.

Підставою для зарахування енантіосемії до різновиду антонімії вважаємо також той факт, що для неї характерна діаметральна протилежність диференційних ознак за обов’язкової наявності семантичної спільності. Протилежність значень не руйнує цілісності слова, оскільки передбачає одночасно полярність і співвіднесеність. У семантичній структурі слова поряд зі спільними компонентами – основою протиставлення – наявні компоненти контрарні, що протиставляються один одному, забезпечуючи діаметральну опозицію між лексико-семантичними варіантами й надаючи їм антонімічного характеру. Явище внутрішньої антонімії представлено не лише одиницями лексичного рівня мови, а й морфемами та фразеологізмами, що містять у своїй семантичній структурі різний ступінь протилежності. Передусім ідеться про префікси, наприклад: *про-* (*продивитися* “ознайомитися з чим-небудь, швидко читаючи” та “пропустити що-небудь важливе через неухважність”), *за-*

(заговорити “почати говорити” та “втомитися від нескінченної розмови”). Серед фразеологізмів фіксуємо двозначні стійкі сполучення з виразною емоційно-оцінною протиставленістю. Наприклад, фразеологізм *переходити межу* має такі значення: “прокладати шлях до нового” (позитивна оцінка) та “порушувати правило, закон” (негативна оцінка).

Залежно від типу опозиційних сем виділяють номінативну та емоційно-оцінну антонімію в межах однієї комунікативної одиниці. Номінативна внутрішня антонімія кількісно обмежена й може бути зафіксована в словнику. Вона, як і двокомпонентна антонімія, поділяється на градуальну (напр.: *солодкий*: “приємний на смак” та “неширолюб’язний, облесливий”), комплементарну (*відійти*: “померти”, “ожити”), векторну (*з’їжджати*: “спускатися” і “підніматися”) та координатну (*забризкав*: “почав бризкати” та “повністю вкрив бризками”).

Специфічним різновидом внутрішньої антонімії є конотативна енантіосемія (“енантіоконотемія”, за В. І. Говердовським [55], або “емоційно-оцінна енантіосемія”, за В. М. Цоллером [186]), тобто наявність або розвиток у семантичній структурі слова протилежних (меліоративних чи пейоративних) емоційно-оцінних компонентів. Своєрідність вияву внутрішньої конотативної антонімії зазвичай зумовлена потребою протиставлення оцінних компонентів одного й того самого денотата (референта), що репрезентується найчастіше двома значеннями слова, яке закріплює денотат у мові та мовленні.

Отже, внутрішня антонімія української мови суміжна з полісемією та антонімією, характеризується наявністю протилежних лексико-семантичних варіантів у структурі значення одного слова (морфеми чи фразеологізму). Явище енантіосемії розширює розуміння антонімії як мовної універсалії.

РОЗДІЛ 2

ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ ЛЕКСИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ АНТОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1. Співвідношення семантичних та прагматичних ознак антонімії

У багатьох лінгвістичних працях кінця ХХ – початку ХХІ ст. домінує думка про те, що пізнати сутність і природу мови без звернення до людини, особистісно-суб'єктивного чинника в мові неможливо. Пріоритетною тенденцією розвитку лінгвістики стає вивчення як традиційно обґрунтованих мовних засобів, так і мови як цілісного утворення, що перебуває в постійній динаміці, значною мірою залежній від мовленнєвої діяльності її носіїв. Вияви особистості в мові та мовленні найповніше вивчають саме в межах лінгвопрагматики – одного з найдинамічніших напрямів сучасної лінгвістичної науки.

Прагматика як галузь теоретичних досліджень і виконання прикладних завдань пройшла у своєму формуванні та розвитку складний шлях, спираючись на досягнення багатьох наук (філософія, логіка, мовознавство, математика, семіотика, антропологія, міфологія, релігієзнавство, етнографія, мистецтвознавство, поетика, риторика, нейробіологія, психологія, соціологія, інформатика, когнітивістика, теорія штучного інтелекту, теорія комунікації, медицина, генетика тощо). Однак у її основі лежить семіотика в тому її варіанті, який був створений американським ученим Ч. Пірсом. Семіотика вважалася метанаукою, що об'єднувала у своєму складі синтактику, семантику та прагматику. Ч. Морріс докладно визначив проблемне поле цих наукових напрямів семіотичного знання. Синтактика вивчає відношення між знаками, тобто внутрішні властивості систем знаків (правила побудови знаків у межах знакової системи). Семантика – стосунок знаків до позначуваних ними об'єктів реальної дійсності. Прагматика розглядає відношення знаків до їх інтерпретаторів [119, с. 79]. Свою позицію Ч. Морріс як біхевіорист пізніше доповнив зазначенням потреби вивчати знаки в контексті поведінки, включаючи до предмета прагматики походження знаків у біологічному, психологічному та соціальному аспектах, їх уживання й вироблені ними ефекти. Прагматичні правила вживання знаків відрізняються від решти аспектів: синтаксичні правила визначають знакові відношення між знаковими засобами; семантичні правила зіставляють знакові засоби з іншими об'єктами; прагматичні правила констатують умови, за яких знаковий засіб стає для інтерпретаторів знаком [119, с. 67]. Під впливом цих ідей у лінгвістиці 60–70-х рр. ХХ ст. відбувся прагматичний поворот, наслідком якого стало звернення уваги мовознавців до прагматичних (передусім соціально-психологічних та

конститутивних) чинників уживання мови, тобто лінгвістичної прагматики. Тепер у центрі уваги опиняється жива мова в дії, у всьому різноманітті її функцій і соціально-функційних варіантів. Абстрактний, ідеальний мовець поступається своїм місцем конкретному, реальному мовцеві, який здійснює свою мовленнєву діяльність щоразу в новій ситуації, у новому комунікативно-прагматичному просторі. Таке розуміння лінгвопрагматики стає можливим і завдяки працям швейцарського лінгвіста Ф. де Соссюра, який виокремив два модули існування явищ мови: власне мову (фр. *langue*) та мовне вживання, мовлення (фр. *parole*). На думку науковця, мову потрібно розуміти як сукупність звукових та графічних знаків, що виникла на певному етапі розвитку людства, розвивається й має соціальне призначення. А мовлення – це конкретна реалізація одиниць та категорій мови, говоріння, що плінне в часі, має звукову, писемну або внутрішню форму вияву [150, с. 57].

Протилежність, як і більшість категорій мислення, закріпилася в мові, однак лише в мовленні виявляється повною мірою. Поняття протилежності представлено в мові загальнономовними антонімами, опозиції значень яких упізнаються як у тексті, так і поза ним. Та нерідко трапляються слова, що вступають в антонімічні відношення лише в мовленні, у визначеній ситуації спілкування. Їх протилежність не викликає сумнівів навіть поза контекстом, але ці опозиції не представлені в сучасних антонімічних словниках. Найуживанішими серед них є такі опозити: *небо* – *земля* (*У небі розминаються мертва. На землі розбиваються живі* [XIII, с. 281]), *рай* – *пекло* (*Пекло – це історична батьківщина людства, рай – доісторична* [XIII, с. 56]), *батьки* – *діти* (*Це не батьки, а діти мають нести за усе відповідальність* [XII, с. 182]), *душа* – *тіло* (*Для тіла – хвороба. Для душі – ліки* [XII, с. 73]). Найчастіше такі слова вживаються в переносному, образному значенні й поза конкретною комунікативною ситуацією можуть не мати протилежного значення. Тому маємо право говорити про новий вид антонімії, відмінний від загальнономовної, заснований не на семантиці, а на прагматиці й регулярному протиставленні слів у мовленні. У такий спосіб проблема розрізнення мови (*langue*) та мовлення (*parole*), відокремлення загальнономовних і контекстуальних антонімів виражається в протиставленні семантики та прагматики.

У працях багатьох учених були спроби докладно описати відмінності між семантикою та прагматикою. Наприклад, Дж. Ліч розумів прагматику як розділ лінгвістики, що вивчає значення в його використанні, у контексті [201]. В. П. Руднєв уважає, що прагматика – це семантика мови в дії [141]. О. В. Падучева [124], Ф. С. Бацевич [20] узагальнили та сформулювали основні відмінності у вияві семантичних і прагматичних явищ. Зауважимо лише на тих, що мають значення для антонімів української мови.

1. Семантичні явища діють за певними визначеними правилами, а тому можуть бути зараховані до граматики (у найширшому розумінні

цього поняття). Прагматичні одиниці підпадають під обмежувальні принципи риторичного характеру.

2. Семантичні пояснення мають формальний характер, прагматичні – функційний. Якщо семантичні особливості можна виділяти, класифікувати, помічати закономірності їхнього розвитку, то прагматичні мають місце в конкретних ситуаціях. Тому дія прагматичних чинників слабша, ніж набір семантичних ознак, оскільки вона має не обов’язковий, а лише можливий вияв.

3. Семантичні компоненти мовних явищ повідомляються, тобто мають стверджувальний характер; прагматичні – виражаються емоціями, почуттями, волевиявленнями, оцінками тощо, тобто мають комунікативний характер.

4. Семантичні компоненти лексичного значення образно уявляються, а прагматичні переживаються, упізнаються на основі спільного досвіду й користування учасниками комунікації однією мовою.

На думку Р. Познера, розмежування семантики і прагматики в лінгвістичному описі повинно ґрунтуватися на розмежуванні значення та вживання слів у мовленнєвій комунікації [205, с. 38]. Значення та вживання слова – це не просто дві сторони одного й того самого об’єкта, у лінгвістичному описі вони повинні систематично розрізнятися. Семантика та прагматика вивчають лексичне значення, однак відмінність між ними зводиться до того, що перша ставить запитання: що значить слово?, а друга – що ви маєте на увазі, коли вживаєте це слово? Семантика пояснює об’єктивні коливання структури лексичного значення, а прагматика – суб’єктивні.

Ураховуючи поняття комунікативної ситуації (конкретної ситуації спілкування, що спонукає учасників до міжособистісної взаємодії), прагматику визначають як відмінну від семантики лінгвістичну дисципліну, що вивчає значення з огляду на особистісне ставлення того, хто використовує та сприймає знаки мови. Уведення поняття “особистісне ставлення” до лінгвістичної науки означає можливість говорити про те, що мова належить передусім і головним чином особистості, яка усвідомлює себе та своє місце у світі, свою роль у практичній діяльності та спілкуванні, своє ставлення до прийнятих принципів і конвенцій ведення спілкування, творчо використовує їх у власних предметних і мовленнєвих стратегіях. Отже, фактично окреслюється проблемне поле сучасної лінгвістичної прагматики: усі вияви суб’єктивного чинника в мові.

Основною категорією дослідження лінгвістичної прагматики стала суб’єктивність у її зв’язках з одиницями й категоріями мови після статті Ю. С. Степанова “В поисках прагматики (проблема субъекта)”, опублікованій 1981 року [153]. Такий підхід до предмета лінгвопрагматики був закладений ще в працях Р. С. Столнейкера, у яких він підкреслив, що “прагматика – це наука, яка вивчає мову у відношенні до тих, хто її використовує” [156, с. 422]. Ф. С. Бацевич доводить, що “суб’єктивний

чинник – це не якісь додаткові характеристики одиниць і категорій мови, мовлення і мовленнєвої діяльності (комунікації, спілкування), це людський погляд на світ, суб'єктивний спосіб організації мовного коду, що з часом, пройшовши “сито” комунікативних норм, може стати складником інших модусів існування мови. Основою суб'єктивного чинника є когнітивно-психологічні, ширше кажучи, – духовні зв'язки людей, які вступили в комунікацію” [20, с. 11]. Спираючись на це положення, Ф. С. Бацевич розширив розуміння поняття суб'єктивності, надавши йому статусу категорії суб'єктивності, що реалізується в мові, мовленні та мовленнєвій діяльності (комунікації, спілкуванні) загалом. Мовленнєва діяльність постає як ще один модус існування мови (поряд з мовою та мовленням) і виражається в комунікації – спілкуванні особистостей за допомогою мовних та паралінгвальних засобів з метою передавання інформації. Тому категорія суб'єктивності покриває собою широке проблемне поле, у яке, окрім чинників особистостей адресанта, адресата, їхніх зв'язків, виділених дослідниками, що сповідують комунікативну природу прагматики, повинна ввійти низка інших аспектів, пов'язаних з виявом суб'єктивності в мові, мовленні й мовленнєвій діяльності як модусах існування людської мови загалом: конотативних складників лексичних і граматичних засобів, що сформувалися під впливом особистісних чинників спілкування; тональності й атмосфери спілкування; умови успішності дискурсів, мовленнєвих жанрів і мовленнєвих актів та багатьох ін. [20, с. 10–11]. Тим самим теза, згідно з якою суб'єктивні аспекти значень мовних одиниць – це складники прагматики, яку доводив Ю. Д. Апресян, наголошуючи, що мовна прагматика – це передусім “закріплені в мовній одиниці (лексемі, афіксі, грамемі, синтаксичній конструкції) ставлення мовця до дійсності, до змісту інформації, до адресата” [6, с. 39] була доповнена в монографії Ф. С. Бацевича “Нариси з лінгвістичної прагматики” (2010) низкою комунікативних категорій, зокрема контекстними, узагальнено ситуативними, залежними від каналів комунікації категоріями, що також значною мірою впливають на суб'єктивний чинник.

У процесі спілкування беруть участь особистості. Вони приймають на себе ті чи ті комунікативні ролі, обмінюються своїми мовленнєвими ходами та, відповідно, комунікативними ролями. Вони повідомляють, описують, констатують, доводять, переконують, просять, наказують, ставлять запитання, дають відповіді, роблять і приймають пропозиції, обіцяють, іронізують над фактами та явищами дійсності, ображають, оцінюють зовнішні чинники чи поведінку один одного. Особистості регулюють перебіг ситуації спілкування в загальних чи особистих цілях, ініціюють комунікативну подію, визначають її тему та реєстр спілкування (нейтральний, офіційний, дружній, фамільярний). Усе це знаходить своє вираження в тому, як кожен із мовців оформлює свої комунікативні наміри (інтенції), якими засобами мови він їх реалізує. Спираючись на статтю Є. В. Сидорова “Личностный аспект речевой коммуникации и текста”

(1989) [147], маємо всі підстави зробити припущення про вияв суб'єктивності в окремих компонентах висловлень – словосполученнях, словесних одиницях (а отже, й антонімах). Українська мова здатна виражати суб'єктивні ставлення мовців засобами антонімічної системи. Категорія суб'єктивності передається за допомогою таких мовно-антонімічних засобів:

1. Слова, що в своєму лексичному значенні містять експресивний (оцінний) позитивний чи негативний відтінок: *любов – ненависть, добрий – злий, хвалити – ганити, тепло – холодно*. Подібні антоніми вже давно не сприймаються як нейтральні, тому що суб'єктивна оцінка стала складовою частиною ядра лексичного значення таких слів.

2. Суфікси суб'єктивної оцінки (пестливості, здрібнілості, згрубілості): *дідусь – дідуган, бабуся – бабище, казанчик – казанище, Ганнуся – Ганька*. Українська мова надзвичайно багата на лексику такого типу, що надає їй особливої делікатності в людських взаєминах. Уживання пестливо-здрібнілої лексики допомагає передавати позитивні емоції, висловлювати почуття ніжності, тепла, задоволення, що насамперед відбиває ставлення мовця або до співрозмовника, або до предмета зображення, або до того й того. Натомість згрубіла лексика виконує функцію зневаги, приниження людини тощо.

3. Антонімічні префікси: *увійти – вийти, повага – зневага*, що використовуються насамперед із метою протиставлення експресивної оцінки ознак, якостей, властивостей.

4. Переносне чи образне вживання слів: що здебільшого пов'язане із суб'єктивними чинниками створення мовного тексту: специфічним (образним) мисленням, активізацією асоціативного способу відбиття дійсності, здатністю вловлювати глибинні зв'язки між реаліями, помічати між ними віддалені протилежності тощо. Унаслідок переносного вживання слова набувають протилежного значення: *Буду лагідним, буду жорстоким, / Буду мудрим, та буду дурним, / На красу твою — буду стооким, / На ганьбу твою — буду сліпим, / Буду я і найвним, і хитрим, / Буду щедрим, та буду скупим, / Буду я, наче скеля, несхитним і, мов комишина, хитким* [XXVI, с. 54]. Переносне й образне вживання слова спрямоване не лише на те, щоб відкрити в тій чи тій реалії ще не пізнані складники, ознаки тощо, а також на те, щоб у такий спосіб привернути увагу до зображуваного, дати йому певну оцінку, висловити своє ставлення до нього, забарвити у відповідний емоційний “тон” зі знаком плюс чи мінус. Переносне й образне вживання слова як вияв суб'єктивного чинника має опосередкований характер: якщо експресивно забарвлена лексика, суфікси суб'єктивної оцінки та антонімічні префікси є носіями суб'єктивного значення відповідно до їх функційного навантаження, то переносне або образне слово є насамперед випадковим у спілкуванні.

5. Фразеологія, насамперед антропоцентрична, що характеризує людину, її характер, її моральний уклад, її життя, працю, поведінку,

ставлення до реалій тощо: *красивий, як кабан сивий; ні холодно ні жарко; не на життя, а на смерть*. Експресивне навантаження фразеологізмів поєднується з виразністю й емоційним забарвленням. Вони автономізують прикмети людини, риси поведінки, актуалізують норми життя тощо. Українська мова насичена найрізноманітнішими антонімічними фразеологізмами, що охоплюють увесь антропоцентричний спектр: від внутрішнього життя людини – до її соціального статусу.

6. Навмисні повтори антонімічних пар: – *Нічого... – заспокоює Майка kota, кидає йому сирі магазинної курятини. – Скоро в нас буде все... Нічого, нічого... все!* [Ш, с. 323]. Повторюючись, антонімічні пари посилюють своє змістовне навантаження й акцентують увагу співрозмовника на важливих для мовця опозиціях.

Суб'єктивний чинник не завжди має матеріальний показник вияву, рідко збігається з наявною морфемою як структурною одиницею мови. Мовець під час оперування словами в конкретній ситуації спілкування бере до уваги їхні конотації, а не словотворчі потенції. Наприклад, навіть найпродуктивніший суфікс негативної оцінки *-ищ-* (*бабище, дідуганище*) не завжди є носієм емоційно-оцінного ставлення (*вогнище, явище, становище*). Особистості важливо передати суб'єктивне ставлення через особистісний смисл, що вона може закодувати для адресата в одиниці мови. Особистісний смисл – це індивідуальна, потенційна інформація, неповторний концепт у комунікації, залежний від внутрішнього світу кожного з учасників спілкування, контексту комунікації, специфіки каналів, наявності та якості зворотного зв'язку й інших складників [20, с. 17]. Така інформація може істотно відрізнятись в адресанта й адресата, оскільки з погляду особистості адресанта, смисл – це цілеспрямована реакція, з погляду адресата – психокогнітивна реакція на інтенції адресанта. Особистісні смисли партнерів-спілкувальників об'єднуються в комунікативний смисл – інформаційний компонент спілкування, що формується як сумарна семантична, синтаксична і прагматична домінанта комунікативних стратегій усіх учасників спілкування в межах певної ситуації із застосуванням вербальних, невербальних і паравербальних засобів. Комунікативний смисл – це явлена інтенція учасників спілкування [20, с. 18].

У виявленні особистісних і комунікативних смислів мовленнєвими діями учасників спілкування знаходять своє відбиття індивідуальні сфери людини: когнітивна, акціональна, соматична, позиційна. До когнітивної сфери належать думки, знання, установки, забобони індивіда; до акціональної – те, як індивід діє; соматичну сферу складають фізичні та психічні стани; до позиційної сфери належать соціальні та ситуативні ролі й позиції. Звідси робимо висновок, що мовленнєва поведінка особистості обумовлюється багатьма чинниками – соціальними, психологічними, біологічними, які можна поділити на інтрасуб'єктивні та екстрасуб'єктивні. До інтрасуб'єктивних чинників зараховують усі ті

компоненти, що внутрішньо притаманні особистості в певний момент її життєдіяльності (стать, вік, фізична конституція, професія, стан її свідомості, до якого належать, окрім установок, ціннісних орієнтацій, інтересів, також рівень володіння мовою та інтелектуальний рівень). Екстрасуб'єктивні чинники – це ті, що не від самого початку детермінують мовленнєву поведінку особистості. Це зовнішні детермінатори. До них передусім можна зарахувати партнера у спілкуванні, у якого свій індивідуальний у змістовому плані набір інтрасуб'єктивних компонентів; ситуацію та сферу взаємодії, норми та конвенції мовленнєвої поведінки цього етнокультурного соціального колективу, до якого належить особистість.

У процесі побудови висловлення адресант спирається на свій особистісний смисл. Проте йому потрібно за допомогою цього висловлення певним чином організувати діяльність адресата, у тому числі, можливо, здійснити певні зміни в системі особистісних смислів адресата. Вибудовуючи висловлення, він вимушений спиратися на уявлення про вихідний стан особистісного смислу адресата й формувати знакову масу висловлення таким чином, щоб адресат відносно самостійно здійснив певну послідовність мовленнєво-розумових дій на основі власних особистісних смислів, або щоб адресат, зробивши за моделлю висловлення деяку послідовність мовленнєво-розумових дій, тим самим здійснив потрібні адресатові зміни особистісних смислів.

Отже, суб'єктивний аспект вивчення одиниць мови, мовлення та мовленнєвої діяльності є обов'язковою характеристикою, об'єктивним і необхідним її атрибутом саме тому, що в ситуації спілкування мовець завжди виявляє себе як особистість. Названі чинники категорії суб'єктивності мають комплексний вплив на вибір мовних одиниць та організацію висловлення. Антонімія лексичного, фразеологічного й морфологічного мовних рівнів є одним з дієвих виразників суб'єктивного ставлення учасників комунікації, вона виявляється не лише у мові, а й у мовленні. Дослідження антонімів потребує осмислення й опису суб'єктивного чинника, що виявляється в організації процесу спілкування, урахування як семантичних, так і прагматичних його особливостей.

2.2. Одиниці вияву суб'єктивного чинника

Лінгвістична прагматика охоплює комплекс проблем, пов'язаних із суб'єктом і адресатом мовлення, співвідношенням між учасниками спілкування, специфікою каналів інформації, виявом особистісного та комунікативних смислів, зворотнім зв'язком та ін. аспектами міжособистісного, групового й масового спілкування. Однак, незважаючи на значну розбудову проблемного поля науки, у ній залишається дискусійним питання про одиниці вияву суб'єктивного чинника. І це не

дивно, оскільки вияв суб'єктивного чинника стосується передусім внутрішнього світу учасників спілкування (почуттів, емоцій, бажань, психічних станів, вірувань, культури тощо); його надзвичайно складно сформулювати та визначити. Суб'єктивний чинник сприймається й декодується адресатом (адресатами) згідно з власними комунікативними навичками, світосприйняттям і системою особистісних та комунікативних смислів. Тому все частіше дослідники звертаються до терміна “прагматична інформація”, що допомагає конкретизувати межі вияву суб'єктивності в мові, мовленні та мовленнєвій діяльності. У радянській лінгвістиці А. М. Пешковський першим звернув увагу на суб'єктивний (конотативний) аспект змісту слова [128]; багато цікавих спостережень, що стосуються прагматики слова, міститься у працях В. В. Виноградова (хоч сама лінгвопрагматична термінологія там відсутня) [49]. Є. С. Азнаурова зауважує, що “множинне, повторюване вживання слова в типізованій ситуації мовного спілкування викликає узуальне закріплення в слові прагматичної інформації” [1, с. 38]. Ф. С. Бацевич закріплює наявність суб'єктивного чинника в мовному коді терміном “комунікативний прагматичний смисл”, та в реальній ситуації спілкування комунікативний та прагматичний смисли нерозривно злиті [22, с. 253]. Тому, уникаючи перехрещення понять особистісного, прагматичного й комунікативного смислів, використовуємо термін “прагматична інформація”, що позначає ставлення до змісту повідомлення, а також оцінне, суб'єктивне ставлення до самої об'єктивної дійсності.

Структура лексичних значень антонімів української мови яскраво демонструє наявність прагматичної інформації у своєму складі. Ф. С. Бацевич зазначає, що виділення прагматичних смислів “свій / чужий”, “добре / зле” тощо для лексичних одиниць уже закріплене в семантичній структурі [18, с. 83]. Наприклад, *розвідник, соратник*, – ‘наш’, *шпигун, ворог* – ‘чужий’, *демократія, тепло* – ‘добре’, *тоталітаризм, холодно* – ‘зле’, *сміятися, радіти* – ‘приємно’, *плакати, сумувати* – ‘неприємно’. У структурі лексичного значення цих антонімів чітко виявляється прагматична інформація, оскільки вони виникли в результаті суб'єктивного ставлення мовців до певної особи, поняття, явища, події, факту тощо. Спираючись на класифікацію Н. М. Вахтель [38, с. 8], виділяємо 5 видів прагматичної інформації, що ґрунтується на антонімічних відношеннях у мові та мовленні:

1) емоційно-оцінна прагматична інформація (позитивна або негативна оцінка чого-небудь). Наприклад, закріплене у свідомості українців позитивне ставлення до слова *герой* та негативне до слів *спекулянт, рекетир*: *Пророцтва були до нудноти одноманітними, і втілили їх не герої, а відважні спекулянти та самозабуті рекетири* [XXV, с. 246];

2) естетична прагматична мовна інформація (естетична оцінка: красиве – потворне, трагічне – комічне, високе – низьке). Наприклад,

повторюване вживання антонімів *потворне – красиве* в типовій ситуації спілкування призводить до естетичної оцінки антонімів *грішниця – свята*: *А ти не потворна грішниця, а теж красива свята, бо святий твій красивий живіт, що народив дитину* [XVII, с. 192];

3) експресивна прагматична мовна інформація (експресивні властивості мови: нове, інтенсивне, активне, образне). Наприклад: *Від них залишається лише відчуття – суперечливе і повне тонких відтінків, щемливо-солодке і водночас болюче-неприємне, тривке і зникоме, дивне відчуття, надреальність якого робить його ще більш привабливим* [XXV, с. 98];

4) спонукальна прагматична мовна інформація (воля суб'єкта мовлення, що апелює до волі адресата з метою спонукати його до тих чи тих дій): – *Розслабся, – сказав Шура спокійно, ніби намагаючись усіх тут помирити. – Ти ж бачиш – вони нічого робити не будуть. – Як це не будуть? – не слухав його Николаїч. – Ну, ти, сука, – засичав до Николаїча сивий, – давай, роби щось. Давай, сука, – шипів він* [VII, с. 391];

5) контактна прагматична мовна інформація (інформація про намір суб'єкта мовлення встановити, зберегти, поглибити або припинити мовний контакт): – *Ти не питав, – ображено пояснив Травмований. – Про що я мав вас питати? – Ні про що, – незадоволено відповів травмований. – Я так і подумав* [VII, с. 78].

Звичайно, це неповний перелік видів прагматичної інформації в мовленнєвій діяльності, проте тут і надалі ми виділяємо лише ті її особливості, що є характерними й показовими для антонімічної системи сучасної української мови. Та навіть така конкретизація видів прагматичної інформації не може вважатися кінцевим пунктом виділення одиниць категорії суб'єктивності в мові, мовленні та комунікації. Сучасна лінгвістична прагматика ще в пошуках засобу докладнішого членування прагматичної інформації. На думку більшості прагмалінгвістів, одиницею прагматичної інформації як засобу вияву суб'єктивності є прагмема. Термін “прагмема” зафіксовано в працях Ю. Д. Апресяна [6], Р. Познера [205] та ін. Наше дослідження спирається на погляди Ю. Д. Апресяна [6], Н. М. Вахтель [38], І. П. Сусова [157] про виділення одиниці вираження суб'єктивного чинника в мові, мовленні та мовленнєвій діяльності – прагмеми.

За визначенням Н. М. Вахтель, “прагмеми – це мінімальні одиниці різних рівнів мови, що володіють прагматичною спрямованістю і призначені для регуляції людської комунікативної поведінки” [38, с. 9]. У лексичному значенні прагмем семантичний аспект – відношення слова до позначуваного ним явища (денотата) – нерозривно пов'язаний із прагматичним аспектом – ставленням мовця до предмета повідомлення.

Прагмеми протиставляються іншим комунікативним одиницям за такими ознаками:

а) найбільший ступінь автономності в комунікативному плані (вони ввібрали контекст (або прагматичну ситуацію) у ядро свого лексичного значення);

б) уходження цілісної оцінки ситуації в ядро їхнього лексичного значення;

в) уживання їх як закінчених суджень про те, що вони самі й позначають [38, с. 14].

Прагмема – це основна та гранична одиниця емоційно-оцінного змісту слова, що відбиває ставлення мовця до власної свідомості, ситуації комунікації та навколишньої дійсності. Ця тристороння кореляція утворює три групи прагмем: емоційно-оцінну, комунікативну й історико-культурну (рис. 2.1). Для прагматичної функції слова релевантною є вся сукупність прагмем, оскільки кожен різновид передає свою інформацію.

Емоційно-оцінний тип відбиває сегмент інформації про суб'єктивне відбиття об'єктивного світу й емоційне ставлення до предмета мовлення. Лексеми, які репрезентують підкреслене позитивне ставлення до факту дійсності, протиставлені лексемам із закріпленою за ними негативною оцінкою: *Щось мені казало, що тепер у мене лиш дві дороги: дорога митарств, неприкаянної грішниці і блудниці або дорога обраниці ангельського саду* [XVII, с. 193]. *Грішниця, блудниця* здавна сприймаються й використовуються українцями як лексеми з негативною оцінністю, позаяк *обраниця ангельського саду* викликає лише позитивні асоціації.



Рис. 2.1. Види прагмем категорії суб'єктивності в мові, мовленні та мовленнєвій діяльності

Комунікативний тип прагмем дає інформацію про ситуацію спілкування, про динамічну співвідносність мови та дійсності. Наприклад, у діалозі – *У тебе, на жаль, мало грошей!* – *У мене грошей повно! повно!* [XXIII, с. 219] протилежними є лексеми *мало* – *повно*, хоч загальномовною опозицією мала б бути пара *мало* – *багато*. Антонім *повно* яскраво характеризує настрій співрозмовника та його стратегію ведення комунікації.

Історико-культурні прагмеми – це інформація про реальну дійсність, здавна закріплена етносом. Так, у реченні *Ми починали жити на межі застою і руху, романтики і прагматизму, зла і добра, які нині перемішалися в одну сіру масу* [XIII, с. 223] на тлі інших загальномовних антонімів протиставляються різні за наповненням періоди (епохи) розвитку суспільства *романтика – прагматизм*. Ці лексеми у процесі розвитку закріпили у структурі свого лексичного значення ставлення до відповідних культурно-історичних періодів.

Отже, структура прагматичної інформації визначена тристоронньою орієнтацією: на психіку носія мови, на саме спілкування та на дійсність.

Комунікативна роль прагмем різна. Якщо прагмеми емоційно-оцінного типу в основному не мають ознаки загальності, а варіюють від індивіда до індивіда, то прагмеми інших типів нерідко є спільними для великих груп людей або навіть абсолютної більшості мовців і можуть уходити до структури лексичного значення того чи того слова. Сказане не означає, що прагмеми емоційно-оцінного типу не мають значення в процесі комунікації. Індивідуальна прагмема може виявитися комунікативно релевантною, і тоді її реалізація в ситуації спілкування стає провідною умовою досягнення взаєморозуміння.

Прагмеми емоційно-оцінного типу за походженням є засобом індивідуального вживання слова в певній функційній сфері, емоційній ситуації, що з часом приводить до закріплення в значенні експресивних компонентів, тобто перетворення оказіональних індивідуальних прагмем в узуальні, соціально значущі. Різноманіття зв'язків слова з іншими, далекими та близькими за значенням, виражено у прагмемах комунікативного типу, соціальні умови репрезентують історико-культурні прагмеми.

У прагмемах виражаються емоції, бажання, прагнення мовця, його емоційна реакція на дійсність, знаходять своє закріплення суб'єктивне сприйняття й індивідуальні уявлення, особистісні та комунікативні смисли. Прагматичний підхід до смислів, що можуть передаватися мовою, демонструє картину можливої еквівалентності комунікативних смислів в учасників ситуації спілкування завдяки вказівці на конкретні одиниці, що збігаються чи не збігаються у спілкуювальників. Прагмеми в адресанта та адресата можуть бути неадекватні, і завдання будь-якого повідомлення полягає в тому, щоб досягти максимальної еквівалентності прагматичної інформації учасників комунікації. Коли мовці співвідносять слова з одним і тим самим денотатом, зміст і сума прагмем у них більшою чи меншою мірою різні. Відмінність у змісті прагмем в індивідуальних значеннях адресанта й адресата неминуха. Адресант передає не свої прагмеми, а викликає в адресата його власні. У зв'язку з цим вихідна й кінцева прагматична інформація одного слова не завжди адекватна.

Отже, суб'єктивний чинник у мові, мовленні та мовленнєвій діяльності передається за допомогою прагматичної інформації, що виражає ставлення мовця до позначуваної ним об'єктивної дійсності. Адресат

повідомлення, декодуючи цю інформацію, сприймає її через власну систему особистісного комунікативного смислу або користується здавна закріпленими ставленнями до лексем української мови. Елементами членування загальної прагматичної інформації є прагмеми (емоційно-оцінні, комунікативні, історико-культурні) як мінімальні одиниці, що відбивають ставлення мовця до власної свідомості, ситуації комунікації та навколишньої дійсності. Сукупність окремих прагмем утворюють прагматичний компонент значення, що містить загальну прагматичну інформацію лексичної одиниці.

2.3. Прагматичний компонент у структурі лексичних значень антонімів української мови

Значення – це одна з найбільш неоднозначних і суперечливих проблем у теорії мови. Практично будь-який розділ мовознавчої науки так чи так зачіпає питання, пов'язані зі значенням та його функціонуванням. У дослідженнях останніх років, спрямованих в основному на вивчення мови “в реальних ситуаціях спілкування”, усе частіше починає з'являтися поняття прагматичного компонента (складника, чинника, аспекта) у структурі лексичного значення слова. І це не дивно, оскільки слова не лише називають предмети, а й фіксують у своєму значенні їхні істотні ознаки, висловлюють емоційне ставлення до названих предметів і містять закріплену в мові вказівку на зв'язок певної групи предметів, об'єднаних спільними ознаками, з предметами іншого класу.

Проблема значення слова та його варіювання традиційно перебуває в центрі уваги семасіології як галузі лінгвістики. У вітчизняному мовознавстві найбільш активно вона розроблюється з початку 70-х років ХХ століття. Етапами розвитку цього напряму лінгвістичних досліджень були праці Ю. Д. Апресяна [6], Ш. Баллі [15], В. В. Виноградова [48], Б. І. Ларіна [100], Г. Пауля [208], М. М. Покровського [131], Ф. Б. Філіна [200], Д. М. Шмельова [193], Л. В. Щерби [194] та ін., що утворюють сучасну теоретичну базу вивчення проблеми.

Сучасне трактування значення ґрунтується на уявленні про нього як про складну багатокомпонентну структуру, що утворюється з дрібніших, ніж значення, одиниць. Зауважимо, що більшість лінгвістів схиляються до думки про те, що значення наявні не лише у формі словесного поняття. Наприклад, А. О. Резников говорить про складне за своєю структурою значення, яке охоплює концептуальний, чуттєво-наочний та експресивний компоненти. Експресивний, зокрема, поділяється на емоційні, вольові та спонукальні моменти [139]. Р. З. Гінзбург виділяє у значенні слова емоційні, експресивні і стилістичні компоненти [54], Ю. С. Степанов вважає, що в людській мові, крім основної інформації – думки, – майже завжди можна знайти соціальну інформацію, вказівку на соціальний стан

мовця, інформацію емоційну і т. д. [153, с. 327]. Є. Г. Біляєвська включає до лексичного значення слова вказівку на позначуваний предмет, явище, процес або ознаку ставлення до позначуваного з боку мовця та вказівку на загальний тип комунікативних ситуацій, у яких може використовуватися якесь найменування. Відповідно до цього вона виділяє низку аспектів лексичного значення: 1) речовий зміст, 2) конотативний аспект, 3) прагматичний аспект [25]. Основу лексичного значення, на думку Є. Г. Біляєвської, складає його предметна співвіднесеність – здатність слова використовуватися для позначення предметів і явищ об'єктивної дійсності, а також предметів чи явищ, що є предметом думки й уявляються мовцеві реальними, справжніми.

На нашу думку, суто лінгвістичними методами неможливо виділити ці мікрокомпоненти значення, показати їх взаємозв'язок і взаємопереходи, тому що декларація складної організації лексичного значення зводиться до простого перераховування його можливих компонентів, причому їх кількість увесь час збільшується, що загрожує перетворити поняття значення в найузагальненіше поняття, розмиває його чітко окреслені межі. Через це й прийнято виділяти чотири аспекти значення слова: денотативний, сигніфікативний, конотативний та прагматичний. З-поміж них саме прагматичний компонент викликає найбільшу плутанину через те, що між конотативним і прагматичним аспектами значення важко провести чітку, єдину межу. Саме ця проблема є актуальною в сучасній лінгвопрагматиці.

Хоч слово в системі мови наділене чітко зафіксованим словниковим значенням, у конкретній ситуації спілкування це значення модифікується. Кожне нове використання слова є новим словом, вказував О. О. Потебня [136, с. 31]. Унікальність значення слова в кожному новому вживанні залежить від участі суб'єктивних моментів прагматики. Прагматичний компонент значення стосується передусім внутрішнього світу учасників спілкування, він є надзвичайно складно формульованим, а тим більше дефініційованим. Семантичні компоненти мовного коду образно уявляються, а прагматичні – переживаються, упізнаються. О. В. Падучева вважає, що прагматика – це особливий тип семантики, зорієнтований винятково на учасників спілкування, а тому семантика вивчає значення, що виражені в мові конвенційно, тобто за допомогою немотивованих мовних знаків; прагматика – це неконвенціоналізовані “прирощення” до мовних знаків у комунікації [124, с. 70]. Значний внесок у виділення суто прагматичних компонентів значення мовних одиниць і категорій здійснив Ф. С. Бацевич, обґрунтувавши власну наукову позицію так: “Основою формування прагматичних аспектів (складників, елементів) одиниць і категорій різних рівнів мови є суб'єктивне ставлення людей (груп людей, етносів) до певних об'єктів (у широкому розумінні слова) дійсності і одиниць, які їх позначають” [18, с. 81]. Мовознавець підкреслює, що люди, які використовують у процесі лінгвістичної комунікації мовні знаки, не

ставляться до них байдуже – вони по-різному реагують на ті чи ті мовні одиниці, а через них – і на самі денотати. Суб'єктивне ставлення людей (мовних колективів) до одиниць мови, а через них (і за їх допомогою) і до самих позначуваних ними предметів та понять, нерідко закріплюється за певним знаком у вигляді прагмем, суб'єктивна прагматична інформація входить як постійний компонент у семантичну структуру слова і в цьому разі стає тим, що ми називаємо прагматичним значенням мовного знака. Саме тому елементи прагматичного значення (прагмеми) уже давно можуть бути зафіксовані у словниках або граматичній системі української мови у вигляді стилістичних позначок [18, с. 81].

Прагматичний компонент лексичного значення являє собою додаткову інформацію про учасників комунікації, це відношення між знаком та людиною (людським колективом), яка користується цим знаком. Цей компонент лексичного значення слова враховує категорію суб'єктивності в найширшому розумінні, тобто репрезентує емоційно-оцінні ставлення окремої людини й етносу загалом, характеризує комунікативну ситуацію та відбиває культурно-історичні деформації лексичного значення слова, його сполучуваності. З огляду на це у прагматичному компоненті лексичного значення виділяються експресивний, емоційно-оцінний, функційно-стильовий, історико-культурний, соціальний мікрокомпоненти, що узагальнюють увесь прагматичний компонент (рис. 2.2). Прагматичний компонент лексичного значення мовної одиниці є узагальненим закріпленням у ній суб'єктивного ставлення мовців до дійсності, змісту повідомлення, адресата [20, с. 56].

Отже, поняття 'прагматичний компонент лексичного значення' можна визначити як сему, що репрезентує відношення між носієм інформації і його результатом, тобто відношення між уживанням слова і його результатом, тому кожна з його мовних функцій відповідає певному підтипу прагмем. Експресивний та емоційно-оцінний мікрокомпоненти прагматичного компонента лексичного значення формують прагмеми емоційно-оцінного типу. Функційно-стильовий і соціальний мікрокомпоненти всебічно характеризують ситуацію спілкування, визначають її стиль, реєстр та всю можливу додаткову інформацію про учасників комунікації, тому представлені прагмемами комунікативного типу. Історико-культурні прагмеми утворюють окремий мікрокомпонент (історико-культурний), що спрямований на відбиття в мовній одиниці навколишньої дійсності.

Про прагматичний компонент значення можна говорити, як було зазначено, лише в тих випадках, коли ставлення членів мовного колективу до знаків мови стає частиною семантичної структури самого знака, тобто закріплюється за ним, постійно зростає і може отримати відповідну реєстрацію в словнику у вигляді прагмем.

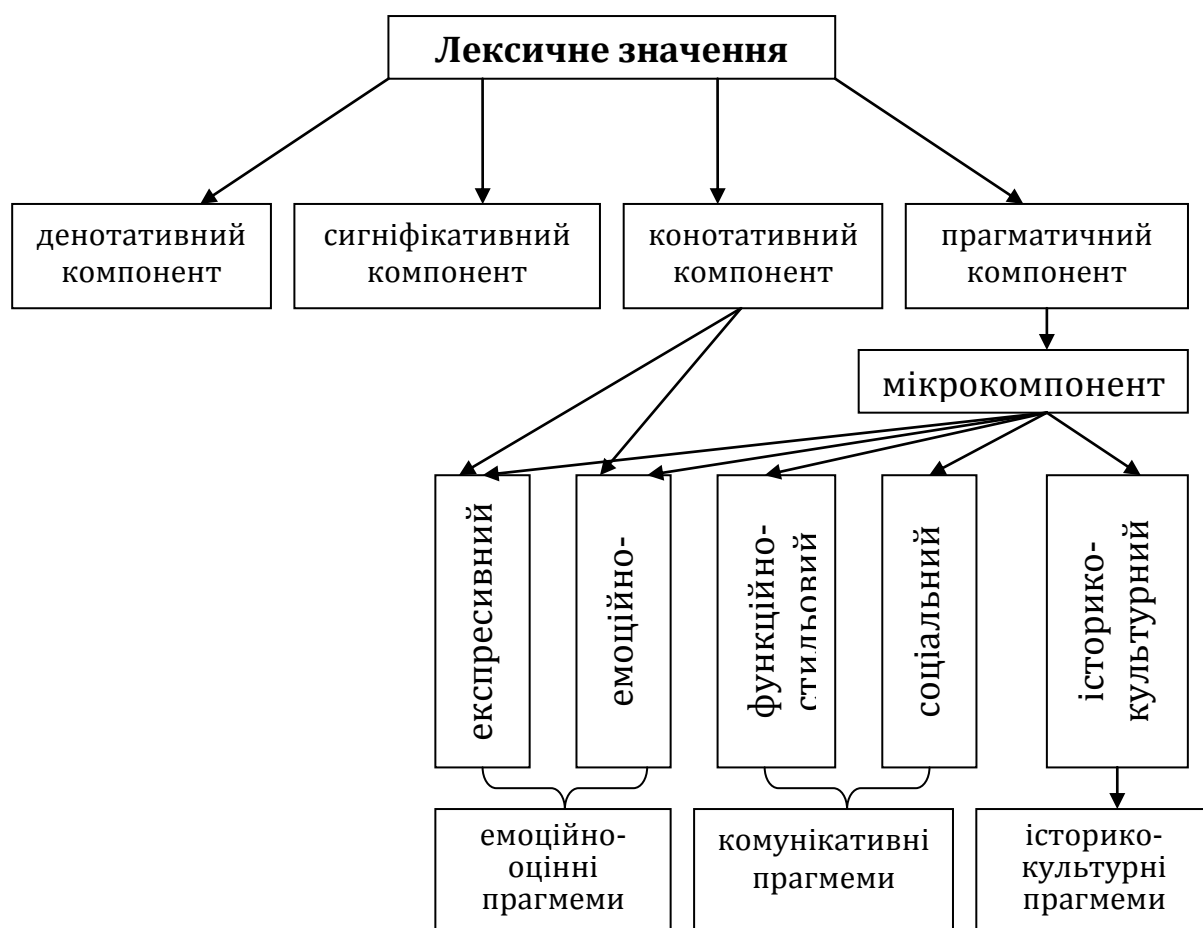


Рис. 2.2. Структура лексичного значення антонімів української мови

Прагматичний компонент лексичних значень антонімів має складну природу й визначається закономірностями прагматичного компонента в слові загалом і специфічними властивостями, що притаманні лише антонімам. У процесі розвитку української мови її антонімічна система ввбрала у своїх комунікативних смислах різноманітні складники, що відображають ставлення носіїв мови до реального світу. Ці складники є прагматичними елементами семантики (прагмемами), вони виявляються у структурі значення слова поряд з денотативним, сигніфікативним і конотативним компонентами. Становлення прагматичного значення антонімів залежить від смислових компонентів основи для протиставлення, типу вираження протилежності, словотвірними можливостями кожного члена антонімічної пари. Подальше формування прагматичного компонента лексичних значень антонімів зумовлено контекстуально ситуативними умовами вживання і водночас внутрішніми чинниками розвитку додаткових значень. Наприклад, антонімічна пара *глибокий – мілкий* для обох членів має значення міри глибини чого-небудь чи кого-небудь та лише для прикметника *глибокий* актуальним є значення

досягнення високого ступеня розвитку, виявлення та істотності, важливості (*глибокий смуток, глибока тиша, глибока осінь, глибокий голос, глибокі знання* тощо). Цей компонент лексичного значення слова *глибокий* розвинувся як наслідок повсюдного вживання з позитивно-оцінним суб'єктивним ставленням мовців, що підкріплювалося асоціаціями із семами “розмір”, “повнота”, “щільність”. У результаті чого це слово отримало додаткові лексичні значення “високий ступінь розвитку” та “істотність”. Лексема *мілкий* викликала протилежне ставлення, і сьогодні вживається також зі значенням “який не має істотного значення”. Протилежність опозиції *глибокий* (“істотний, значний”) – *мілкий* (“не має істотного значення”) досягається за рахунок наявності у структурі лексичного значення цих антонімів прагматичних компонентів. Прагматичний компонент з'являється в структурі лексичного значення, регулює розширення або звуження не лише семантики слова, його поширеного або обмеженого використання, а й контекстів. Прагматичний компонент є важливим складником у структурі лексичного значення компонентів антонімічних пар. Він визначає прагматичні параметри вживання членів антонімічної пари, основні умови реалізації саме прагматичного компонента, його залежність від сфер уживання антонімів і формує прагматичне значення. Зазвичай такі прагматичні компоненти вивчаються з опорою на контекст, мікроконтекст, ситуацію спілкування. Семантичні особливості побудови антонімічних пар ґрунтуються на семантичній структурі значення відповідних антонімів, що зафіксовано у словнику. Прагматичну структуру значення зафіксувати та сформулювати дуже важко, оскільки вона виявляється лише в конкретній ситуації спілкування. Тому такі антонімічні пари мовець будує безпосередньо в певній комунікативній ситуації.

Отже, прагматичні особливості загальних лексичних значень антонімів формуються у процесі дії багатьох чинників, пов'язаних з пізнавальною діяльністю людини. Серед них можемо назвати експресивність, емоційно-оцінне забарвлення, реєстрову належність, стильову характеристику та додаткову інформацію про ситуацію спілкування (стать, вік, рольові відношення, освіта, професія), вказівку на територіальний чи діалектний варіант мовної одиниці. Прагматичний компонент семантики антонімів стає природним складником розгалуженої лексичної системи української мови. Нижче докладніше розглянемо мікрокомпоненти прагматичного компонента лексичних значень антонімів української мови та прагмеми, що їх формують.

2.3.1. Емоційно-оцінні прагмеми у структурі лексичних значень антонімів української мови. Оцінка як логіко-філософська категорія – це судження, в основі якого лежить позитивне чи негативне ставлення суб'єкта до оцінюваного об'єкта на основі його порівняння з обраним еталоном. Оцінне ставлення до реальної дійсності є унікальною

антропоцентричною формою світосприйняття, що зумовлено особливостями фізичного й психічного складу людини, раціональним, творчим характером її мислення. Оцінка тісно пов'язана з пізнанням: відображаючи предмети та явища об'єктивної дійсності, ми водночас пізнаємо навколишній світ та оцінюємо його з певних позицій, погляду тих чи тих потреб, прагнень, цілей. Сфера оцінок ґрунтується на опозиції позитивний / негативний, де позитивний – той, що відповідає ідеалізованій моделі макро- та мікросвіту, й усвідомлюється як мета існування людини та її діяльності, негативний – той, що не відповідає цій моделі.

На думку Н. Д. Арутюнової, оцінка – найяскравіший елемент прагматичного компонента лексичного значення [9, с. 18]. Оцінні прагми утворюють одразу два мікрокомпоненти прагматичного компонента лексичного значення слова – експресивний та емоційно-оцінний. Експресивний мікрокомпонент належить до найпродуктивніших видів вираження прагматичного компонента антонімів української мови, оскільки безпосередньо пов'язаний з вербальним вираженням почуттєвих інтенцій мовця, із суб'єктивним баченням і оцінюванням фрагментів дійсності.

У сучасному мовознавстві експресивний мікрокомпонент прагматичного компонента лексичного значення розглядається по-різному. Н. І. Бойко, зокрема, кваліфікує експресивність як семантичну суперкатегорію, феномен мови й мовлення, що становить поєднання статичних і динамічних явищ, пов'язаних із внутрішніми (поняттєвими) і зовнішніми (функційними) аспектами дослідження експресивних лексичних одиниць [31, с. 189]. Експресивна лексика – це якісно й функційно своєрідний тип номінації, що репрезентує широкий і різноманітний діапазон варіювання, імпровізації семантики та прагматики мовних одиниць, їхніх емотивно-оцінних планів. У загальноприйнятому потрактуванні експресивність – це властивість мовних одиниць передавати суб'єктивне ставлення мовця до змісту висловлення або адресата.

Антонімічна система української мови орієнтована передусім не на номінацію типових денотатів, а на те, щоб виділити окремі граничні об'єкти серед низки подібних, передати їхні особливості на тлі однотипних. Емоційно-оцінні прагми у структурі експресивного мікрокомпонента антонімів української мови додають виразності висловленню, порушують стандарт, привертаючи увагу адресата. Наприклад, у реченні *Я також їх тоді ненавиділа – отих клятих, небачених убійників-націоналістів “кравцівих”, які “тут” витворяли таке, що “там” мусили бути самі по собі “мотузку шукати”* [XIV, с. 59] обігравання антонімів *тут – там* надає висловленню образності, виразності, робить його напруженішим завдяки підкресленню протилежних граничних координат.

Розрізняють інгерентну й адгерентну експресивність антонімів. Інгерентною є експресивність, що внутрішньо притаманна антонімам, є їх

постійною і невід’ємною ознакою в будь-яких ситуативно-контекстних умовах, компонентом ядра лексичного значення. Так, антоніми *любити* – *ненавидіти* в ядрі лексичного значення вже виражають експресивність: *Проте при мені не було пам’яті про покинуте життя: я не вміла згадати нічого, що зі мною траплялося на землі, хто там зостався, кого я любила, кого ненавиділа, з ким приятелювала, кому заздрила* [XVII, с. 117]. На відміну від інгерентної експресивності, адгерентна формується лише в певному контексті, ситуації, умовах, а не в основному словниковому значенні [187, с. 190], тобто належить до експресивного мікрокомпонента прагматичного компонента лексичного значення. Наприклад, абстрактні поняття набувають окреслених експресивних рис на тлі протилежних ознак: *А люди при тому народжували, любили, ненавиділи, вбивали, прощали, вмирали, гинули – Жили* [XIV, с. 30]. Образ життя в найрізноманітніших його ознаках сприймається з більшою повнотою й виразністю. Актуалізація антонімів відповідно до настанови (інтенції) мовця, мети, ситуації, умов робить їх експресивними, реалізуючи їх інгерентні можливості, або й додаючи їм адгерентної (контекстної, прагматичної) експресії. Експресивність прагматичного компонента антонімів має вищий ступінь, якщо в межах одного речення нанизується кілька антонімічних пар: *Земний канат тріщав – але не тріскав – під натиском сили, з якою налягали на нього люди, що в один і той же момент зачиняли і викидали дітей; отруювали й лікували ґрунти, повітря й води; винаходили і знищували зброю; брехали найдорожчими іменами і клялися іменами нікчемними; ішли в монастирі грішники і пускалися в найлютіший блуд черниці; зраджували чесних і прощали підлим, судили невинних і виправдовували убивць; починали і закінчували війни; змітали і поновлювали кордони; ділили нечесно нажиті маєтки і милосердно роздавали останні крихти; доводили свою автономність і заперечували зайшість; протестували проти несправедливості й мирилися з бідною; билися головами об стіни від розпуки й летіли, безпам’ятні, в обійми, душилися в пожарищах і пеклися під сонцем, мордувалися сумлінням і тішилися заздрістю; знемагали від ненависті і знемагали від розкошів; пухли з голоду і пухли з надміру їжі, топилися в алкоголі і виринали з нього* [XVII, с. 126]. Такий прийом має велику художньо-виразову силу, оскільки допомагає зобразити всю широту, масштабність явища та спектр переживань. Здається, що антоніми позначають та окреслюють усі крайні полюси і граничні вияви світу. У наведеному реченні трапляються як загальнономовні антоніми (*починали – закінчували, доводили – заперечували, топилися – виринали*), так і актуалізовані за допомогою явища адгерентної експресивності (*зачиняли – викидали, отруювали – лікували, грішники – черниці, винаходили – знищували, найдорожчими – нікчемними, чесних – підлим, судили – виправдовували, невинних – убивць, змітали – поновлювали, маєтки – крихти*).

Зіставлення різних компонентів лексичних значень антонімів української мови найчастіше трапляється в межах одного висловлення. Особливою експресивністю відзначаються антоніми, розміщені в одному реченні, вони надають фразі афористичності: *Майбутнє щодня стає минулим* [XIII, с. 11]; *Там садист з'їв мазохіста* [XIII, с. 17]; *Люди вимагають правди – їм сервірують брехню* [XIII, с. 34]. Такі афористичні висловлення, лаконічні й оригінальні за своєю будовою, часто ніби підсумовують попередні міркування, виражають кінцеву думку. Через обігрування антонімічних багатозначних слів нерідко створюється каламбур: *І потім я не знаю — люблю тебе чи звикла. – Рік ходила і не зрозуміла. Така тупа? – Знайди іншу, гострішу* [XI, с. 48]. Наявність експресивного мікрокомпонента у структурі лексичного значення слова *тупа* дало змогу адресатові утворити антонім *гостра*, що має значення лише у поданій ситуації спілкування.

Експресивність антонімів може виражатися й у явищі кон'юнкції. Його сутність не в протиставленні антонімів, а в запереченні, у нейтралізації їх, у відштовхуванні від крайніх ступенів вияву: *Ані підтверджують, ані спростовують факт отруєння* [XIII, с. 368]. Уживання антонімів із запереченням потрібне для того, щоб підкреслити в описаному явищі відсутність чітко вираженої ознаки чи дії. Синтагматичні опозиції зі сполучником *ні (ані)* мають яскраво виражене значення підсилення заперечення і являють собою трансформацію антонімічного контексту із запереченням. Отже, сутність експресії полягає в подоланні стандарту, шаблону. Саме тому зіткнення антонімічних слів може додавати виразності контекстові, особливо якщо одночасно трансформується відповідне переносне або контекстуальне їх значення.

Експресивність часто ототожнюють з емоційністю, хоч це різні поняття і ми відповідно розрізняємо експресивний та емоційно-оцінний мікрокомпоненти лексичного значення. Емоційність не завжди є експресивною, вона може мати нейтральне вираження, а експресивність породжується не лише емоціями, а й мисленням, інтелектом, волею, етикою та естетикою, конкретним світосприйманням мовців [187, с. 189]. Об'єднуються експресивний та емоційно-оцінний мікрокомпоненти структури лексичного значення прагмемами емоційно-оцінного виду, що їх формують.

Емоційно-оцінний мікрокомпонент лексичного значення слова вказує на певну цінність предметів і явищ з погляду відповідності / невідповідності вимогам, інтересам, смакам, уподобанням мовця. Він виявляється на конкретному історичному етапі розвитку мови, залежить від контекстуальної реалізації значення слова, зазнає змін відповідно до рівня матеріальної та духовної культури суспільства й кожного індивіда зокрема [64, с. 39]. Залежно від особистісних уподобань конкретного носія мови виникнення нових відтінків значень стає природним процесом. У будь-якій мові наявні слова й вислови, компонентом структури лексичного

значення яких є виразники емоційного ставлення мовця до позначуваного словом предмета або поняття, тобто негативна чи позитивна оцінка тих предметів, явищ, дій і якостей, що позначаються цим словом. Ступінь емоцій, висловлюваних прагмемами, демонструє шкала оцінок, що відбиває рух оцінних смислів, їх динаміку на синтагматичній осі. У структурі семантичного поля оцінки сучасної української мови можна виділити такі меліоративні (позитивні) та пейоративні (негативні) елементи: *схвалення / несхвалення, симпатія / антипатія, згода / незгода, похвала / осуд, подяка, бажання, зацікавлення, докір, заборона, звинувачення, загроза, критика* тощо. Оцінний компонент для кожної лексеми має динамічний характер. Прагмеми можуть змінювати в конкретній ситуації спілкування емоційно-оцінну інформацію мовних одиниць у межах семантичного поля. Навіть найзагальніший оцінний елемент значення є не завжди однакоим для мовних одиниць, що добираються різними мовцями в різних ситуаціях спілкування. Емоційна характеристика лексичних одиниць стосується передусім позитивного й негативного емоційного ставлення до об'єктів, станів, фактів, подій тощо. Наприклад, негативне ставлення українців до певних явищ об'єктивної дійсності вже давно закріпилося в семантичній структурі таких пейоративів, як *нероба, боягуз, слабак, телепень, бездарність* тощо. Антонімами до них є лексеми з компонентом у структурі лексичного значення, що репрезентує позитивне ставлення до факту дійсності: *трудоївник, сміливець, атлет, розумник, геній*. Це лексеми, що мають і предметне (денотативне), й емоційне (конотативне) значення, а також наділені можливістю виражати ставлення мовця до позначуваного (що реалізується в прагмемах емоційно-оцінного типу). Іронічне, жартівливе, фамільярне ставлення закріплене в структурі значення слів *збіговисько, злодюжка, панькатися, чалапати* тощо. Компоненти шанобливого ставлення мовців знаходимо у словах *визволитель, поборник, соратник, герой* тощо. Антонімічна парадигма досить часто ґрунтується на емоційно-оцінних прагмемах, наприклад, опозиції імен-оцінок особи на зразок *альтруїст – егоїст, ворог – друг, геній – бездарність, герой – боягуз, грішник – праведник, дурень – розумник, красень – потвора, визволитель – поневолювач, соратник – противник, поборник – противник, трудоївник – нероба* тощо виражаються емоційно-оцінними прагмемами, тобто репрезентують зміст оцінного (позитивного чи негативного) ставлення комунікантів до різних осіб.

Емоційно-оцінні прагмеми відбивають відповідне ставлення суб'єкта до об'єкта і є елементами конотативного та прагматичного компонентів значення. З огляду на власну систему ціннісних орієнтацій та оцінну шкалу мовець самостійно наділяє лексему тим чи тим відтінком емоційного значення. Тим самим вибудовується суб'єктивна система оцінних прагмем, де вже сам мовець формує місце кожної лексеми в межах семантичного поля і його крайніх точок зокрема. Цікаво, що один і той

самий денотат може мати у структурі свого значення складні опозиції саме завдяки прагматичному компоненту. Позитивне, негативне, шанобливе або фамільярне ставлення мовців до осіб є тим відтінком лексичного значення слів, за яким вони можуть вступати в антонімічні відношення. Отже, протиставлення в антонімічних парах української мови може ґрунтуватися не лише на основі предметного (денотативного), а й емоційно-експресивного (конотативного й прагматичного) значення. В антонімічних відношеннях лексеми можуть перебувати й тоді, коли одна з них є нейтральною назвою, а інша – з емоційно-оцінною прагмемою: *розумник* – *йолоп*; *старий* (директор) – *новоспечений*. Деякі члени антонімічних пар (наприклад, *правдолюб* – *ошуканець*, *праведник* – *пройдисвіт*, *віддати* – *загарбати*, *вільний* – *поневолений*) містять емоційно-стильову, виражальну характеристику через певне ставлення до вибору й використання цих одиниць. За допомогою таких слів мовець (адресант) може впливати на слухача (адресата), вибираючи відповідні найменування, а слухач – відчувати інтелектуальний та емоційний вплив під час сприйняття й оцінки. Проілюструємо явище утворення антонімічних опозицій на основі протиставлення емоційно-оцінного мікрокомпонента лексичного значення за допомогою таблиці (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Емоційно-оцінні прагмеми у структурі лексичних значень
антонімів на позначення особи**

позитивні	негативні
<i>розумник</i>	<i>дурень</i>
<i>смільвець</i>	<i>боягуз</i>
<i>трудівник</i>	<i>нероба</i>
шанобливі	фамільярні
<i>геній</i>	<i>телепень</i>
<i>герой</i>	<i>трухач</i>
<i>трудоар</i>	<i>трудожска</i>

Наприклад, антоніми *герой* – *трухач* у структурі своїх лексичних значень мають опозицію емоційно-оцінних прагмем, що протиставляються шанобливістю / фамільярністю. За кожною з цих лексем здавна закріпилося певне ставлення мовця до позначуваного об'єкта, тому саме мовець здатен добирати ту лексему, що більшою мірою відповідає його прагматичному наміру. Наведені в таблиці слова, окрім диференційної емоційно-оцінної прагмеми, можуть мати також прагматичну інтегральну сему. У такому разі емоційно-оцінний мікрокомпонент “ставлення мовця” стає умовою для об'єднання цих слів у синонімічні ряди.

З рисунка 2.3 видно, що за прагматичним відтінком значення слово *розумник* матиме синонім *геній* та антонім *дурень*. Своєю чергою слово *дурень* є синонімом до слова *телепень* та антонімом до *розумник*.

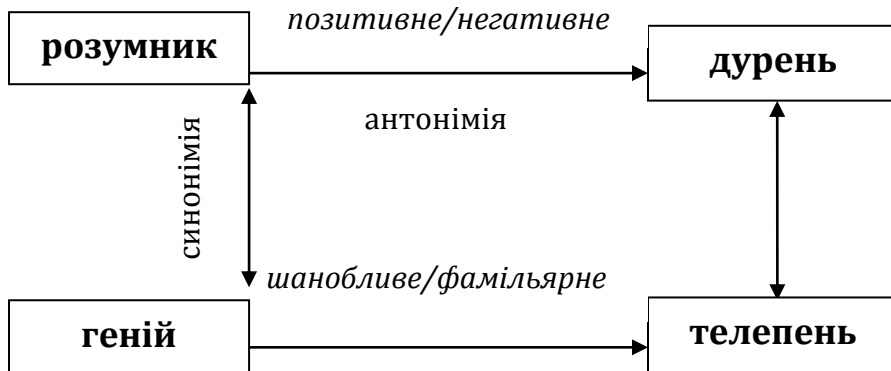


Рис. 2.3. Лексико-семантичні відношення слів на основі емоційно-оцінного мікрокомпонента лексичного значення

Антонімія з цього погляду є своєрідною лінгвістичною універсалією, оскільки вона охоплює як нейтральні, так і емоційно забарвлені члени антонімічних пар: *старий* (нейтральне) – *новоспечений* (негативне), *віддати* (нейтральне) – *загарбати* (негативне). Оскільки антоніми можуть бути протиставлені не лише за предметною протилежністю, а й за емоційно-оцінним мікрокомпонентом значення, у межах антонімії виникають складніші системні відношення. Неоднорідність емоційно-оцінного мікрокомпонента в структурі лексичного значення слова зумовлює його різну взаємодію з іншими елементами мовної системи. Ті лексеми, що перебувають у відношеннях повної антонімії та розташовуються на крайніх точках семантичного поля оцінки, отримали назву контрасивів (наприклад, *правдолюб* – *ошуканець*). Антоніми, що ґрунтуються на опозиції емоційно-оцінного мікрокомпонента лексичного значення, можуть репрезентувати предметну синонімію й оцінну антонімію (*вимогливий* – *прискіпливий*). Цей тип відношень між знаками оцінки прийнято називати конверсією. Якщо ж слова мають протилежні предметні значення, але тотожні оцінні, то в предметному плані це антоніми, кожен з яких висловлює оцінку-характеристику. Такі антонімічні відношення називають корелятивними. Отже, можемо виділити такі системні прагматичні відношення між антонімами:

1. Контрасиви – антоніми, для яких характерні відношення повної антонімії (*відсталий* – *передовий*, *вимогливість* – *потурання*).

2. Конверсиви – антоніми, що демонструють відношення предметної синонімії за оцінної антонімії (*колектив* – *збіговисько*, *щедрий* – *великодушний*, *новаторство* – *авангардизм*).

3. Корелятиви – антоніми, що вступають у відношення предметної антонімії за оцінної синонімії (*вимогливість* – *добррозичливість*, *скнара* – *марнотрат*).

З огляду на те, яке значення актуалізується в момент конкретної ситуації спілкування – семантичне чи прагматичне (предметність, співвідносність з об'єктом, явищем дійсності чи емоційно-експресивне значення), – лексеми можуть уступати в різні системні відношення, навіть такі різні, як антонімія та синонімія. Антоніми, утворені емоційно-оцінним типом прагмем, можуть розрізнятися за типом відношення синонімії й антонімії у складі цілісного значення слова.

Виділені антонімічні відношення на основі емоційно-оцінних прагмем (конверсія, контрарність, кореляція) утворюють цілісну структуру, що визначає позицію оцінної лексики в межах семантичного поля оцінки й умови її застосування. Ці відношення демонструють процес породження й розподілу оцінних комунікативних смислів, динаміку семантичного поля оцінки на основі складних відношень елементів його шкали. Більшість лінгвістів схильні вважати, що у формуванні цього типу прагматично протилежного значення бере участь частіше не пряма протиставність, тобто антонімічність у повному розумінні слова, а часткова, зумовлена емоційно-оцінними прагмемами [55]. Наявність прагматичних відтінків значень і уможливорює розвиток антонімії та синонімії цих лексем, що породжені суб'єктивними мовотворчими зусиллями мовця в його пошуках експресивних засобів вислову.

Отже, лінгвістичні спостереження за одним із засобів реалізації комунікативних смислів і прагматичного впливу – антонімією – показали, що антонімічні пари допомагають у розмежуванні позитивної та негативної зони семантичного поля оцінки. Емоційно-оцінні прагмеми виражають ставлення суб'єкта до мовного знака й відповідно містяться в прагматичному компоненті лексичних значень антонімів. Розвиток та актуалізацію такі антоніми знаходять у конкретній ситуації спілкування, характері лексичних і синтаксичних зв'язків слів. Наявність неоднорідних відношень між компонентами оцінної шкали підтверджує наявність прагматичного компонента семантики в межах антонімії, де оцінний компонент не завжди є постійним. Він виявляється на конкретному історичному етапі розвитку мови й залежно від контекстуальної реалізації значення слова зазнає змін відповідно до рівня матеріальної та духовної культури суспільства або кожного індивіда зокрема.

2.3.2. Прагмеми комунікативного й історико-культурного типу в структурі лексичних значень антонімів української мови. Прагматичний компонент лексичних значень антонімів української мови відбиває ставлення до предметів і явищ реального світу, що стійко пов'язані з цими об'єктами у свідомості носіїв мови. Він являє собою додаткову до денотативно-номінативного змісту слова інформацію про учасників комунікативної ситуації, історико-культурні умови комунікації тощо. Така інформація формується комунікативними й історико-культурними прагмемами, що характеризують:

- 1) вік і стать комунікантів, їх освіту й соціальний статус;
- 2) реєстр і стиль комунікації;
- 3) особливості використання мови, що обслуговує різні комунікативні сфери.

Усі названі прагматичні параметри комунікативної ситуації перехрещуються між собою, і відбувається збіг кількох прагматичних мікрокомпонентів (функційно-стильового, соціального й історико-культурного) у структурі значення однієї лексеми [203, с. 41]. У такий спосіб комунікативні та історико-культурні прагми стають сукупністю знань людини, історичних, культурних і соціальних умов використання лексем. Прагматичний компонент значення слова не можна вивчати без інформації про ситуацію спілкування, оскільки саме в процесі комунікації мовець може наділити певну лексему важливою прагмемою комунікативного типу. Інформація про умови комунікації має обов'язково містити вказівку на комунікативний реєстр.

Реєстр – це вияв (різновид) організації мовленнєвої діяльності, що сформувався під впливом ситуативного контексту в спілкуванні соціалізованих особистостей; це реалізація думки в конкретній ситуації спілкування, в основі якої лежать імпліковані в комунікативній компетенції мовців правила (конвенції, звички) спілкування. Інакше кажучи, в аспекті породження мовленнєвої діяльності реєстром також можна назвати організацію контексту спілкування. “Поняття реєстру – це теоретичне узагальнення спостережень, що ґрунтуються на здоровому глузді, згідно з яким у різних ситуаціях уживаємо мову в різний спосіб. Аспекти контексту впливають на мову таким чином, що роблять значно більш ймовірним добір певних значень і способів їх мовного втілення” [199, с. 251].

Виділення реєстрів пов'язано з можливістю класифікувати ситуації спілкування за ступенем офіційності. Указуючи реєстр, до якого належить слово, маємо на увазі певні умови або ситуації спілкування, що зумовлюють вибір тих чи тих мовних засобів, зокрема і лексичних одиниць. Ситуація спілкування визначається передусім складом учасників комунікативного процесу: певні мовні одиниці можуть вживатися лише під час розмови з близькими знайомими, родичами тощо, інші мовні одиниці використовуються переважно в розмові з малознайомими людьми, з людьми іншого соціального стану чи статусу. Реєстр мови визначають також умови, у яких протікає процес мовної комунікації, – навіть з близькими друзями або з родичами в офіційній обстановці, наприклад, на службі, на зборах не прийнято говорити так, як в домашніх умовах тощо.

Загалом можна виділити такі реєстри комунікації: 1) фамільярний, 2) невимушений; 3) нейтральний; 4) формальний; 5) піднесений. Так, лексеми *паршивець*, *тріскати* характерні для фамільярного реєстру; *файно*, *набратися* – до невимушеного; *відрахувати*, *черговий* – до формального; *благочестя*, *владика* – до піднесеного.

Переважає більшість антонімів належать до нейтрального реєстру; вони можуть уживатися в будь-якій ситуації спілкування (*Але ось так... Коли місто позаду, а ця маленька церква – попереду, мені страшно* [XXI, с. 34]. Подеколи саме антоніми є тими показниками, за якими учасники ситуації спілкування можуть визначити реєстр, наприклад, невимушений: *За всім цим учувався такий підтекст: сам облажався, сам і розрулюй* [VII, с. 356]. Показником для визначення реєстру є сленгова антонімічна пара *облажатися* (помилитися) – *розрулити* (виправити(ся)). Чи фамільярний *Вся ця колективна терапія – це все гівно, там кожен намагається вирватись, врятувати власну шкуру, і всім глибоко насрати, що буде з рештою, хто виживе до наступного заняття, а хто двине коні* [VII, с. 419]. Тут маємо змішану антонімічну пару, що складається з нейтрального компонента *виживе* та згрубілого фамільярного фразеологізму *двине коні*. Антонімічна пара *народжуваність – смертність* характеризує формальний реєстр: *Щоправда, на сьогоднішню зменшену кількість учнів у нашій школі вплинуло не стільки зменшення народжуваності (а вона в селі все ж переважає смертність), скільки те, що сусідні села нашого району “розжилися” на свої повноцінні навчальні заклади* [XIV, с. 50]. Наявність антонімічних пар у межах одного реєстру означає, що такі антоніми протиставляються за денотативними характеристиками.

Антоніми, що можливі між опозиційними реєстрами (формальний – невимушений, піднесений – фамільярний), протиставляються ще й за історико-культурними прагмемами. З погляду стратегій мовленнєвої поведінки (або риторичних стратегій), у яких найповніше виявляється соціальна природа мови, “вибір реєстру або, точніше, сукупність операцій, які адресант здійснює з реєстрами (вибір, зміна, накладання одного на інший) виступає як найсуттєвіша соціальна характеристика мовленнєвої діяльності” [19, с. 57].

Часто антоніми належать до різних реєстрів мови й відповідно характеризують різні комунікативні ситуації. Наприклад, *спочивати* (піднесений реєстр) – *дрихнути* (фамільярний), *відсталий* (невимушений) – *передовий* (формальний), *противник* (нейтральний) – *поборник* (піднесений).

Накладання одного реєстра на інший, напевно, – найпродуктивніша для антонімів стратегія мовленнєвої діяльності, оскільки за своєю природою антоніми покликані протиставляти два протилежні явища дійсності. Тому все частіше мовці вдаються не лише до денотативного протиставлення, а й до прагматичного, зокрема реєстрового. Так, антоніми *безмежний – мізерний*, що належать до піднесеного та фамільярного реєстрів відповідно, яскраво протиставляють поняття глобального й індивідуального, високого й низького, прекрасного й потворного: *Ті, хто внаслідок якоїсь події виходить за рамки індивідуальної свідомості й приєднується до всесвітнього розуму, з*

маленького вузького кола вони раптово потрапляють у **безмежний** світ буття. І це безмежся поглинає їхнє **мізерне** індивідуальне наявність. Майже непомітно для себе людина прослизає зі старого світу в новий [XXIII, с. 274]. Саме тому можна говорити про прагматичний вплив на адресата не лише з позиції мовних актів чи ситуацій спілкування, а й у межах функціонування окремих мовних одиниць (зокрема антонімів).

Антонімія, що ґрунтується на реєстровій опозиції, дає змогу розширити можливості мовленнєвої діяльності як окремого мовця, так і лексичного потенціалу української мови загалом. Доповнює реєстрову протилежність, близька за основою, стильова опозиція. Вона пов'язана з уживанням антонімів у різних типах, стилях і жанрах мови. Комунікативний реєстр і стильова характеристика формують функційно-стильовий мікрокомпонент лексичного значення слова. З огляду на функційно-стильову організацію виокремлюють такі види стилістичних характеристик антонімів української мови:

1. Нейтральні (характерні для всіх типів і жанрів мовлення): *суттєвий – незначний, тонко – товсто, м'який – твердий*.

2. Розмовні (уживаються в неофіційних ситуаціях спілкування): *боягуз – сміливець, сварка – злагода, добродій – інтриган, малолітній – старий, літній*. Розмовні антоніми вживаються в розмовно-побутовому стилі мови, представлені різновидом розмовної лексики. Виділяють три підгрупи у структурі розмовної лексики: власне розмовна лексика, так зване просторіччя, грубе просторіччя, або вульгаризми. У розмовній мові побутує також лексика, уживання якої обмежене територіально (діалектизми) або соціально (жаргонізми й арготизми). Наприклад, *молоток* (розумний) – *дятел* (дурний), *базікало* – *му-му* (мовчун), *хіляк* (слабий, фізично нерозвинений) – *мачо* (сильний, мужній), *ларик* (відмінник) – *тормоз* (тугодум).

3. Образні (притаманні художнім творам та публіцистиці): *відважний – боязкий, вітчизна – чужина, демон – ангел*. Образні антоніми широко використовують у художній літературі та публіцистиці як стилістичні засоби. З них утворюється стилістична фігура – антитеза. Це зіставлення протилежних образів, думок, явищ, унаслідок якого формується контраст, протиставлення. Антитеза увиразнює текст, робить його чіткішим, точнішим, наприклад: *Багато сміялася і багато плакала. Плакала – на людях, а сміялася – на самоті* [XXIII, с. 195]. Антоніми у складі антитези часто трапляються в народній творчості, зокрема в піснях, казках, прислів'ях, приказках, фразеологізмах: *валити з хворої голови на здорову; ситий голодному не товариш; мудрий не все скаже, що знає, а дурний не все знає, що скаже*. Образні антоніми є важливим художнім засобом мови, допомагають висловити думку не просто точно й дохідливо, а яскраво та образно.

4. Канцелярські (переважають в офіційній документації, діловодстві): *вакантий – зайнятий, теоретичний – практичний, версія –*

доказ. В офіційно-діловому стилі явище антонімії є вкрай рідкісним, у документації практично немає канцелярських антонімів із яскраво вираженим протиставленням. Протиставити слова видається можливим лише на підставі окремих нюансів їхнього значення, наприклад, іменники *відшкодування – оплата* є протилежними лише за незначними смисловими відмінностями. Інші антонімічні пари, що функціонують в офіційно-діловому стилі, характеризуються тим, що лише один її член є канцеляризмом, а другий нейтральним, пор.: *версія – доказ, аргумент – заперечення, регіональний – центральний*.

5. Термінологічні (сфера їх уживання – наукові тексти): *аксіома – гіпотеза, білінгвізм – монолінгвізм, експорт – імпорт*. У термінів-антонімів, як і в антонімічних словах загальноживаної лексики, схожі семантичні структури, оскільки значення протиставлюваних терміноодиниць мають спільну родову сему й різняться відмінною видовою семою. Антоніми в науковому стилі переважно протиставляються за однією ознакою: *аерація – деаерація, команда абсолютна – команда відносна*, хоч можливі й семантично складні антонімічні одиниці (протиставляються за двома семами: *список експорту – список імпорту*). Термінологічні антоніми, на відміну від загальноживаної лексики, протиставляються не лише з абстрактною, а й з конкретною семантикою на підставі наявних у їхніх значенневих структурах відмінних сем абстрактного характеру (місце розташування чогось, особливості внутрішньої будови, функції тощо).

Отже, стильова характеристика антонімів української мови розширює не лише межі розуміння лінгвістичної та паралінгвальної природи антонімії, а й озброює мовця ширшим діапазоном комунікативних одиниць для вираження свого комунікативного смислу за рахунок стилістичного мікрокомпонента лексичних значень антонімів української мови. Однак інформація про ситуацію спілкування не обмежується визначенням регістру, функційно-стильовими характеристиками чи ступенем експресивності й емоційно-оцінним компонентом. Для лінгвопрагматики важливим є соціальний мікрокомпонент, що створює передумови для появи й розвитку прагматичного компонента лексичних значень антонімів.

Більшість спостережень психологів підтвердили положення про те, що до прагматичного компонента лексичного значення може бути включена вказівка на стать учасників комунікації. Суб'єктивний чинник у доборі мовних одиниць для відбиття об'єктивної дійсності виявляється по-різному в чоловіків і жінок, оскільки доведено, що й процес сприйняття навколишнього світу має статеві відмінності. Деякі тенденції добору засобів вислову мовцями різної статі можна помітити за допомогою спрямованого асоціативного експерименту (до слова-стимулу досліджуваним потрібно вказати антонім). Запропонувавши жінкам дібрати перші антонімічні асоціації до слова-стимулу *грубий*, у результаті

ми отримали такі антоніми: *ніжний, ввічливий, делікатний, ласкавий, чуйний, лагідний, вишуканий*. Чоловіки, які брали участь в експерименті, крім загальномовного антоніма *ніжний*, переважно назвали такі слова: *культурний, м'який, точний* [160]. Легко помітити, що жінки надають перевагу емоційно-чуттєвій стороні явища дійсності, чоловіки ж, навпаки, конкретності та предметності.

Вікові характеристики учасників комунікативної ситуації виявляються за допомогою усталених мовних засобів – суфіксів суб'єктивної оцінки, що є носіями визначеної прагматики: *донечка, крихітка, хлопчєня, дідуган*. Вони, звичайно, вказують на певний вік комунікантів, але ця характеристика не може стати показовою для виділення соціального мікрокомпонента значення, оскільки суфікси суб'єктивної оцінки можуть траплятися в мовленні різних вікових груп.

Можливі й інші екстралінгвальні чинники, що впливають на вияв прагматичного компонента структури лексичного значення. Серед них освіта та соціальний статус посідають визначне місце, адже мова людини є маркером соціального статусу, а мова різних соціальних груп дуже сильно різниться. Незважаючи на вплив домінувальної культури, кожен із соціальних класів культивує свої цінності, моделі поведінки й ідеали. В. І. Карасик навіть називає соціальний статус семантичною категорією, що має план змісту і план вираження. План змісту – це відношення нерівності між учасниками спілкування; план вираження – “система лінгвістичних і паралінгвістичних індексів, що включають способи підкреслення свого статусу і положення партнера, способи підкреслення відмінності між своїм становищем і становищем партнера і способи вираження свого ставлення до різниці між своїм статусом і статусом партнера” [77, с. 83]. Для антонімічної системи української мови вплив освіти та соціального статусу виявляється передусім в особливостях побудови антонімічної пари конкретним мовцем. Наявність у мові абсолютних синонімів іншомовного та власне українського походження створює простір для добору тих членів антонімічної пари, що найбільш вдалі для ефективного прагматичного впливу на адресата мовлення. Мовці, які хочуть підкреслити свій високий соціальний статус та отриману освіту, вдаються до антонімів іншомовного походження. Наприклад, демонстрація рівня освіти можлива через використання антонімічних пар *альтруїст – егоїст* (замість *альтруїст – самолюб, себелюб, себелюбець*), *відкритість – казуїстика* (замість *потайність, нещирість*), *новаторство – консерватизм* (замість *рутина*). Специфічність отриманої освіти також виявляється в антонімічних парах, так, замість антонімів *гармонія – дисгармонія* людина з музичною освітою радше використає антонімічну пару *гармонія – какафонія*. Отже, соціальний статус суттєво впливає на особливості мови. Аналізуючи відмінності мови людей, класово не рівних, варто звертати увагу на рівень освіти, їхню професійну діяльність,

культурні особливості середовища та інші чинники, що визначають їхній соціальний стан у суспільстві.

Отже, сукупність усіх указаних додаткових чинників ситуації спілкування (вік і стать комунікантів, їх освіта й соціальний статус, регістр та стиль комунікації) є невід'ємною складовою частиною прагматичного компонента лексичних значень антонімів української мови й мають суттєвий вплив на формування антонімічної пари мовцем та її інтерпретації адресатом.

2.4. Методи дослідження прагматики антонімів української мови

Сучасний стан дослідження антонімії характеризується постійним пошуком прийомів, що дають змогу зробити аналіз антонімів ефективнішим. Спостерігається певне зміщення акцентів у вивченні антонімії – від загальномовного плану до конкретно-мовленнєвого втілення антонімії, у зв'язку із чим традиційне мовознавство послуговується методами дослідження лінгвопрагматики. Лінгвістична прагматика постає як сфера знань з нечітко окресленим проблемним полем, несформованими повністю методами, методиками й прийомами аналізу. Пошук прийомів виділення прагматичного компонента лексичного значення мовних одиниць дозволить розширити науковий інструментарій лінгвопрагматики та наблизить її до впорядкованої й стандартизованої галузі мовознавства. Своєю чергою антонімія як універсальна лінгвістична категорія дає широкі можливості для пошуку нової методології дослідження в межах лінгвопрагматичного підходу.

Значний внесок у розробку питань методології дослідження суб'єктивного чинника в мові та мовленні зробили Н. Д. Арутюнова [9, 10], Ф. С. Бацевич [20], А. Вежбицька [42, 43, 206], В. А. Маслова [107], Г. Г. Матвеева [109], І. П. Сусов [157] та ін. Методи вивчення прагматичного компонента значення розробляли Ч. Осгуд [204] та В. Ф. Петренко [127]. Ч. Осгуд зазначав: “Той вид значення, який ми збираємося вимірювати, – це ті стани, що слідує за сприйняттям символу-подразника й обов'язково передують осмисленим операціям із символами” [204, с. 7]. Тобто, щоб експериментально дослідити та підтвердити наявність прагматичного компонента у структурі лексичного значення мовної одиниці, дослідники уточнюють дефініцію прагматичного компонента, розглядаючи його як поведінкову реакцію на слово, що умовно-рефлекторно пов'язана із загальною реакцією на об'єкт, позначений цим словом, тобто психологічне значення ідентифікується з репрезентативними процесами [127, с. 66].

Однак методів дослідження, що властиві суто прагматичному аналізу, не створено, і тому говорити про наявність окремого методу дослідження прагматичного компонента лексичного значення поки що

зарано. Л. П. Рижова навіть ставить питання про те, чи є прагматика наукою цілісною, єдиною, “чи наявні кілька прагматик, що є різними науковими дисциплінами з різними методами дослідження мовної дійсності?” [144, с. 36].

Сучасний етап розвитку науки про мову лише починає формувати методи дослідження мовних одиниць у межах лінгвістичної прагматики. Тісні контакти лінгвопрагматики з іншими розділами науки про мову, семіотикою, соціологією, психологією та ін. сферами гуманітарного знання зумовили взаємопроникнення цих наук, виробивши низку внутрішньодисциплінарних методів дослідження суб'єктивного чинника в мові, мовленні та комунікації. Серед найпродуктивніших методів можна назвати структурний аналіз, дискурс-аналіз, контент-аналіз, інтент-аналіз, кластер-аналіз, комп'ютерний лексико-стилістичний аналіз тексту, трансакційний аналіз, семантичний диференціал, асоціативний експеримент, метод прямого тлумачення слова тощо. З-поміж такого розмаїття прийомів лінгвопрагматичного дослідження потрібно виокремити та проаналізувати ті, що стануть ефективними під час дослідження прагматичного компонента лексичних значень антонімів української мови. Вивчення прагматики антонімів як одиниць мовлення й мовленнєвої діяльності спирається на сукупність загальнонаукових та гуманітарних методів дослідження з урахуванням специфіки антонімів як мовних одиниць.

Виявляючи дію суб'єктивного чинника в мові, лінгвістична прагматика використовує напрацювання структурних методів аналізу. Найпродуктивнішим для дослідження прагматики антонімічних пар є компонентний аналіз (аналіз структури значення слова з метою виділення семантичних компонентів, що входять до нього). Потрібно зазначити, що єдиного підходу до методики проведення аналізу, принципів виділення компонентів змісту значення лексичних одиниць немає. Універсальним способом проведення компонентного аналізу визнається той аналіз, що спирається на словникові дефініції. Його застосовують для вивчення антонімічної пари як цілісної системи, елементи й частини якої співвіднесені та протиставлені достатньо закономірними зв'язками. Антоніми можуть виражати семантичні відтінки, давати оцінку характеризованому об'єктові, уточнювати висловлювану думку, сприяти стилістичній виразності, наголошувати на певному факті й навіть пояснювати незрозуміле слово. Тому для таких антонімів застосовуємо метод компонентного аналізу, що ставить вивчення лексичної варіантності на об'єктивний ґрунт, уточнюючи критерії визначення ступеня протилежності між антонімами.

Виділення в лексичних значеннях антонімів складових елементів здійснюється за допомогою їх зіставлення. Для компонентного аналізу важливим є встановлення не лише сем, а й їх структурної організації, тобто місця кожної семи в компонентній (семній) структурі значення, оскільки простий перелік сем не дає вичерпного уявлення про смисловий зміст

значення слова, який залежить також від структурної організації сем, способу їх угруповання, тобто від місця кожної семи в структурі значення, від векторних відношень між ними тощо [12, с. 298]. Саме за виділеними компонентами (семами) лексичні одиниці можуть протиставлятися.

Компонентний аналіз є незамінним під час вивчення значеннєвої структури антонімічної пари, проте лінгвістична прагматика виходить за межі дослідження лише інтерпретації значень конкретними мовцями. Недолік застосування лише лінгвістичних методів дослідження й опису лексичних одиниць у тому, що вони обмежуються вивченням структури значення у вербальній площині. Завдання лінгвопрагматичного дослідження потребують аналізу не лише “за горизонталлю”, тобто виділення взаємозв’язків і варіацій у структурі значення, а й “за вертикаллю”, тобто за відношенням компонентів значення до чуттєвості. Наше дослідження не може використовувати лише лінгвістичні методи дослідження прагматики антонімів, тому що сама природа антонімії побудована на суб’єктивному розумінні категорії протилежності. Зафіксоване та вмотивоване значення антонімів може варіюватися залежно від спрямованості особистості мовця. Тому вважаємо доцільним залучити для вивчення прагматичної інформації антонімів психосемантичні методи дослідження.

До завдань психосемантики входить реконструкція індивідуальної системи значень, через призму якої відбувається сприйняття суб’єктом світу, інших людей, самого себе, а також вивчення її генезису, будови функціонування. Психосемантика досліджує різні форми наявності значень в індивідуальній свідомості (образи, символи, комунікативні дії, а також словесні поняття). Сучасне трактування значення ґрунтується на уявленні про нього як про складну багатокомпонентну структуру, що складається з дрібніших, ніж значення, одиниць. Витоки цього розуміння сягають лексикографії та представлені працями таких дослідників, як Ш. Баллі [15], В. В. Виноградов [48], Л. В. Щерба [194]. Інший напрям – лексична семантика, розроблена у працях Ю. Д. Апресяна [5], А. Греймаса [58], А. Мартіне [202] та ін.

Передбачається, що за аналогією до фонетики, де все багатство мовного потоку можна описати за допомогою обмеженої кількості фонем, усю безліч значень можна описати за допомогою обмеженого набору сем (семантичних множників). Водночас ієрархічна організація значення передбачає неоднорідність його семантичних компонентів, що закріплено в таких поняттях, як принцип ядра і периферії семантики (набору сем) Греймаса [58, с. 184]; у поняттях архісеми (загальної семантичної родової ознаки) і диференційних сем, що виражають смислові ознаки, які дозволяють звузити зміст слова до його конкретних значень; у поняттях асоціативних або потенційних ознак, що відображають неістотні властивості об’єкта – денотата значення слів, але відіграють роль у метафоричному перенесенні.

У сучасній науці виокремлюють два функційних рівні представлення об'єктів в індивідуальній свідомості людини. Більш поверхневий шар когнітивної категоризації опосередкований системою денотативних значень, а рівень глибинної семантики – прагматичними (конотативними або афективними) значеннями, де механізмом універсального оцінювання слугує синестезія (це явище полягає в тому, що який-небудь подразник, діючи на відповідний орган чуття, поза бажанням суб'єкта, викликає не лише відчуття, специфічне для цього органу чуття, а одночасно ще й додаткове відчуття чи уявлення, характерне для іншого органу чуття). Психічний образ за своєю природою є цілісним та інтермодальним (змішаним), і синестезія в цьому сенсі є одним з механізмів, що реконструює цілісний образ на основі сприйняття однієї модальності.

У трактуванні психосемантики прагматичний компонент лексичного значення має кілька важливих характеристик. Насамперед психосемантика враховує його емоційно-оцінний характер (емоційно-оцінні прагми) і ставлення суб'єкта до об'єктів та явищ навколишнього світу (історико-культурні прагми). Є. Ю. Артем'єва припускає, що психосемантичний експеримент "...апелює до здатності людини рефлексувати своє ставлення до об'єктів, ситуацій, явищ світу і ... до понять, що наявні у природній мові" [8, с. 102]. І саме це ставлення часто є основою суб'єктивної категоризації. Ч. Осгуд підкреслював, що за прагматичним компонентом стоїть певне нечітке невербалізоване відчуття. Тому для виявлення таких емоційно-оцінних та історико-культурних прагмем у складі лексем, що пов'язані з протилежними об'єктами, потрібно застосовувати проєктивні методи, які дають змогу розкрити структури неусвідомленого досвіду.

Психосемантичний підхід до дослідження антонімів реалізує парадигму суб'єктивного підходу до їх розуміння. Одним з найефективніших методів психосемантики є метод побудови семантичного простору. Змістовна інтерпретація структур (чинників), що виділяються в семантичному просторі, потребує побачити світ "очима досліджуваного", відчути його способи осмислення світу. Індивідуальна система значень, що реконструюється в межах суб'єктивного семантичного простору, є своєрідною орієнтовною основою такого емпатійного процесу, дає йому смислового опору.

Семантичним простором називають сукупність певним чином організованих ознак, що описують і диференціюють об'єкти (значення) певної смислової сфери. У цьому разі виокремлюється певне правило групування окремих ознак (дескрипторів) у місткіші категорії – чинники. Метою побудови семантичного простору є визначення місця і порядку розташування слів в антонімічній парадигмі щодо опорних, основних членів антонімічної опозиції. "Антонімія, – пише Л. О. Новиков, – виступає як важливий семантичний вимір, а самі антоніми – як суттєві конструктивні елементи семантичних полів, у яких знаходять вираження

якісні, координатні, векторні, комплементарні й деякі інші відношення одиниць лексико-семантичного рівня мови” [122, с. 103].

Побудова семантичних просторів реалізує два завдання: координатні осі, що утворюють каркас семантичного простору, є операційним аналогом категорійної структури індивідуальної свідомості; розташування в семантичному просторі аналізованих лексичних одиниць дає змогу реконструювати семантико-прагматичний склад слів як одиниць індивідуальної свідомості [122, с. 159]. У разі, коли об’єднання ознак опису в чинники відбувається за їхніми прагматичними характеристиками, розташування лексичних одиниць у такому просторі відбиває їхній прагматичний компонент значення, у якому відбиття та ставлення злиті, тобто значення, особистісні смисли і чуттєва тканина яких містяться в неподільній єдності. Такі простори характеризують особистісні комунікативні смисли індивіда й можуть бути застосовані для дослідження прагматичних особливостей лексичних одиниць, а отже, і для формування метамови лінгвістичної прагматики.

Побудова семантичних просторів є важливим, але проміжним етапом досліджень психосемантики. Більшою популярністю в науковців користується метод семантичного диференціала, оскільки він дає вичерпнішу характеристику значенню. Метод семантичного диференціала набув широкого застосування в дослідженнях, пов’язаних зі сприйняттям і поведінкою людини, з аналізом соціальних установок і особистісних смислів. Його використовують у психології, соціології, лінгвістиці, теорії комунікації та рекламі, а також в естетиці. Популярність методу можна пояснити тим, що дослідники отримали змогу визначати такі інтимні процеси, як ставлення суб’єкта до світу речей, соціального оточення і до самого себе.

Метод семантичного диференціала був запропонований у 1952 р. групою американських психологів на чолі з Ч. Осгудом як метод вимірювання прагматичного значення або конотативного значення. “Той вид значення, який ми збираємося вимірювати, – це ті стани, що слідуєть за сприйняттям символу-подразника і передують осмисленим операціям із символами” [204, с. 8]. Семантичний диференціал – це вимірювальна техніка, заснована на застосуванні факторного аналізу для дослідження значень. Як відзначає Ч. Осгуд, “Семантичний диференціал є в основному комбінацією методу контрольованих асоціацій і процедур шкалювання” [204, с. 9]. У методиці семантичного диференціала процес опису досліджуваного об’єкта може розглядатися як внесення його в експериментальний континуум (сукупність слів для дослідження), що визначається парою антонімічних термінів. Багато експериментальних континуумів фактично еквівалентні й можуть бути зведені до одного виміру. Обмежена кількість континуумів використовується для побудови семантичного простору, у якому можна оцінювати значення будь-якого об’єкта [127, с. 230]. У дослідженнях Ч. Осгуда таким простором є

ортогональні чинники: “Оцінка” (шкали: приємний – неприємний, світлий – темний, красивий – потворний, жорстокий – добрий, теплий – холодний, чистий – брудний, грубий – ніжний, нещасний – щасливий, песимістичний – оптимістичний, корисний – даремний, веселий – сумний, яскравий – тьмянний), “Сила” (шкали: сильний – слабкий, великий – малий, важкий – легкий, густий – рідкий), “Активність” (шкали: пасивний – активний, швидкий – повільний, тихий – гучний, пристрасний – байдужий).

Доповненням до процедури дослідження прагматичного компонента лексичних значень антонімів за допомогою семантичного диференціала може стати метод невербального семантичного диференціала. Від вербального цей метод відрізняється тим, що координатами лексичної одиниці в семантичному просторі служать його оцінки за низкою біполярних градуйованих оцінних шкал, протилежні полюси яких задані за допомогою графічних об’єктів, тобто в ролі полюсів оцінного континууму задіяні зорові зображення.

Метод невербального семантичного диференціала доводить, що ставлення мовця до комунікативної одиниці можна дослідити через явище синестезії. Наприклад, антоніми *день – ніч* можуть позначати у свідомості мовця не лише час, а й колір, температуру і навіть звуки та запахи. Усі ці відтінки значень впливають на суб’єктивне відбиття дійсності у свідомості мовця, а відтак і на специфіку її передачі засобами мови.

Отже, психосемантичні методи (семантичний простір, вербальний та невербальний семантичні диференціали) дозволяють виділити не лише прагматичний компонент лексичних значень антонімів української мови, а й проаналізувати дрібніші елементи значення – емоційно-оцінні та культурно-історичні прагмеми. Для аналізу прагмем комунікативного типу лінгвістична прагматика збагатилася ідеями транзакційного аналізу, що сформувало зародки нового методу дослідження мовних одиниць у межах цієї науки. Транзакційний аналіз – це вивчення інтерактивної частини комунікації, взаємозв’язків і взаємовпливів учасників спілкування, що виявляються в їх “его-станах”. Засновником цього методу в середині ХХ ст. став американський психолог і психіатр Е. Л. Берн. Він зауважив, що всі ці “внутрішні Я (его-стани)” по-різному взаємодіють з іншими людьми і що ці взаємодії (транзакції) можуть бути проаналізовані. Доктор Е. Л. Берн зрозумів, що деякі транзакції мають приховані мотиви, й особистість використовує їх як спосіб маніпулювання іншими людьми в психологічних іграх і при вимаганнях. Він також виявив, що люди поведуться наперед визначеним чином, роблячи так, як ніби вони читають театральний сценарій [26].

Установлення кожного конкретного “его-стану” учасника комунікації в конкретний момент спілкування – важливий чинник аналізу перебігу комунікації [26, с. 40]. Це аналіз міжособистісних стосунків з оперттям на засоби мовного і паралінгвального (жести, міміка, постави тіла тощо) кодів. Транзакційний аналіз як метод лінгвопрагматики передбачає

врахування психологічних ігор, у яких виявляються “его-стани” мовців, та “сценаріїв” (комунікативних стратегій і тактик), відповідно до яких часто підсвідомо діють учасники спілкування.

Лінгвістична прагматика постійно балансує на межі багатьох гуманітарних наук, збагачуючи інструментарій дослідників. Для ширшого уявлення про антоніми як лінгвістичні універсалиї потрібно звернутися до психолінгвістики, оскільки психолінгвістичні методи дослідження за своєю природою є найближчими до аналізу прагматики, що об’єднує ставлення (поняття психології) та мовної одиниці (поняття лінгвістики).

Психолінгвістика, за визначенням О. О. Леонтьєва, – “галузь лінгвістики, що вивчає мову насамперед як феномен психіки. Із погляду психолінгвістики, мова наявна тією мірою, якою наявний внутрішній світ того, хто говорить, і того, хто слухає; того, хто пише, і того, хто читає” [102, с. 23]. Л. В. Засекіна зазначає: “Психолінгвістика – це наука про мовленнєву діяльність людей у психологічних і лінгвістичних аспектах, зокрема експериментальне дослідження психічної діяльності суб’єкта в процесі засвоєння та використання мови як організованої й автономної системи” [69, с. 9]. У фокусі уваги психолінгвістики – індивід у комунікації. Тому основними завданнями психолінгвістики як когнітивної науки є дослідження процесів планування мовлення; механізмів і процесів сприйняття, інтерпретації, розуміння та породження мовлення тощо.

Дослідження процесу утворення антонімів на основі прагматичного компонента лексичного значення не може зупинитися на виділенні лише традиційно сформованих опозицій української мови. Якщо прагматичний компонент лексичних значень антонімів уже закріплений в їхній семантичній структурі, то сучасна лінгвістика повинна знайти метод його ідентифікації. Найдокладніше розробленою технікою аналізу прагматичного компонента значення в сучасному мовознавстві є психолінгвістичний асоціативний експеримент. Аналіз психологічної природи процесів, що лежать в основі асоціацій, подано в працях О. А. Горло [57], А. П. Клименко [82], О. О. Леонтьєва [102], В. Ф. Петренка [127]. Цей метод допомагає дослідити суб’єктивні семантичні поля слів, що формуються й функціонують у свідомості мовця. Асоціативний експеримент може бути засобом отримання як психологічних, так і лінгвістичних знань про прагматичний компонент структури лексичних значень антонімів і закономірностей їх використання у спілкуванні.

На думку О. О. Леонтьєва, слово “записане” в пам’яті у формі пошуку цього слова, тобто як ієрархія семантичних ознак. Сам пошук відбувається як асоціативний процес, і тому семантичні ознаки слів перебувають у межах асоціацій використання. Отже, що сильніша асоціація, тим легше слово спливає у пам’яті, тим більше воно семантизовано для мовця; що слабша асоціація, тим складніший його пошук і тим сильніша конотація [102, с. 48]. Антонімічна інтенція є одним

з найсильніших психолінгвістичних виявів мовної особистості: слово-стимул викликає антонімічне слово-реакцію (там, де це можливо) [102, с. 51]. Здатність до протиставлення є природною схильністю людського розуму, “у свідомості людини поняття закладені парами, причому кожне зі слів такої пари завжди так чи так викликає уявлення про інше” [15, с. 139].

Застосування методів психолінгвістичного аналізу в дослідженні прагматики антонімів цінне тим, що вони вводять соціальний аспект у розуміння мовної протилежності. Водночас потрібно відзначити, що їх застосування обмежується особливостями індивідуального мовлення респондентів, індивідуальними асоціаціями, пов’язаними з відповідними словами, результати такого дослідження можуть служити об’єктивним критерієм оцінки антонімів у мовленні та комунікації, а не власне мовних антонімів.

Отже, лінгвопрагматика як молода лінгвістична дисципліна перебуває на етапі пошуку адекватних методів дослідження прагматичних явищ. Доки не створено повноцінної методології прагматичного аналізу, лінгвістична прагматика використовує здобутки інших близьких наукових дисциплін. Оскільки проблема дослідження прагматики антонімії зачіпає питання лінгвістики, психології, семасіології тощо, обрані методи (компонентний аналіз, семантичний диференціал, трансакційний аналіз, асоціативний експеримент) дозволять комплексно дослідити прагматичний компонент лексичних значень антонімів української мови.

2.5. Емпіричне дослідження прагматичного компонента лексичних значень антонімів української мови

Використовуючи наукові напрями сучасного гуманітарного знання та галузі сучасної науки про мову, лінгвістична прагматика опрацьовує власні методи, методики та прийоми аналізу мовного матеріалу для виявлення в ньому суб’єктивних чинників. Тому для кожного виду мовних одиниць дослідник прагматики має добирати найдоцільніші методи аналізу. У межах цього дослідження була розроблена й утілена на практиці процедура проведення лінгвопрагматичного аналізу для вивчення прагматики антонімії української мови.

На основі застосування відомих наукових підходів щодо виділення прагматичного компонента у структурі лексичного значення слова ми дійшли висновку, що на його формування впливає низка ситуативних та особистісних чинників як мовця, так і адресата повідомлення.

Попередньо були висунуті такі гіпотези дослідження:

1) антонімічні пари можуть утворюватися мовцями на основі протилежності прагматичного компонента лексичного значення, а також його мікрокомпонентів;

2) словникові антоніми не мають показників повної протилежності для окремих мовців через відмінність у закріплених за ними особистісних і комунікативних смислів;

3) фонетичні асоціації впливають на побудову антонімічної пари, можуть посилити або послабити вияв категорії протилежності;

4) антонімія на основі прагматичного компонента лексичного значення породжує контекстуальну антонімію.

Основною метою лінгвопрагматичного аналізу вважаємо обґрунтоване емпіричне виділення прагматичного компонента лексичного значення та мікрокомпонентів, що його утворюють, а також докладне дослідження особистісних і комунікативних смислів антонімів української мови.

Оскільки лінгвістична прагматика опрацьовує проблеми не лише мови, а й комунікативної діяльності, лінгвопрагматичний аналіз має базуватися не лише на одиницях мови (у нашому дослідженні – антонімах), а й брати до уваги комунікативні категорії: спілкувальників, їхні стосунки, контекст і ситуацію спілкування, канали комунікації тощо. Саме тому до дослідження антонімів залучено групу респондентів. Ними стали курсанти першого й четвертого курсів Академії митної служби України м. Дніпропетровська, студенти першого та третього курсів Державного вищого навчального закладу “Дніпропетровський транспортно-економічний коледж”, а також студенти четвертого курсу факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара загальною кількістю 186 осіб віком від 16 до 22 років. Такий вибір респондентів був зроблений передусім з метою врахування соціального статусу груп, а також рівня мовної компетентності. Дослідження було організовано у груповій формі, період проведення – лютий-квітень 2012 року. Кожному були надані інструкції й пояснення щодо правильної роботи з розробленими бланками, у яких потрібно зазначити власну оцінку антонімів за пропонованими критеріями.

Для перевірки, спростування чи підтвердження висунутих гіпотез, а також пошуку нових результатів дослідження прагматики антонімічної системи української мови використано поетапну методику. Вона складається з пошуку антонімічних пар, складники яких у своїх лексичних значеннях можуть потенційно розвивати прагматичний компонент, оскільки мають складну семантичну структуру. Джерельною базою для цього послужили словники антонімів української мови (використовуємо Полюга Л. М. Словник антонімів української мови / за ред. Л. С. Паламарчука. – 2-е вид., доп. і випр. – К. : Довіра, 2004. – 275 с. – (Словники України); Полюга Л. М. Словник український синонімів та атонімів. – К. : Довіра, 2007. – 575 с.; Універсальний словник української лексики. Синоніми, антоніми, омоніми / укл. Нечволод Л. І., Бездітко В. І., Паращич В. В. – Х. : Торсінг плюс, 2011. – 768 с.), а також Словник

української мови: в 11 томах / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980).

Після ретельного добору джерельної бази й вивчення структури лексичних значень антонімів у мові та мовленні, поставили собі за мету проаналізувати комунікативні смисли, закріплені за аналізованими антонімами української мови. Для цього використовували методи вербального й невербального семантичних диференціалів й побудову на їх основі семантичних просторів для антонімів різних частин мови. Для вивчення індивідуальних особливостей протилежності антонімічної системи української мови застосовували метод спрямованого асоціативного експерименту, що дав змогу виявити особистісні смисли антонімічної системи української мови.

Розроблена програма дослідження передбачає використання методів, які в комплексі дали змогу виокремити суб'єктивні чинники вживання антонімів різними мовцями, відмежувати прагматичний компонент у структурі лексичних значень антонімів, основні типи прагмем, що репрезентуються антонімічною системою української мови.

З метою вивчення комунікативних смислів, закріплених за антонімічною системою української мови, а також перевірки гіпотези про відсутність показників повної протилежності між загальномовними (словниковими) антонімами, використовували метод семантичного простору для антонімів різних частин мови. Поділ антонімів за принципом частиномовної належності вважаємо умовним і обрали його лише для зручності проведення анкетування та побудови на цій основі типового семантичного простору антонімів української мови.

Семантичний простір – це метод наочного втілення мотивів, інтенцій, комунікативних смислів мовця, реконструйований за результатами анкетування. В анкетуванні взяли участь 68 респондентів указаної групи, які оцінювали запропоновані антонімічні пари за поданими в методиці критеріями, проставляючи відповідний суб'єктивний бал кожному з членів антонімічної пари за семибальною шкалою (від 3 до -3) (Додаток А). Спочатку респонденти визначали негативний чи позитивний полюс власної оцінки поданого слова, а потім проставляли бал залежно від ступеня її вияву. Наприклад, якщо член антонімічної пари викликає асоціацію “дуже приємний” – він отримує оцінку “+3”, “приємний” – “+2”, “нейтральний, складно визначити” – “0”, “неприємний” – “-2” тощо. Щоб проаналізувати отримані проміжні результати, ми скористалися моделлю двовимірного семантичного простору з горизонтальною віссю (Ф1) – “оцінка” та вертикальною (Ф2) – “активність”. До чинника “оцінка” увійшли такі характеристики: “приємний – неприємний”, “чистий – брудний”, “добрий – жорстокий”, “красивий – потворний”, “теплий – холодний”. Чинник “активність” характеризують шкали: “активний – пасивний”, “швидкий – повільний”, “пристрастний – байдужий”, “динамічний – сталий”, “плавний – поривчастий”. Отримані від

респондентів бали були систематизовані та узагальнені, що дало змогу знайти координати кожного члена антонімічної пари (тобто проєкції антонімів на осі “оцінка” та “активність”) у семантичному просторі (Додаток Б). Побудований за цим принципом простір володіє не лише компактною формою опису та диференціації аналізованих антонімів, а й водночас набуває статусу модельного уявлення вербальної семантичної пам’яті, що дозволяє передбачити певні закономірності їх функціонування. Відповідно до цієї моделі значення антонімів записуються в пам’яті як набори їхніх семантичних характеристик, і що далі розташовані слова в семантичному просторі, тим більше вони відрізняються за змістом. Якщо ж маємо протилежне розташування координат антонімічної пари, то такі антоніми наділені повністю (абсолютно) протилежними значеннями у свідомості мовців за чинниками оцінки й активності.

Першою групою для аналізу обрано антоніми-іменники, чинниками (осями) для побудови семантичного простору стали “оцінка” й “активність”. Було виділено таку картину диференціації антонімів у двовимірному просторі (рис. 2.4).

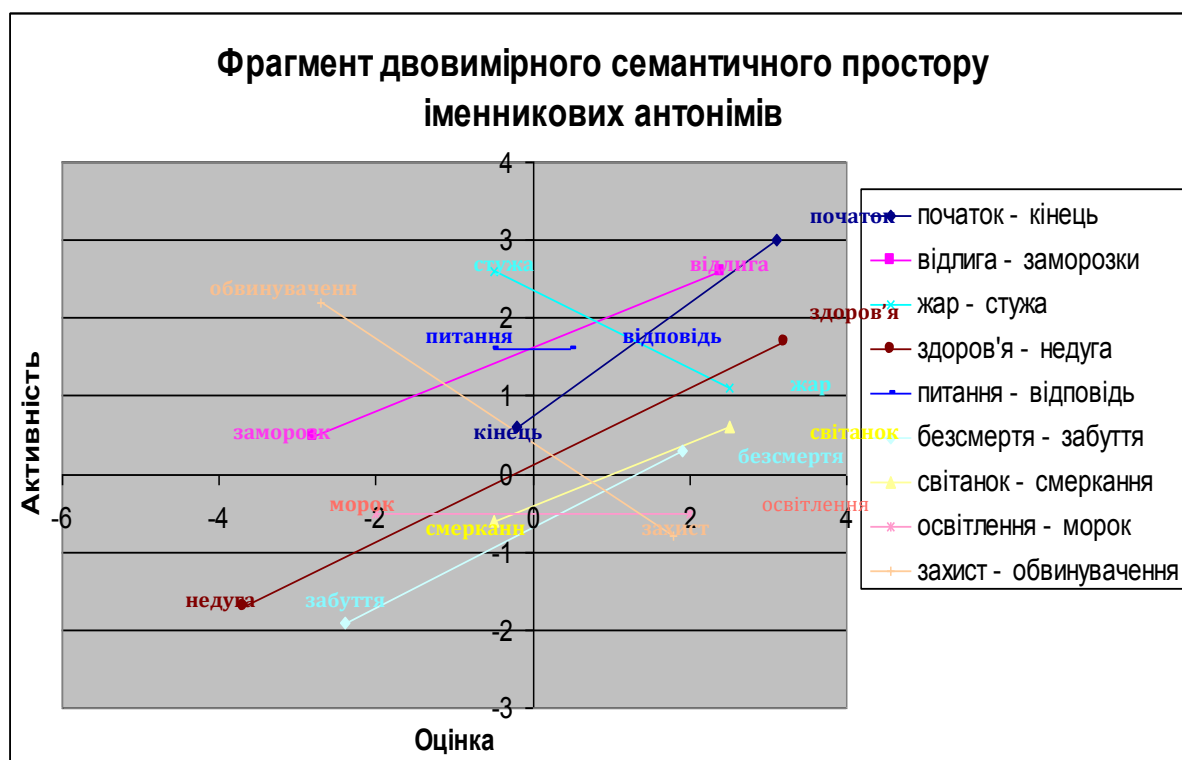


Рис. 2.4. Фрагмент двовимірного семантичного простору іменникових антонімів. $\Phi 1$ – активність; $\Phi 2$ – оцінка.

Абсолютними антонімами із симетричною протилежністю за осями “активність”, “оцінка” виявилися загальнономовні антоніми *атлет – слабак*, *здоров’я – недуга*, *захист – обвинувачення*. Вони мають тотожний показник за цими шкалами в межах своєї антонімічної пари, а різняться лише знаком (+/-). Показник чинника оцінки дійсно умотивований

конотативними елементами значень цих іменників, і у свідомості українців вони здавна мають емоційно-оцінне забарвлення. Позитивне: *здоров'я* (*Та й дитина все більше у Марії, дай Боже, їй здоров'я* [XV, с. 24]), *захист* (*Я тепер, Ваня, під таким захистом, що тобі й не снилося...* [IX, с. 83]) і негативне: *слабак* (*І їхні алкоголіки співають від чері. Слабаки* [X, с. 45]), *недуга* (*А почувалася так, ніби вперше вийшла на вулицю після важкої тривалої недуги* [XII, с. 57]), *обвинувачення* (*А ти не смієш висувати мені бридкі обвинувачення, ти теж не святий, як і я!* [XXII, с. 102]).

Однаковий показник активності мають антонімічні пари *питання – відповідь*, що досягає середньої позначки 1,68. Із чинником оцінки цих слів думки досліджуваних розділилися. У підсумку ми отримали показник, який наближається до нульової позначки, що свідчить про відсутність закріпленого оцінного значення за цією антонімічною парою. Протилежну залежність демонструють антоніми *морок – освітлення*, що мають однаково низький показник активності, проте виразно протиставляються за шкалою оцінки. Синонімічна пара антонімів *смеркання – світанок*, навпаки, не демонструє протилежності за чинником оцінки, тобто світанок не завжди асоціюється у свідомості українців з позитивним явищем і навпаки. Пор.: *Але все можливо, засинаючи у світлі вбогого зимового світанка на дивані у вітальні подумала Валерія, в цьому заплутаному багатомірному місті, де шляхи одних людей химерно перетинаються, а інших ніколи не зустрічаються і навіть не зближуються ніколи* [XII, с. 78]. Прикметник *убогий* характеризує світанок як негативне явище, спираючись на загальне значення висловлення. А речення *Тихий вечір. Мить смеркання. Тепла хвиля в груді б'є...* [XXVII, с. 15] побудоване на позитивному уявленні мовця про процес смеркання.

Синонімічні пари антонімів *стужа – жар, відлига – заморозки* демонструють передбачувану позицію в семантичному просторі, оскільки *жар* і *відлига* асоціюються в мовців з позитивним та активним, а *стужа* та *заморозки*, навпаки, з негативним. Найменший показник активності мають антоніми *забуття – безсмертя*. Це дає нам право зробити припущення, що зазвичай лише конкретні зовнішні явища стають показником активності слова для мовця, а процес *забуття* чи *безсмертя* внутрішній, що не обов'язково супроводжується конкретними показовими діями, помітними явищами: *І тільки душа твоя щоб не мала ніде й ніколи нізащо й ніскільки ніякого ні краю, ні кінця, а тільки забуття і спокій* [XIV, с. 157] та *Смертні вам безсмертя дарували / Смертні вам продовжили життя* [XXVII, с. 18].

Антоніми *початок – кінець*, що позначають реальні явища, незалежні від свідомості мовця, а також процеси, факти, події, речі, властивості, між якими відношення протилежності обмежені якимись межами, мають конкретний характер (стосовно до конкретної сфери дійсності й у певному відношенні): *О Господи, який страшний кінець і людей, і речей!* [XV, с. 98]; *Початок географії без історії... Початок*

дикого поля. А вони... Як останні з могікан. Помруть – і ніхто вже не прийде на їхнє місце...[XII, с. 24]. У мовленні обидва антоніми поєднуються з тими самими словами: і *початок*, і *кінець* – дня, тижня, століття, роботи, твору, дороги, подорожі, поневірянь, нитки тощо.

Семантичний простір антонімічних іменників яскраво демонструє координати кожного члена антонімічної пари та вияв їхнього протилежного розташування. Абсолютну протилежність продемонстрували лише три антонімічні пари з дев'яти (*атлет – слабак*, *здоров'я – недуга*, *захист обвинувачення*), часткову протилежність за одним з обраних чинників виявили антоніми *питання – відповідь*, *морок – освітлення*, *забуття – безсмертя*. Інші члени антонімічних пар розташувалися на відстані один від одного, але не протилежно. Це підтверджує наше припущення про те, що різні комунікативні смисли, закріплюючись за визначеним у словниках значенням антонімів, можуть змінювати їхню здатність утворювати антонімічні пари на основі прагматичного компонента лексичного значення.

Побудувавши семантичний простір дієслівних антонімів, отримали подібну до іменникових опозитів матрицю суб'єктивного ставлення мовців до протилежних дій (рис. 2.5).

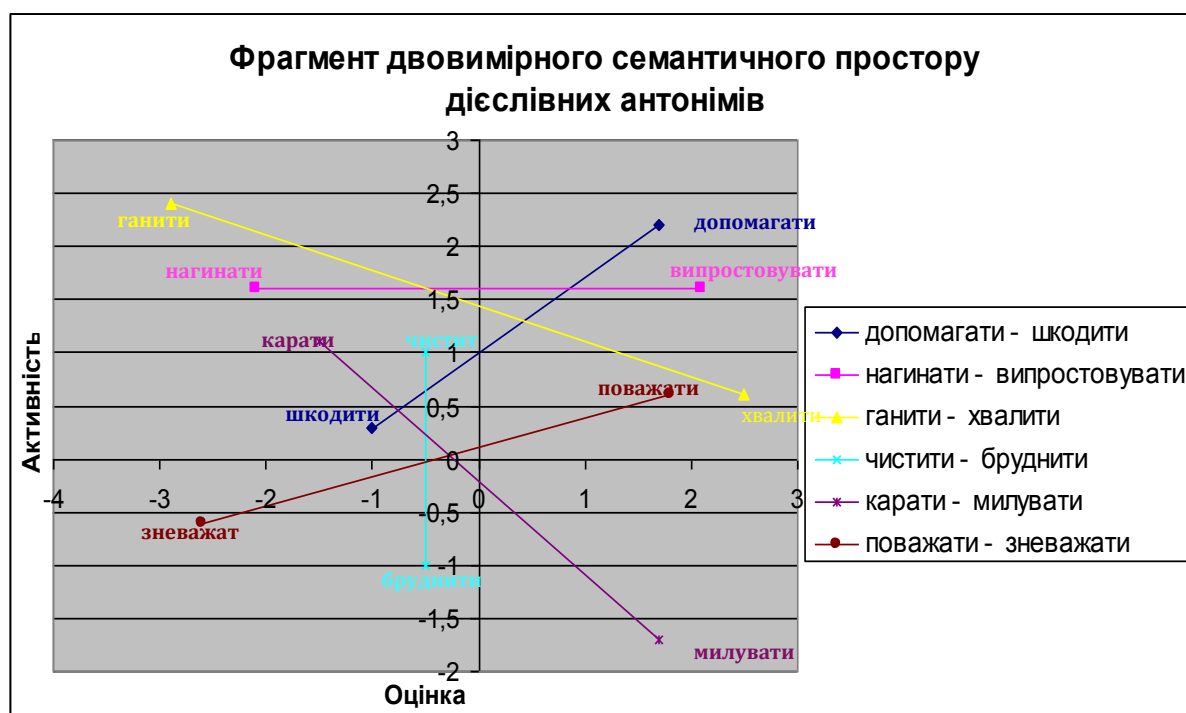


Рис. 2.5. Фрагмент двовимірного семантичного простору дієслівних антонімів. $\Phi 1$ – активність; $\Phi 2$ – оцінка.

Абсолютними антонімами із симетричною протилежністю за вісями “активність” та “оцінка” є однокореневі антоніми *зневажати – поважати*. Вони мають однаковий числовий показник за шкалою оцінки, а різняться лише знаком (позитивно / негативно). У зв’язку з цим висловимо

припущення, що такі антоніми не мають додаткових семантичних відтінків, оскільки ядро значення знаходиться у спільному для обох слів корені. Що ж до прагматичних особливостей значення легко помітити, що слово *поважати* вживається у мовленні набагато частіше. Це викликано тим, що семантика слова *повага* відбиває скоріше позитивні інтенції мовця, асоціюючись з приємним і позитивним. Префікси *з-* та *не-* не здатні повністю анулювати позитивну значення, тому в конкретних ситуаціях спілкування частіше трапляється заперечна частка *не*. Антонім *зневажати* вживається мовцями з лексичним значенням “нехтувати чимось, не виявляючи належної уваги до чого-небудь, не надаючи значення чомусь” [148, с. 659] у сполученні з назвами неістот, наприклад: *Зневажили мої перестороги, адже я точно вказав час, коли Шимкович вибирався на лови* [XXVIII, с. 134].

Схожу симетричну протилежність у семантичному полі демонструють антоніми *карати* – *милувати*. На осі “оцінка” вони рівновіддалені від нульової позначки. На осі “активність” теж розташовані майже симетрично. Показовим є те, що антоніми на позначення дії викликають різне розуміння ступеня вияву дії. До слова *карати* мовці дібрали характеристику “активність”, а до *милувати* – “пасивність”. У тлумаченні значень знаходимо підтвердження цього факту. Для пояснення семантики слова *карати* використовуються динамічні дієслова, що характеризують активну дію: завдавати кари, накладати кару [148, с. 543]. У тлумаченні слова *милувати* знаходимо пасивну дію: прощати провину, виявляти поблажливе ставлення до кого-небудь [148, с. 352]. Оскільки завдання чи накладання кари – це дія, яку можемо спостерігати, це процес з конкретними видимими вчинками, то й у свідомості мовця це слово асоціюється з активною дією: *Як на те дивиться Бог і чому він не карає недобрих людей так, щоби це було всім видно?!* [XXVIII, с. 120]. А от прощення провини чи виявлення поблажливого ставлення – це процес внутрішній, що не обов’язково супроводжується конкретними показовими діями, помітними вчинками: *І слуга божий здолав страх перед дощем і почав молити небо змилюватися над людськими гріхами*” [XXVIII, с. 98]. Саме тому ці антоніми виявляють протилежність не лише в оцінці мовцями, але й в активності / пасивності вияву.

Підтвердженням того факту, що зазвичай лише конкретні зовнішні дії стають показником активності слова для мовця, є також розташування в проаналізованому семантичному просторі антонімічної пари *нагинати* – *випростовувати*. Це векторні антоніми, що позначають протилежно спрямовані видимі зовнішні дії. Тому такі антоніми характеризуються мовцями як активні з однаковим ступенем вияву. Оцінка за віссю “позитивно / негативно”, звичайно, для цих антонімів протилежна, вона є їхньою диференційною ознакою. Активними були названі також такі дієслівні антонімічні пари: *шкодити* – *допомагати*, *хвалити* – *ганити*. А от для дієслів *чистити* – *бруднити* диференційною ознакою стала не

шкала оцінки, а саме шкала активності. Активним вважається антонім *чистити*, що в мовленні частіше трапляється в поєднанні з іншими дієсловами, наприклад: *Іван труби почистить, пошліфує, зварить у кузні огрядку – любо буде прийти на цвинтар* [XV, с. 72]. Антонім *бруднити* зазвичай використовується з невідомим суб'єктом дії або навіть із постфіксом *-ся*: *Стара обвела поглядом кімнату: сірі стіни з давніми шпалерами, подекуди вони обірвалися і забруднилися, сіра небілена стеля...* [XV, с. 197].

Для побудови семантичного простору прикметникових і прислівникових антонімів (рис. 2.6) ми відмовилися від традиційного чинника оцінки, оскільки для цих частин мови оцінний компонент уже закладений у семантичну структуру. Тому, крім чинника активності, обрали третій чинник – “сила” (із характеристиками “сильний – слабкий”, “великий – малий”, “густий – рідкий”, “повторюваний – одиничний”, “яскравий – тьмянний”).

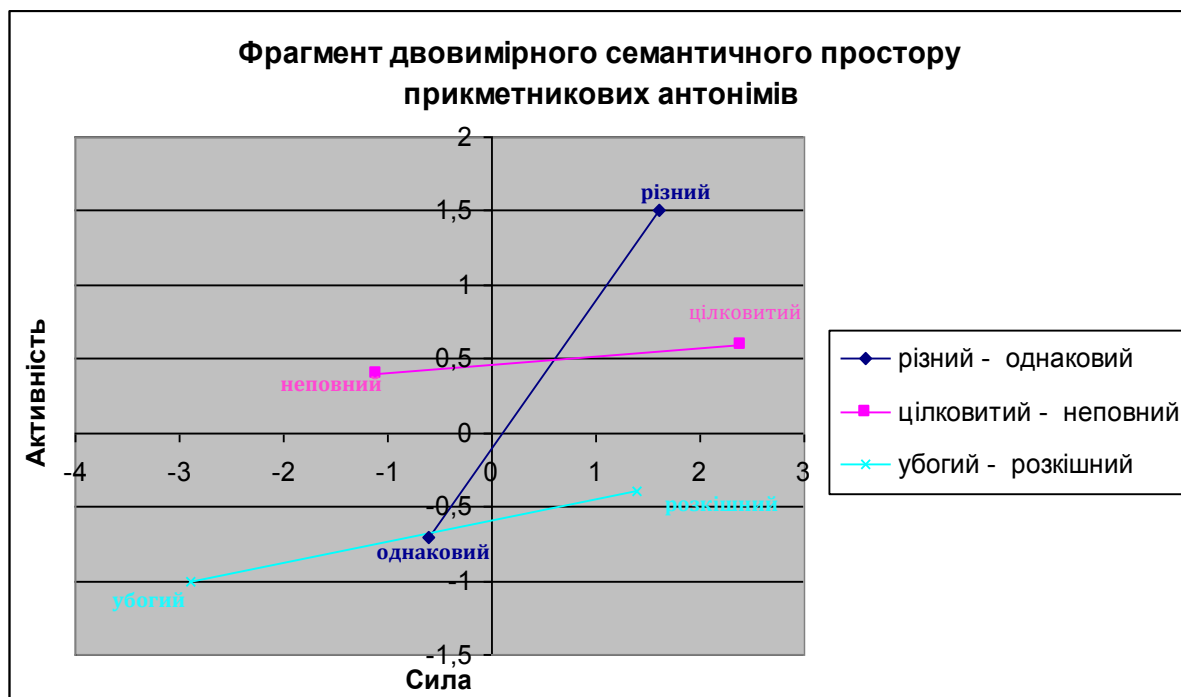


Рис. 2.6. Фрагмент двовимірного семантичного простору прикметникових антонімів. $\Phi 1$ – активність; $\Phi 2$ – сила.

За шкалою сили абсолютними антонімами виявилися загальномовні прикметникові антоніми *неповний – цілковитий*. Сила, всеосяжність, велич цілковитості протиставляється слабкості, мізерності, неповноцінності антоніма *неповний*: *Бо воно було нескінченністю, безмежністю, конструкцією і звучанням **цілковитої** тиші* [XXII, с. 286]; *Говорить чотирма мовами, і всіма – з іноземним акцентом, ось результат відриву сина від матері і матері від сина, не заздри, Ларо, лондонському щастю **неповної** родини Хрипович-Молданських* [XII, с. 48]. Протиставленням за силою характеризуються також антоніми *убогий – розкішний*. Прикметник

розкішний уживається зазвичай для позначення інтенсивності означення, зростання міри ознаки (*О, який знайомий йому цей жіночий жест, однаковий і в розкішній красуні, й у нещасної недоумкуватої потвори!* [XII, с. 88]), а *убогий* – для її спадання або розширення семантичних обсягів значення (*Так, вона була переконана, що соціальні проблеми виникають виключно для людей слабких, убогих духом і бездарних* [XII, с. 54]).

Позитивно оцінений антонім *різний* також має позитивні показники активності та сили, на відміну від слова *однаковий*, що асоціюється зі слабкістю, повільністю, пасивністю. У художньому тексті помічаємо підтвердження такої протилежності: *Це ж тільки герої різні, а подонки всіх націй однакові* [XIII, с. 282].

Прислівникові антоніми рангувалися досліджуваними також за двома шкалами (активності та сили) (рис. 2.7).

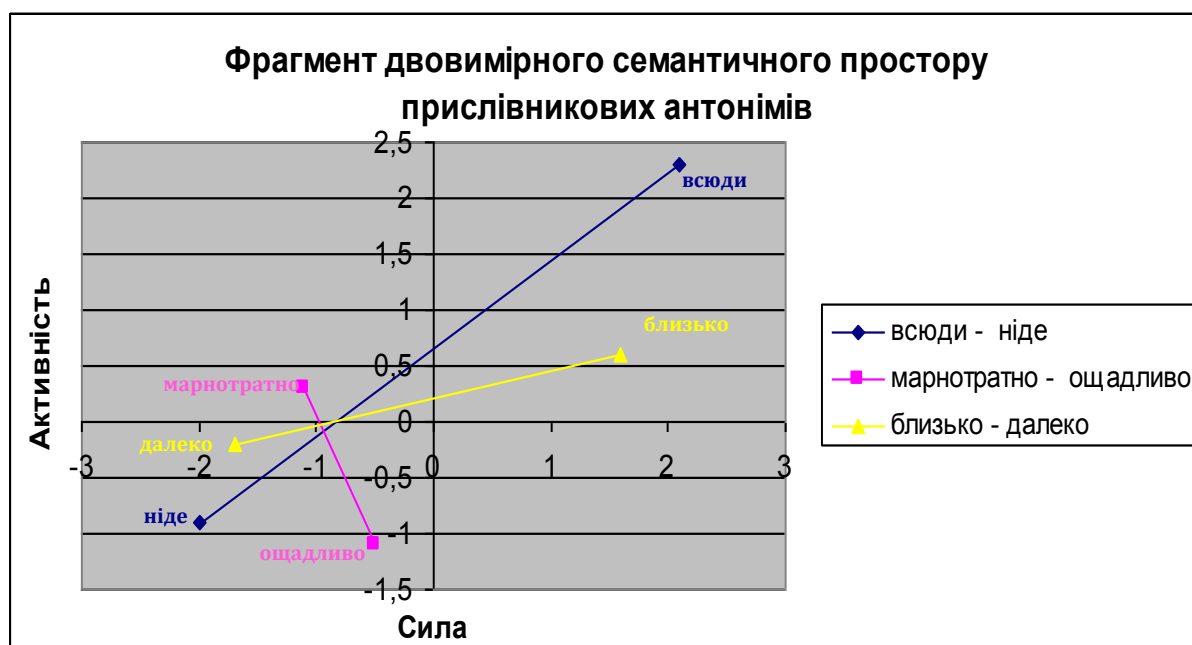


Рис. 2.7. Фрагмент двовимірного семантичного простору прикметникових антонімів. Ф1 – активність; Ф2 – сила.

Абсолютними антонімами за двома шкалами є прислівники *ніде* – *всюди*. Повсюдність, усеосяжність прислівника *всюди* також асоціюється в мовців із силою, активністю, динамічністю (*Одужуючи, вона з якимось захланним ентузіазмом намагалася **всюди** встигнути, якомога більше побачити, зустрітися з усіма — надолужити втрачений рік* [IV, с. 45].), а обмеженість антоніма *ніде* – із пасивністю, слабкістю, повільністю, одиничністю, неможливістю (*І не змогла його **ніде** прилаштувати, крім інтернаціональної школи в брудному Марселі, за яку віддавала половину своєї стипендії* [XII, с. 55]). Антоніми *далеко* – *близько* також мають абсолютну протилежність за шкалами активності та сили і співвідносні зі словниковим тлумаченням позначення відстані.

За шкалою активності протиставляються прислівники *марнотратно* – *ощадливо*, тим самим підтверджуючи нашу думку про те, що мовці вважають активними слова, які позначають конкретні видимі дії та явища дійсності. Також цікаво, що ця антонімічна пара була зарахована респондентами до “слабкої” частини семантичного простору. Таке розташування можемо пояснити тим, що ці прислівники характеризують граничну міру вияву ознаки, тому учасники експерименту не асоціюють їх із сильними переконаннями та переконливими й правильними діями.

Отже, такий прагматичний аналіз вихідних значень психосемантичною мовою категорій-чинників, що є координатними вісями простору, уможлиблює якісний аналіз – зіставлення різних смислів в єдиній системі. Це дало нам змогу схарактеризувати суб’єктивні ставлення певної групи мовців до членів антонімічних пар; з’ясувати той факт, що антоніми об’єднуються в пари за різними ознаками для кожного окремого мовця в певній ситуації. З іншого боку, кількісні величини, що характеризують кожний комунікативний смисл у формі навантаження (ваги, міри, ступеня вияву) значення за кожним виділеним чинником, дозволяють кількісно оцінити ступінь прагматичної подібності / відмінності аналізованих смислів.

Для вивчення комунікативних смислів, закладених у прагматичний компонент лексичних значень антонімів української мови, використано метод семантичного диференціалу. Цим етапом дослідження ми можемо підтвердити або спростувати гіпотезу про те, що словникові антоніми не матимуть кількісних показників повної протилежності, тому що кожен мовець закріплює за членом антонімічної пари свій особистісний смисл. Для цього порівнювалися координати членів антонімічної пари щодо нульової позначки на осях “оцінка”, “активність”, “сила”. Якщо спостерігатимемо протилежне розташування координат антонімічної пари, то такі антоніми мають повністю протилежне значення у свідомості мовців, якщо ні – то ці антонімічні пари можуть змінювати свої комунікативні смисли.

Якісний і кількісний аналіз комунікативних смислів обраних 25 полісемантичних антонімічних пар дав змогу простежити характер опозиційних відношень. Нижче наведено таблицю (табл. 2.2), що відбиває навантаження суб’єктивної оцінки антонімічних пар української мови за виділеними чинниками (за семибальною шкалою: від 3 до -3, де “+3” – найвищий ступінь позитивного полюса оцінки, “-3” – найвища міра негативної оцінки, “0” – нейтральне ставлення, “-1” – радше негативне, ніж позитивне ставлення тощо).

Таблиця 2.2

Кількісні показники суб’єктивної оцінки антонімів української мови за чинниками “оцінка”, “активність”, “сила”

Антоніми	Оцінка	Активність	Сила
1	2	3	4
Атлет	2,8	2,5	2,9
Слабак	-2,9	-0,6	-2,7

Продовження табл. 2.2

1	2	3	4
Поневолювач	-2,1	2,3	2,1
Визволитель	2,7	2,9	2,9
Заморозки	-2,5	0,5	1,8
Відлига	2,5	2,6	1,1
Нагинати	-2,3	1,6	2,7
Випростовувати	2,4	1,6	2,6
Хвалити	2,4	2,4	0,8
Ганити	-2,7	0,7	2,2
Шкодити	-1,1	0,3	-2,4
Допомагати	1,9	2,3	2,5
Стужа	-0,5	2,6	2,2
Жар	2,4	1,1	2,5
Поважати	1,8	0,5	1,7
Зневажати	-2,2	-0,6	2,8
Здоров'я	3	2,1	1,2
Недуга	-3	-1,8	2,7
Обвинувачення	-2,7	2,4	1,2
Захист	1,6	-1,2	1
Різний	1,5	2,1	1,5
Однаковий	-0,5	-2,6	-1
Освітлення	2,1	-0,5	0,8
Морок	-2,1	-0,5	2,1
Марнотратно	-1,3	1,6	-1,8
Убогий	-2,9	-1,6	-2,6
Неповний	-2,7	0,4	-1,1
Цілковитий	2,8	0,6	2,4
Далеко	1,2	-0,2	-1,7
Близько	1,4	0,6	1,6
Забуття	-2,1	-2,2	1,8
Безсмертя	0,8	0,2	2,7
Всюди	2,4	2,3	2
Ніде	-2,1	-1,8	-2,6
Відповідь	0,5	1,7	1,9
Запитання	-0,5	1,7	1,1
Карати	-1,5	1,2	2,7
Милувати	1,6	0,9	-1,1
Кінець	-0,1	0,6	-0,2
Початок	3	3	2,7
Чистити	-0,6	1	2,3
Бруднити	-0,6	-1	-0,7
Смеркання	-0,5	-0,7	0,9
Світанок	2,4	0,6	-0,2
Кволість	-2,3	-3	-3
Сила	2,4	2,9	3
Від	1,2	1,8	1,2
До	1,8	1,1	0,8

Під час оцінки антонімів респондентами полярними за чинником оцінки виявилися антоніми *прокидатися* – *засинати*, *ридати* – *сміятися*,

питання – відповідь, заморозки – відлига, початок – кінець, жар – стужа, атлет – слабак, ніде – всюди. Інші антонімічні пари не демонстрували такої симетричної протилежності, внаслідок чого стала помітною низка показових для лінгвопрагматики тенденцій. Такі лексеми, як *освітлення* та *морок, убогий і розкішний* не відзначилися полярною протилежністю, хоч вони є загальнономовними антонімами. Можливо, відносна застарілість і рідковживаність слів *морок* та *убогий* призвели до зниження інтенсивності їхніх оцінних значень та експресивного забарвлення. Тому сучасні мовці схильні до вживання лише одного з членів цих антонімічних пар, що позначають позитивний полюс емоційного забарвлення (*освітлення, розкішний*).

Майже однаковий показник оцінки отримали антоніми *давати – брати*. Одна частина респондентів наблизилася до позитивного полюса слово *брати*, а *давати*, навпаки, оцінила негативно. Інша ж група наблизилася лексемі *давати* до позитивних показників, що в підсумку ілюструє приблизно однакове навантаження лексем за цим чинником. Таку суб'єктивність в оцінці антонімічної пари *давати – брати* спостерігаємо через те, що ці слова в поєднанні з багатьма іменниками, переважно дієслівного походження, означають дію, зміст якої визначається значенням відповідного іменника, наприклад: *Або дайте раду своїм учням, або вам буде давати раду райком партії* [XIV, с. 47]; *Можже, краще ніколи не брати той навіки заданий і незмінний за жодних умов ритм: два кроки вліво, два вправо* [XIV, с. 105]. Прислівникові антоніми *далеко – близько* також не отримали остаточної опозиції за шкалою оцінки. Пояснюється це тим, що значення прислівників не завжди пов'язують з відстанню, яку можна виміряти. Лексеми *далеко – близько* можуть позначати відмінність чи спільність інтересів, ідей тощо: *Я був вражений... я колись знав Мар'яну дуже близько... але ніколи не міг подумати, що вона писала вірші* [XXV, с. 77]. Антонім *далеко* має додатковий відтінок значення “у великій, значній мірі, набагато” [138, с. 207], наприклад: *Вибір – це обов'язковий іспит, який витримують далеко не всі* [XII, с. 23]. Тож ці члени антонімічної пари можуть діставати як позитивну, так і негативну оцінку з боку мовців чи адресатів мовлення залежно від контекстної ситуації.

Звичайно, чинник оцінки є домінуючим у будь-якому дослідженні такого типу, оскільки ми беремо до уваги роль мовця в процесі комунікативної діяльності, а самою природою людини закладено оцінювати навколишню дійсність. Але прагматика антонімії не обмежується лише опозицією позитивно / негативно, тому наступним чинником для перевірки антонімічності слів української мови ми обрали протиставлення активність / пасивність. Під час оцінки антонімів полярними за цим чинником виявилися дієслова *чистити – бруднити, карати – милувати, поважати – зневажати, недуга – здоров'я, далеко – близько*. Антоніми на позначення протилежної дії *допомагати – шкодити* не демонструють протилежності за шкалами чинника активності.

Дієслівний антонім на позначення процесу завдання шкоди має нижчий показник активності, ніж антонім *допомагати*. Пояснення такому розподілу показників активності знаходимо в тому, що дієслово *допомагати* зазвичай уживається поруч з іншими дієсловами у структурі складного дієслівного присудка, оскільки часто допомогу надають у якійсь іншій дії: *А хто вагається – тому ми допоможемо прозріти* [XIV, с. 87]. Або: *Ми йому допомогли полетіти униз самому* [XV, с. 122]. Антонім *шкодити*, навпаки, не потребує наявності поруч іншого дієслова: *Тобі не пошкодить ні начиння в хату, ні вберя*” [XXVIII, с. 54]. За шкалою активності суперечливо протиставляються також прислівники *марнотратно – ощадливо*, тим самим підтверджуючи нашу думку про те, що мовці вважають активними слова, які позначають конкретні видимі дії та явища дійсності.

Третім чинником семантичного диференціала став також традиційний Осгудівський чинник “сила”.

Полярними за цим чинником виявилися лексеми *чистити – бруднити, допомагати – шкодити, атлет – слабак, безсмертя – забуття, цілковитий – неповний, близько – далеко*. Сила, всеосяжність, велич, вага протиставляються слабкості, мізерності, легкості, неповноцінності.

Застосування цього методу відкриває для дослідників прагматичного компонента значення антонімів української мови широке поле для вивчення, дозволяючи проаналізувати відмінність в оцінці понять різними мовцями, наявність / відсутність повної протилежності в оцінці понять антонімічних пар. Але не можемо вважати цей метод абсолютно достовірним, тому що він не враховує впливу фонетичних асоціацій на сприйняття й оцінку антонімів. Доповненням до процедури дослідження прагматичного компонента лексичних значень антонімів за допомогою семантичного диференціала може стати метод невербального семантичного диференціала. Від вербального цей метод відрізняється тим, що координатами лексичної одиниці в семантичному просторі служать його оцінки за низкою біполярних градуйованих оцінних шкал, протилежні полюси яких задані за допомогою графічних об’єктів, тобто в ролі полюсів оцінного континууму задіяні зорові зображення.

Добираючи матеріал для побудови шкал, ми прагнули дібрати зображення для складання антонімічних пар-шкал, досить близьких за змістом. Кожна опозиційна пара зображень відповідала класичним шкалам семантичного диференціала, тобто єдина відмінність від застосування попереднього методу полягало в тому, що чинниками для аналізу були не лексеми, а графічні зображення (рис. 2.8). Наприклад, чинник оцінки незмінно формують характеристики “світлий – темний”, але позначені вони для респондентів лише малюнками.

Об’єктами для шкалювання було обрано 5 антонімічних пар: *різниця – тотожність, світання – смеркання, сила – кваліть, тиша – шум, щастя – горе*. Добираючи антоніми для оцінки, ми враховували чинники,

виділені П. Бентлер та А. Лавойе [197], і прагнули дати поняття, що (по можливості) зачіпають усі ці чинники (Додаток В). Були відібрані абстрактні поняття, але в той же час достатньо образні та полісемантичні.

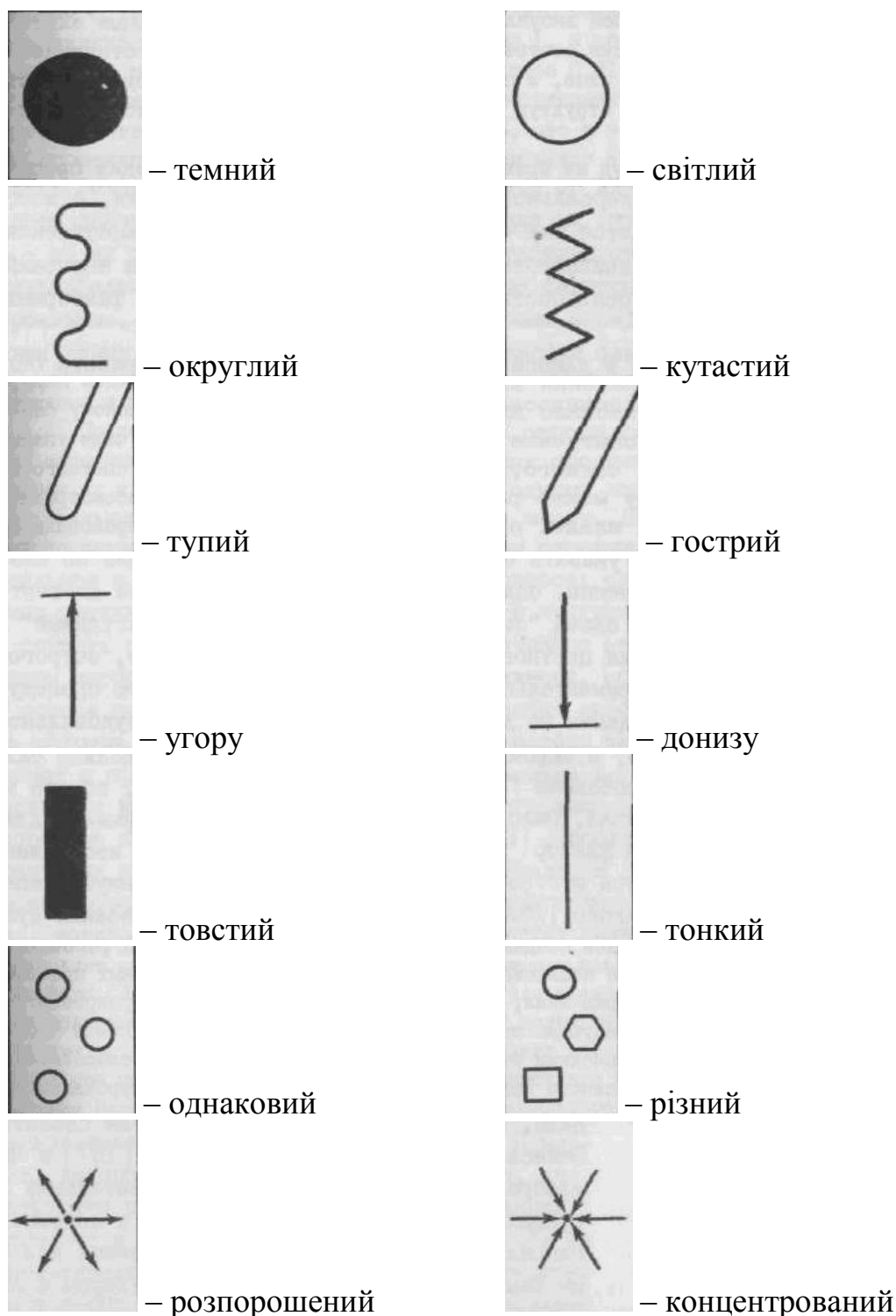


Рис. 2.8. Стимульний матеріал для дослідження прагматичного компонента значення антонімів української мови методом невербального семантичного диференціала

Повну протилежність за більшістю шкал невербального семантичного диференціала продемонстрували загальномовні антоніми *тиша – шум*. Для антоніма *тиша* респонденти дібрали такі зображення: “розпливчастий”, “темний”, “округлий”, “тупий”, “тонкий”, “однаковий”, “концентрований”. Іменник *шум* охарактеризований як “чіткий”, “світлий”, “кутастий”, “гострий”, “товстий”, “різний”, “розпорошений”. Протилежність цієї антонімічної пари не збігається лише за малюнками “угору – донизу”, оскільки учасники експерименту не змогли дати остаточну характеристику, що була б достовірною для нашого дослідження. Несподіваною стала оцінка антонімів *сила – кволість*. Разом з очікуваними характеристиками “сильний”, “концентрований”, “товстий”, “однаковий”, вони були наділені показниками, наближеними до зображень “темний”, “донизу” та “гострий”. Шукаючи підтвердження цьому факту в текстах, ми виявили, що зазвичай іменник *сила* функціонує в мовленні і як щось незбагненне, невідоме, темне, страшне, а отже, й негативне: *Чули’сте, кумку, нечиста сила в селі завелася. На цвинтарі і в Дарусиній хаті. Відколи Іван Цвичок пристав жити до неї, то так і нечиста сила вселилася межі люде* [XVI, с. 109] або *Було душно, димно, і, загалом, нецікаво, але офіціанти приносили то крабів, то шампанське, то коньяк, і якась низька сила тримала біля тих елітних харчів, що пропонувалися на дурняк* [XII, с. 57]. Антонім *кволість* навпаки дістав характеристики “розпливчастий”, “світлий”, “низький”, “тонкий”, тому що підсвідомо істота квола та слабка потребує захисту, піклування заради добра. Наприклад: *Глянула в бік кургану, і ніби такий міцний вітер над курганом свище... От-от знесе курган, а кволої копи й не торкне* [V, с. 84].

Досліджені раніше антоніми *світання – смеркання* методом вербального семантичного диференціала й на цьому етапі нашого експерименту підтвердили думку про те, що світанок не завжди асоціюється у свідомості українців з позитивним явищем й описується за допомогою негативних ознак “розпливчастий”, “кутастий”, “гострий”, “розпорошений”. Протилежне слово *смеркання* характеризується більш м’яко: “чіткий”, “округлий”, “тупий”, “концентрований”. Однак універсальність опозиції “світлий – темний” незмінна.

Абстрактні слова *щастя – горе* – гранично протилежні за всіма шкалами. Їм респонденти не надали нових відтінків значень чи прагматичних компонентів.

Отже, така методика виявляється чутливішою, і диференціювання антонімів за їх динамічними, силовими, просторовими, оцінними, часовими, структурними показниками відбиває образні, доступні візуалізації прагматичні компоненти лексичного значення. Цей метод робить результати дослідження достовірнішими, оскільки звільняє респондентів від фонетичних асоціацій, а також дає змогу порівняти отримані результати з даними дослідження, проведеного методом вербального семантичного диференціала.

На цьому етапі дослідження комунікативних смислів антонімів української мови можемо зробити кілька проміжних висновків. По-перше,

проведений лінгвопрагматичний аналіз підтвердив гіпотезу про те, що загальномовні антонімічні пари можуть не демонструвати протилежності через схожість комунікативних смислів. По-друге, припущення про вплив фонетичних асоціацій на побудову антонімічної пари не підтвердилися, оскільки досліджені методом вербального й невербального диференціалів антоніми *світання – смеркання* продемонстрували однакові показники.

Для підтвердження ще двох гіпотез дослідження та вивчення не загальних комунікативних смислів антонімів української мови, а особистісних, був проведений асоціативний експеримент, спрямований на вивчення прагматичного компонента лексичного значення антонімії української мови. До експериментальної групи респондентів увійшли 118 курсантів Академії митної служби України м. Дніпропетровська та студентів Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара. Респонденти отримали анкети експерименту й були ознайомлені з правилами їх заповнення. До анкети ми внесли 25 слів, що можуть вступати в антонімічні зв'язки. Загалом це слова різних частин мови, однозначні та полісемантичні, абстрактні й конкретні, назви явищ, дій тощо. Вони й послужили вербальними стимулами, що мали викликати в респондентів антонімічні реакції. Учасники експерименту отримали таблицю, перший стовпчик якої був заповнений 25 вербальними стимулами, а до другого їм потрібно було записати власні антонімічні асоціації.

У результаті проведення спрямованого асоціативного експерименту ми отримали 5375 антонімічних реакцій, після чого було виконано послідовне порівняння словникових та асоціативних антонімів. Усі антоніми, вказані респондентами, були розділені нами на три групи: загальномовні антоніми (що традиційно зафіксовані в антонімічних словниках української мови), контекстуальні антоніми (слова, що можуть протиставлятися в контексті, проте мають різне, а не протилежне значення), прагматичні парафрази (відмінні від словникових антоніми, що завдяки семантичній спільності легко вступають в антонімічні зв'язки зі словом-стимулом у межах певної ситуації спілкування). Наприклад, опрацювавши анкети респондентів, ми отримали такі антоніми до слова *велет*: *карлик, гном, ліліпут, малюк*. Серед них є загальномовні (словникові) антоніми: *карлик, ліліпут*, зараховані нами до першої групи. Слово *малюк* має пряме значення “мала дитина” з диференційною семою “вік”, а не “зріст”, тому може протиставлятися лише в межах контексту, і зараховане нами до групи контекстуальних антонімів. Антонім *гном* близький до загальномовного *карлик*, але він чітко виявляє прагматичну зумовленість, оскільки виник унаслідок суб'єктивного негативного ставлення мовців до певної особи. *Гном* також характеризується семою “зріст”, однак виразно демонструє негативну оцінку злого персонажа фольклору, що дає змогу зарахувати його до групи прагматичних парафраз.

Оцінка експериментальних результатів представлена в таблиці 2.3, де вказані адекватні реакції (загальномовні антоніми), прагматичні парафрази (“приблизні” антоніми, опозиції за конкретною ознакою) та неадекватні реакції (контекстуальні антоніми).

Таблиця 2.3

**Порівняльна таблиця реакцій
спрямованого асоціативного експерименту**

Слова-стимули	Загальномовні антоніми	Прагматичні парафрази	Контекстуальні антоніми
1	2	3	4
Велет	Карлик, ліліпут, пігмей	Гном	Малюк
Ворог	Друг	Союзник, соратник, напарник, одnodумець	Переможений, колега
Світло	Темрява, морок, тінь	–	–
Зневага	Повага, шана	–	–
Достатки	Безгрошів'я, злидні, дефіцит	Нестатки, збитки, бідність	Недоліки
Жадання	Нехіть	Відраза, лінь	Байдужість, спокій
Багатство	Бідність, убогість, нестатки, злидні	Біднота	–
Ніжний	Грубий, брутальний; гострий	Жорсткий, черствий, колючий	–
Солодкий	Гіркий, солоний, кислий	–	–
Сильний	Слабкий, кволий	Слабий	–
Утомлений	Бадьорий	Енергійний, жвавий	–
Блискучий	Матовий	Тьмянний, непоказний	Іржавий
Грубий	Чемний, гречний, тонкий, ювелірний, філігранний	Культурний, м'який, ласкавий, чуйний, лагідний, точний, вишуканий, тонкий	–
Рівний	Кривий	Шорсткий, хвилястий	–
Природний	Штучний	Механічний	Надприродний, міський
Робочий	Святковий, вихідний	Розважальний, зламаний	Лінивий
Сирий	Сухий	Приготований, готовий	Смажений, варений
Сухий	Мокрий, вологий, вогкий, сирий, змокрілий	Жирний	–
Буденно	Святково	Незвично, різноманітно, особливо	Інколи
Бездушно	Людяно, гуманно	Щиро, чутливо, душевно	Відчайдушно, лагідно, люб'язно
Всі	Ніхто	Один, жодного	Деякі

1	2	3	4
Висихати	Намокати, мокріти	Сиріти, розцвітати	Наповнюватись, зволожуватись
Ридати	Реготати	Сміятися, посміхатися, веселитися	Радіти
Будити	Присипляти	Колисати, усипляти, вкладати спати	Засинати
Брати	Давати	Повертати, віддавати, класти	Відмовляти, кидати

Аналіз указаних антонімів показав, що близько 70 % антонімічних пар було наведено правильно. Однозначну протилежну за значенням пару отримали слова *світло, зневага, солодкий*. Прагматичні парафрази переважно наводилися як перша записана асоціація, проте другою чи третьою у 60 % випадків була словникова асоціація. Найбільшу кількість антонімічних прагматичних парафраз отримали полісемантичні стимули: *ніжний, грубий, достатки, блискучий, висихати*.

Проведення спрямованого асоціативного експерименту демонструє відмінності в розумінні та інтерпретації конкретним мовцем усіх відтінків структури значення. До слова-стимулу *грубий* респонденти вказали, крім загальнономовного антоніма *ніжний*, також слова *ввічливий, делікатний, культурний, м'який, ласкавий, чуйний, лагідний, точний, вшуканий*. І навпаки, до слова *ніжний* були також приписані атоніми *жорсткий, черствий, колючий*. Усі ці слова можуть стати антонімами до слів *грубий* і *ніжний* лише в межах конкретної комунікативної ситуації. Наприклад, для тлумачення антонімічної пари *грубий – тонкий* у реченні з монологу головної героїні роману Ліни Костенко “Записки українського самашедшого”: *Чоловіки **грубі**. Гострі. Вони **тонке** не розуміють* [XIII, с. 51] у тлумачному словнику відсутні потрібні дефініції, що можна було б застосувати для опису грубої чоловічої та тонкої жіночої натури. Однак саме вони розкривають особливості прагматичного впливу мовця на адресата з метою досягнення відповідного ефекту.

Крім того, не останню роль відіграє словниковий запас конкретного мовця, що спирається на попередній його досвід. У цьому й полягає прагматичний компонент значення антонімічної пари з огляду на комунікативну ситуацію, у якій було вжито той чи той антонім, виявляється його функційна багатоплановість та прив’язаність до певного мовного середовища.

Проте не можна ототожнювати асоціативні прагматичні парафрази з контекстуальними антонімами, оскільки контекстуальні антоніми одного автора не завжди можуть сприйматися як антонімічна пара для конкретного адресата повідомлення. Прагматичні парафрази все-таки викликають в адресата тенденції до протиставлення двох понять. Наприклад, у реченні *У його рухах і жестах ставала все помітнішою*

характерна **сповільненість** та **непевність** у моменти тверезості, яка моментально перетворювалася на неприродню рвучкість і **жвавість** після першого ж ковтка алкоголю [XXV, с. 79] знаходимо контекстуальні антоніми **жвавість** – **сповільненість**, **непевність**. Але респонденти нашої групи дібрали до слова-стимулу **жвавість** антоніми **млявість** та **втома**.

Цікавим видається також той факт, що заміна загальномовного антоніма на прагматичний парафраз іноді може зовсім не впливати на загальне значення інформації, що передається. Так, антонімічна пара **всі** – **ніхто** цілком правомірно може існувати у формі **всі** – **жодний**, пор.: **Ніхто** [жодний – прим. автора] *не надає особливого значення стосункам із жінками, всі* захоплюють стосунки із життям і смертю, **ніхто** не знає, що жінки – це і є життя і смерть [VII, с. 294].

Підсумовуючи результати проведення направленного асоціативного експерименту на матеріалі 25 членів антонімічних пар, відзначимо те, що, по-перше, найбільшу кількість антонімічних прагматичних парафраз отримали полісемантичні стимули, що доводить наявність прагматичного компонента в багатоплановій семантичній структурі антонімів і підтверджує гіпотезу про наявність антонімічності на основі прагматичного компонента лексичного значення; по-друге, прагматичні парафрази відрізняються від контекстуальних антонімів тим, що зберігають здатність до протиставлення у свідомості конкретного мовця; по-третє, у межах певного комунікативного оточення прагматичні парафрази можуть замінити словниковий антонім без утрати значення інформації, що передається від адресанта адресатові.

РОЗДІЛ 3 ПРАГМАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АНТОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

3.1. Умови актуалізації потенційних антонімічних відношень

Аналіз лексичних значень антонімів української мови довів, що в структурі їхніх значень зазвичай присутній прагматичний компонент, який є одним із чотирьох основних складників лексичного значення одиниці мови. Проте антоніми, як і будь-які мовні одиниці, характеризують не лише реальне відбиття дійсності, а й приховують у своєму значенні потенційний аспект, за допомогою якого реалізується здатність одиниці мови виконувати певне призначення.

Спілкувальники у процесі комунікації вживають антоніми не лише з метою передачі фактичної інформації, а й з метою впливу на розум та почуття один одного. Завдяки вказаним особливостям семантичної структури та можливим способам комбінування з іншими мовними одиницями в потоці мовлення, антоніми допомагають мовцю в найефективніший спосіб вплинути на адресата завдяки комунікативним та особистісним смислам. Отже, визначаємо здатність антонімів здійснювати цілеспрямований вплив на адресата інформації як прагматичний потенціал (прагматику) антонімії. Прагматичний потенціал антонімів може бути реалізований одразу на трьох рівнях існування мовленнєвого акту: передачі інформації (локуція), її бажаної інтерпретації адресатом (ілокуція) та прогнозуванні наслідків у поведінці адресата від отримання інформації (перлокуція).

Ступінь вияву прагматичного компонента лексичного значення завжди має суб'єктивний характер, оскільки прагматичний потенціал окремого слова зазвичай містить різний ступінь вияву для різних носіїв мови. Для людини, яка не уявляє свого життя без користування персональним комп'ютером, у слові *юзер* немає жодного натяку на прагматику, оскільки вона повсякчас чує й використовує це слово для позначення людини з достатнім рівнем знань для користування комп'ютерною технікою. Для людини, яка не має справи з роботою на комп'ютері, це слово справляє сильне враження й містить інформацію оцінки та вказівки на певну соціальну чи професійну групу. Так, антонімічна пара зі сленговим елементом *погано – ніштяк* (у реченні *Він добре розумів, що потрібно готуватися до найгіршого, разом з тим відчуючи, що погано буде лише на початку, а далі все стане ніштяк* [VII, с. 402]) нестиме особливу культурно-історичну прагматичну інформацію для людей, які у своєму мовленні не вживають сленгових елементів. А от для відповідної соціальної групи культурно-історична прагмема нівелюється частотністю вживання сленгу. Або для людей, які

мають справу з друкованою продукцією, антонімічні опозиції в реченні: *Старі соурреалісти вийшли в тираж – нові Праксителі ще не дозріли* [XIII, с. 18] нестимуть зовсім іншу прагматичну інформацію, ніж для тих, хто послуговується молодіжним сленгом, а саме фразеологізмом *вийти в тираж* (застаріти, стати забутим). Отже, що частіше носій мови чує те чи те слово, тим менше прагматики воно містить для нього. Ступінь вияву прагматичного потенціалу зворотно пропорційний частотності вживання й поширеності слова.

Наше мовлення, проте, до такої міри автоматизоване, що мовці в процесі спонтанного спілкування не усвідомлюють присутності прагматичного компонента лексичного значення слова. Зазвичай він повертає увагу тоді, коли виникають певні труднощі в конкретній ситуації спілкування, мовець усвідомлює їх, коли співбесідник зробить помилку у слововживанні або спробує дібрати найвиразнішу форму.

Прагматичний потенціал антонімів можна інтерпретувати як “звернутий” функційний потенціал, що охоплює первинні та другорядні функції. Первинною функцією є вплив на інтерпретацію повідомлення адресатом інформації, як другорядні функції виділяємо такі:

1. Функція привертання уваги адресата: антоніми водночас є широкоживаними та стилістично виразними, насиченими очевидною емоційністю, що й має привертати увагу адресата до основної інформації висловлення: *Сердечні пристрасті якомсь оминали наше з Василем тривання. Він був (Царство йому Небесне) у міру палкий, у міру стриманий* [XVII, с. 63]. Використана антонімічна пара *палкий – стриманий* дає виразнішу характеристику особи, привертає увагу адресата до збалансованості суперечностей, ніж уживання одиничного прикметника *помірний*.

2. Функція акцентуації комунікативно значущих елементів висловлення, що тісно пов’язана з функцією привертання уваги адресата, оскільки виділяються найбільш значущі, істотні характеристики, які в образній формі має отримати адресат: *Ти прибуваєш, як неочікувана повинь, – і тягнеш у чорні глибини, у коловороти, в западини – і я чую, що пропадаю в них, наче біла камінна солотвинська сіль* [XVII, с. 4]. Антоніми *чорні – біла* підкреслюють та увиразнюють використану в реченні образну опозицію.

3. Функція компресії інформації: антоніми у складі фразеологічних одиниць можуть бути взірцем мовної економії, часто сприяють компресії інформації, що в мовленнєвій діяльності може бути виражена алегорично. Наприклад: *Про страх божий, який людина повинна відчувати, так би мовити, денно і ноцно?* [XXIII, с. 62] або *То був якийсь красунчик, ні те ні се* [XIII, с. 409]. Об’єктивно наявні та соціально закріплені значення антонімів у складі фразеологізмів очевидні, що дає змогу використовувати їх як сигнали комунікативного смислу.

Потрібним елементом вияву прагматичного потенціалу антонімів є їхня актуалізація, тобто перехід прагматичної інформації з периферії до центру семантичної структури мовного знака. Продемонструємо процес вияву прагматичного потенціалу на прикладі компонентного аналізу загальномовних антонімів *важкий – легкий*. Зіставляючи їхні семи, визначимо ситуації, у яких значеннєві компоненти цих сем вступають у протиставні відношення, а в яких – ні, а також, які семи мають потенційну можливість регулювати ситуацію спілкування. За таблицею словникових дефініцій (табл. 3.1) простежимо функціонування протиставних відношень цих антонімів.

Таблиця 3.1

Протиставні відношення антонімів *важкий – легкий*

Важкий	Легкий
Який має велику вагу; тяжкий	Який має невелику, незначну вагу
Великий, масивний	
Позбавлений легкості, швидкості, характерний для руху кого-небудь значного вагою, незграбного чи втомленого (про ходу, біг і т. ін.)	Плавний, граціозний (про ходу, рухи і т. ін.)
Який вимагає великого напруження, великих зусиль для здійснення, проведення, подолання і т. ін.	Доступний для розуміння, простий для засвоєння
Який несе з собою всілякі незгоди, труднощі, страждання	
Нелегкий для порозуміння, нелагідний у стосунках; непривітний	Який має жартівливий, пустотливий характер
Значний за ступенем, силою вияву	Не дуже сильний, ледве помітний, незначний
	Не обтяжений великою кількістю знарядь, деталей і т. ін.
Дуже сумний, гнітючий, безрадінний	
Дуже густий, сильний і неприємний	
Великий розмірами і потужний у дії	

Установлено, що семантична структура лексичних значень антонімів складається з трьох типів сем: загальні (інтегральні, архісеми), диференційні й потенційні семи (за класифікацією сем Д. М. Шмельова [193]). Інтегральною семою є позначення ваги. Диференційні семи передбачають і виключають одна одну в структурі двох антонімів. Безеквівалентні (потенційні) семи належать до значеннєвої структури лексеми *важкий*, оскільки вона органічніше характеризує розмір, потужність, складність.

Звернувшись до класифікації сем М. Ф. Алефіренка, зазначимо, що за характером переданої інформації та прагматичним статусом розрізняють семи, пов'язані з денотативним, тобто предметно-логічним, значенням слова, і конотативним, що відображають прагматику акту комунікації, пов'язані з оцінкою, яку мовець дає предмету мови, з його емоційним

станом, бажанням впливати на співрозмовника, з обстановкою акту спілкування, що визначає його функційно-стилістичне забарвлення [2, с. 200]. Отже, конотативні семи бувають оцінними; емотивними (висловлюють захоплення, симпатію, знехтування); стилістичними [13, с. 202]. Загальномовні антоніми *важкий – легкий*, що виражають протиставлення великого – малого полюсів ознаки ваги, не мають повної симетрії в розвитку членів. У деяких значеннях ці антоніми відрізняються сферами вживання тому, що прикметник *легкий* часто сприймається як позитивно-оцінний (*Вона чує чи то солодкість, чи млість у грудях – але, о чудо! – від тієї солодкості голова стає легкою* [VIII, с. 94]), натомість лексема *важкий* функціонує здебільшого як засіб негативної характеристики (*А може, того не було насправді, а просто після втоми важких днів його мучили кошмари* [XII, с. 54]).

Антоніми *важкий – легкий* у більшості значень відходять від позначення ваги та характеризують абстрактні поняття (вдачу, покарання, ходу, сон), унеможливаючи тим самим процес визначення ступеня вияву ваги як ознаки. Ці антоніми можуть протиставлятися вживанням прямого та переносного значень, підсилюючи в такий спосіб протилежність ознак, наприклад: *Майка з легким рюкзаком і важким серцем останньою вишкреблася із сумнівного транспорту* [III, с. 9]. Перша лексема антонімічної пари співвідносна з конкретним поняттям, а друга – з абстрактним, використовуючися у складі усталеного словосполучення із переносним значенням “важке серце”.

Часто помічаємо схожу антонімічну пару *тяжкий – легкий*, лексичні значення складників якої протиставляються за семою “складність, труднощі”: *А Северині Бог дав тяжке – сирітське у купі з наймитським життя. То хотіла бодай легкої смерті, як не могла мати легких щоденних днів* [XV, с. 20]. Антонім *тяжкий* використаний у значенні “який несе з собою страждання, характеризується знегодами, труднощами, поневіряннями тощо” [148, с. 343]. Для антоніма *легкий* протилежне значення за цією семою у словнику ще не зафіксоване, проте така опозиція сприймається як природня і їх протилежність не викликає сумнівів.

Не завжди між загальномовними антонімами у спільному контексті реалізуються потенційні антонімічні відношення. Антонімічні відношення актуалізуються лише за умови називання полярних ознак певного предмета (об’єкта, явища) тощо. Наприклад, у конкретному контексті фіксуємо антонімічну пару *міцний – легкий*, що протиставляється за семою “концентрація”: *Поцілунки її пахли міцним чаєм та легким алкоголем, її одяг був жорстким на дотик, шкіра – м’якою* [VII, с. 338]. Словосполучення *легкий алкоголь* уже давно сприймається українцями як майже термінологічна сполука, антонім *легкий* тут функціонує зі значенням “незначний, з малою концентрацією діючих речовин” [148, с. 461]. Натомість у словосполученні *міцний чай* антонім позначає зафіксоване у словнику значення “який містить у собі велику кількість

розчинених речовин; насичений” [148, с. 758]. Максимальна протилежність для кожного конкретного вживання залежить від характеру семантики слів та їхньої сполучуваності. Проте інколи певний антонімічний фон може виникнути за умови функціонування з різними загальними суб’єктивними значеннєвими інтерпретаціями конкретного мовця. Так, у межах деяких речень антоніми *важкий* – *легкий* можуть сполучатися досить неочікуваним способом і не сприйматися адресатом як антоніми: *Завідувач клубу легким рухом підхопив важкі валізи вчених, побіг попереду* [V, с. 135]. У цьому реченні немає антитези, а протилежність прихована за фразеологічною сполукою *легкий рух*, де актуалізується конотативна сема. Лексема *важкі* демонструє інтегральну сему ваги. Отже, відсутність протилежності спостерігається, по-перше, через актуалізацію різних відтінків (компонентів) значень одного й того самого слова, а по-друге, завдяки відмінностям у сприйнятті лексичних одиниць різними адресатами.

Смисловий об’єм антонімів ширший, ніж в інших лексичних одиниць, а межі смислового варіювання рухливіші. І саме цей установлений факт робить їх семантику значно глибшою і схильною до численних коливань та перетворень. Антоніми виражають не окреме поняття, а є лінгвістичною універсалією, породженою суб’єктивними мовотворчими зусиллями мовця в його пошуках експресивних засобів вислову. Тому під час вивчення семантичної структури антонімічних відношень потрібно враховувати їх екстралінгвальну зумовленість та прагматичний компонент лексичного значення. З погляду прагматики успішність мовленнєвого впливу залежить від ставлення комунікантів і форм їх спілкування, де основне місце посідає актуальний смисл слова.

Утворення актуального смислу слова – це контекстуально зумовлене семне варіювання значення, сутність якого розкривається в реалізації комунікативно релевантних компонентів системного значення слова [97, с. 73]. Набір сем, що підлягають актуалізації, визначається комунікативним завданням конкретного адресанта в реальному мовленнєвому акті. Актуальний смисл слова в середовищі мовлення часто містить у собі семантичні ознаки, що привносяться не словом, а дотриманням комунікативної мети (стратегічного результату, на який спрямоване спілкування).

Найважливішими засобами семного варіювання слів є актуалізатори: модальність, часова та просторова локалізація, оцінність, різноманітні соціальні категорії модусу тощо [117, с. 202]. Актуалізація передбачає вживання звичаєвих засобів мови в мовленні.

У мовленні антоніми як одиниці мови обов’язково потрапляють під вплив контексту. У його межах антонім з визначеним словниковим значенням перетворюється на одиницю з актуалізованим значенням. Наприклад, у висловленні *Ти людина, а він чурбан!* – резюмує дружина [XIII, с. 256] контекстуальними антонімами виявляються слова *людина* –

чурбан через протиставлення гуманності, людяності та бездушності, жорстокості. При цьому контекст, у межах якого реалізуються полісемантичні члени антонімічних пар, тобто відбувається їх актуалізація, містить низку компонентів, найважливішими серед яких є семантична реалізація слова; лексична сполучуваність з іншими словами; модель лексичної сполучуваності та модель синтаксичної сполучуваності.

У мікроконтексті мовлення структура значення лексичних антонімів зазнає змін, іноді істотних, виявляючи своє конкретне значення відповідно до цього мікроконтексту. Жодна мовна одиниця не може бути осмислена і практично засвоєна поза контекстом, без урахування тих мовних одиниць, що її оточують, на тлі яких вона виявляється як значуща мовна одиниця. Тобто під впливом семантичних процесів контексту відбувається їх семне варіювання.

Семне варіювання за критерієм семного наповнення лексем (антонімів) полягає у здійсненні таких семантичних процесів:

1. Актуалізація семи – це комунікативно зумовлене виділення семи в структурі значення, що приводить до сприйняття її учасниками акту мовлення як такої, що входить до актуального смислу слова (комунікативно релевантної). Семи, що не ввійшли до актуального смислу слова, так і залишаються не актуалізованими, потенційними. Актуалізуватися можуть будь-які семи зі структури значення: ядерні, периферійні, денотативні й конотативні, зокрема семи, пов'язані із суб'єктивними чинниками оцінювання суб'єктом об'єкта, ставлення до нього (прагмеми). Загальновідомі актуальні смисли як такі, що постають унаслідок актуалізації ядерного компонента семантичної структури, не мають у мовленнєвому акті жодних формальних показників. Наприклад: *І найголовніше – навіть якби мені вдалося дістатися до Львова, я потрапив би не до справжнього, а до маревного Львова* [XXIV, с. 266]. Завдяки врахуванню всіх сем антонімів та їх тісної взаємодії зі складниками висловлення, ми маємо змогу виділити компоненти *справжній – маревний* як антонімічну опозицію. Реалізація опозиції виявляється в мовленні завдяки виділенню диференційних сем “реальність – ірреальність”. Семантичне протиставлення акцентує відповідну сему за рахунок зіставлення із протилежною.

На противагу цьому актуалізація периферійних прагматичних компонентів значення може охоплювати такі формальні сигналізатори, як інтонація, графічне оформлення фрази тощо. Так, у реченні: *Скільки тоді було радості, скільки надій, а тепер що? Мряка, туман, ожеледиця* [XIII, с. 11] загальномовних антонімів немає, проте відчуття протилежності, протиставлення створюється за рахунок оформлення фрази й актуалізації позитивно оцінної прагмеми “приємно” для слів *радість, надія* та, навпаки, негативної оцінки для слів *мряка, туман, ожеледиця*. Тобто ці лексеми завдяки актуалізації оцінних мікрокомпонентів у структурі прагматичного компонента значення виявляють протилежність.

2. Підсилення семи – збільшення інтенсивності семи в межах семантичної структури слова. Та чи та сема є доміантною у структурі актуалізованого значення й відіграє головну роль у реалізації словом актуального смислу. Наприклад: *Тут усе таке старовинне. А дівчата зовсім юні* [XXIV, с. 252]. У цьому контексті антонімічна опозиція *старовинний – юний* підкреслює контрастність явищ дійсності за рахунок збільшення інтенсивності міри вияву часового простору. Усі інші складники семантичної структури слів займають другорядну позицію й істотної інформації не несуть.

3. Затухання (послаблення) семи – процес, зворотній до вище згадуваного – зменшення інтенсивності вияву семи у структурі актуалізованого значення. Такі семи вже не реалізують повною мірою актуального смислу слова й замінюються новими. Наприклад: *Як і в реальному житті, бідкаюся уві сні, що не маю свого закутка, бодай малесенького кабінетика, у якому могла б попрацювати не відволікаючись. Або – інший варіант сновидіння: відкриваю дверцята, а за ними – величезний заводський цех, із височеними лункими стелями – хоч конем гасай! Але я, спершу зрадівши, стою розгублена: та навіщо мені гігантський кабінет? Мені б тільки кімнату, але окрему...* [XXIV, с. 360]. На цьому прикладі можна простежити підсилення одних і затухання інших сем. Порівнюючи антонімічні сполучення “свій закуток – маленький кабінетик – величезний цех – гігантський кабінет – окрема кімната” помічаємо, що на передній план у смисловій структурі сполучень вийшла сема “розмір”, послабивши тим самим сему “відокремленість”. Актуалізувавшись, периферійна сема розміру спричиняє затухання архісеми, що вийшла за межі актуального значення слів.

4. Підтримання семи – це вербальна експлікація семи, що актуалізується в мовленнєвому акті. Така експлікація є засобом контекстуального підсилення семи й полягає у вживанні в комунікативному акті слова чи словосполучення, еквівалентного окремій семі, що актуалізується, або актуальному смислу слова загалом. Найчастіше підтримки експлікацією потребують периферійні семи, оскільки саме вони можуть виявитися незрозумілими. У реченні: *Його життя раптово набуло вартості і високого сенсу, воно перестало бути індивідуальним, відокремленим мерехтінням, спалахнувши суцільним надособистісним саявом* [XXIV, с. 256] актуальний смисл опозиції іменників *мерехтіння – саяво*, що служать виявом різного ступеня вияву семи “світло”, формується на основі контекстуального оточення цих мовних одиниць (підсилення за рахунок *індивідуальним, відокремленим* з одного боку та *суцільним* – з другого).

5. Розщеплення семи – актуалізація лише частини семи, що наявна в разі переносного вживання слів – метафорі, метонімії тощо. Наприклад: *Живемо у відкритому суспільстві, де багато дверей для суспільства закриті наглухо* [XXIV, с. 256]. Переносне значення полісемантичного

слова *відкритий* актуалізується семою “доступний для всіх бажаючих” і нейтралізується сема “незачинений”, а протиставлення антонімом *закритий* здійснюється на основі нейтралізованої семи.

6. Модифікація семи – це контекстуальне переосмислення денотативного і прагматичного (конотативного, модального) семного конкретизатора в межах певної семантичної ознаки. У *Ватикані у святого Петра украли ключі від райо. Пекло, я так розумію, не замкнене* [XIII, с. 273]. Загальнономовна антонімічна пара *рай – пекло* доповнюється також протилежністю за семою “доступність / недоступність”. Це відбувається під впливом конкретизатора *ключі* в першій частині висловлення та дієслова *не замкнене* у другій.

7. Конкретизація семи – це детермінований комунікативним завданням перехід мовця від абстрактної семи до конкретної аloseми у складі значення слова. Цей процес супроводжує актуалізацію семи, він стосується лише тих сем, що мають досить високий рівень абстрактності, оскільки конкретні семи додаткової специфікації не потребують. Наприклад: *З часу облетіла фальшива облуда тривимірності і незворотності, з-під неї визирнуло щире золото Єдиного* [XXIV, с. 256]. Абстрактна сема істинності потребує конкретизації. У цьому контексті конкретизуються аloseми “відповідність – невідповідність оригіналу, справжність – несправжність ставлення”. Конкретизація значення – це завжди лексична трансформація, унаслідок якої слово ширшої семантики загального лексичного значення замінюється словом вужчої семантики.

8. Наведення семи – це внесення контекстом семи, відсутньої в мовному значенні слова. Наприклад: *Жінкам потрібні лицарі, а не ховрашки* [XIII, с. 131]. У слові *ховрашки* наводиться невідома словниковому значенню цього слова сема “боязкий, боягузливий”, що протиставляється слову *лицарі* з узуальною семою “відважний, сміливий”.

9. Категоризація значення – комунікативно зумовлений вибір архісеми для актуалізованого значення. Архісема вибирається з відкритого ряду архісем, що зафіксувалися у значенні в результаті попереднього досвіду категоризацій. Архісема є інгерентно властивим семантичним компонентом слова, який виводиться через послідовне абстрагування від сем з нижчим ступенем до сем з вищим ступенем ієрархії. Вибір архісеми здійснюється в межах мовленнєвого акту, проте це не означає, що вона наводиться контекстом. У реченні: *Жінки мовчали, перекидалися на демонів, одна з них мала тулуб коня, чим я був не розчарований, а приємно здивований* [XXIV, с. 274] антонімічна опозиція *розчарований – приємно здивований*, підкріплена використанням у синтаксичній конструкції протиставного сполучника, визначає спільну категорійно-лексичну сему “емоційної забарвленості” мовленнєвого акту. Категоризація значення цих антонімів відбувається внаслідок виокремлення архісеми “позитивне – негативне забарвлення”, а також абстрагуванням від сем нижчого ступеня ієрархії.

Отже, вплив мікроконтексту мовлення спричиняє певні зрушення у семантико-прагматичній структурі антонімів, зачіпаючи і денотативний, і прагматичний компоненти лексичного значення. Досліджуваний матеріал дає змогу зробити висновок, що антоніми є одним з дієвих засобів здійснення прагматичної спрямованості висловлення. Їх використання дозволяє підвищити ефективність донесення адекватної інформації від адресанта до адресата й відповідно забезпечити очікуване трактування інформації. Залежно від комунікативних завдань вони можуть виконувати різні прагматичні функції, що спираються на основні семантичні процеси: актуалізацію, підсилення, послаблення, підтримання, розщеплення, модифікацію, наведення, конкретизацію сем, а також категоризацію значення.

3.2. Прагматичний потенціал фразеологічних антонімів

Докладно досліджений та описаний прагматичний компонент лексичних значень антонімів української мови на прикладі лексичних антонімів є показовим і на фразеологічному рівні мови. Однак, ураховуючи відмінність фразеологізму від лексеми або вільного словосполучення, укажемо на особливості вияву прагматичного потенціалу фразеологічних одиниць.

Фразеологізм не виникає в процесі мовлення відповідно до загальних граматичних і значеннєвих закономірностей поєднання лексем, а відтворюється у свідомості мовця як усталена, неподільна, цілісна конструкція. Фразеологічна одиниця – це поєднання слів, що складається з двох або більше семантично самостійних слів, кожне з яких має або мало власне номінативне значення. Ставши фразеологізмом, поєднання слів набуває нового значення, повністю або частково незалежного від значень його компонентів, і це нове значення (якщо абстрагуватися від стилістичної та експресивної інформації, що передається значенням одиниці мови) стає одиницею номінації подібно до значення окремого слова.

Фразеологічні одиниці, на відміну від лексем, не лише називають предмети об'єктивної дійсності, а й дають їм суб'єктивну оцінку; фразеологічне значення усталених конструкцій передбачає наявність конотативних та прагматичних компонентів. Відтак прагматичний компонент складає ядро семантичної структури фразеологічної одиниці.

Сучасний дослідник фразеологічних одиниць О. В. Харчук виділяє дві групи антонімії на фразеологічному рівні – одноструктурні та різноструктурні фразеологічні антоніми [185, с. 42]. Такий поділ антонімічних фразеологічних одиниць відбиває не лише однотипність / різнотипність структурного оформлення, а й різний ступінь вираження антонімічності, що є наслідком структурних розбіжностей. Різнотипні

антоніми утворюються сукупністю складу фразеологічних одиниць. Однотипні антоніми виникають з однієї й тієї самої фразеологічної одиниці, яка утворює новий фразеологізм шляхом приєднання слова-заперечення або його відкидання.

З прагматичного погляду різноструктурні фразеологічні антоніми є відносними, оскільки лише їх повна актуалізація в межах свідомості мовця та комунікативного акту доводить їх опозиційний характер. Прагматична відносність різноструктурних антонімів наявна через низку причин:

1. Різноструктурні фразеологічні антоніми можуть бути нерівноцінними за ознакою наявності / відсутності емоційно-оцінних прагмем. Один із членів антонімічної опозиції може бути нейтральним чи містити оцінні або експресивні мікрокомпоненти значення (*уп'ялювати (втуплювати, впирати, утеплювати, устромляти) очі – ховати погляд*).

2. В антонімічній опозиції можуть бути різноструктурні фразеологічні одиниці, що належать до різних стилів мовлення, тобто протиставляються на основі прагмем комунікативного типу (*сушити зуби – сміятися на кутні*).

3. В основі оригінальних фразеологізмів можуть лежати різні образи, що утворюють протиставлення прагмем історико-культурного типу. Такі фразеологічні одиниці мають різну внутрішню форму, а також різняться ступенем мотивованості внутрішньої форми (*жити як у Христа за пазухою – жити як горох при дорозі*).

4. Різноструктурні фразеологізми можуть відрізнятися обсягом значення, і кожен мовець може протиставляти лише одне зі значень семантичного поля фразеологічної одиниці. Один із фразеологічних антонімів може відрізнятися більшою ускладненістю денотативно-сигніфікативного змісту (*на всіх парах – як слимак*).

Фразеологізми, що несуть у собі інформацію не лише про позначувані ними елементи дійсності, а й про пристосованість семантичного типу їхніх значень до виконання тієї чи тієї комунікативної ролі, за рахунок прагматичного компонента семантики, зазвичай, свідчать про те чи те ставлення до позначуваної дійсності того, хто їх використовує. Фразеологічні антоніми, крім притаманних їм номінативної, аксіологічної, текстотворчої та експресивної функцій, виконують роль своєрідних активізаторів уваги реципієнта, мають різний ступінь функційно-прагматичної продуктивності.

Протиставлення у складі фразеологізму може виражатися як повними антонімами (*ні вдень ні вночі*), так і контекстуальними (*як кішка з собакою*). Контекстуальна антонімія в межах фразеологізмів ґрунтується на опозиції слів не за їх прямим значенням, а за переносною ознакою, яка актуалізується в цьому контексті. Так, не можна вважати антонімами за денотатом словесну пару *кішка – собака*. У складі фразеологізму *як кішка з собакою* (“жити без злагоди, ворогуючи”) компоненти вживаються на позначення протилежних полюсів життєвих позицій, людей з

протилежними потребами, смаками, уподобаннями. Тим самим опозиція *кішка – собака* стає контекстуальною корелятивною протилежністю комплементарних антонімів. Фразеологізм *крапля в морі* поєднує контекстуальні антоніми *крапля* і *море*. Компонент *крапля* вживається для передачі незначного, а протилежний компонент *море* передає щось значне й важливе. Прагматика мовленнєвих актів із використанням контекстуальних фразеологічних антонімів з протилежними компонентами побудована, як бачимо, на мовній грі, коли навмисно зближуються абсолютно різні за семантичним наповненням лексеми й відбувається декодування актуальних комунікативних смислів. Під час тлумачення подібних фразеологізмів легко встановити диференційні семантичні ознаки, покладені в основу протиставлення. В. Я. Пастухова та В. П. Тимофєєв вважають, що такі словосполучення виражають якусь “усереднену” ознаку й називають їх словосполученнями із знівельованим контрастом [125, с. 64].

Викладені структурні, лексико-семантичні та прагматичні особливості фразеологічної антонімії вказують на наявність прагматичного компонента у структурі значення фразеологічної одиниці, а також на його важливу роль у функціонуванні фразеологізму в тексті, оскільки в конкретному мовленнєвому акті реалізуються як лінгвістичні особливості фразеологічних одиниць, так і їх конотативні та прагматичні потенції, розкривається комунікативний намір автора тексту.

3.3. Прагматика внутрішньої антонімії української мови

Внутрішня антонімія української мови являє собою явище, суміжне з полісемією та антонімією, тому енантіосемічні мовні одиниці характеризуються наявністю єдиного плану вираження, двох планів змісту та антонімічного характеру відношень між ними. Оскільки прийнято виділяти чотири аспекти значення слова: денотативний, сигніфікативний, конотативний і прагматичний, то залежно від типу опозиційних сем виділяють номінативну й емоційно-оцінну антонімію в межах однієї комунікативної одиниці. Внутрішня номінативна антонімія трапляється зазвичай у діалогічній формі розмовного стилю мови, наділена потужним прагматичним потенціалом. Вона надає мовленню динамізму, безпосередності, психологізму, напруженості, жартівливості, що зумовлено їхніми мовними ознаками, а також особливостями комунікативних утілень у ситуації спілкування.

Внутрішня конотативна антонімія має безмежний прагматичний потенціал, оскільки для свого вияву потребує лише відповідної ситуації спілкування. Наприклад, слово *добро* має п'ять варіантів значень: 1) усе позитивне в житті людей, що відповідає їх інтересам, бажанням, мріям; благо; 2) про задоволення, яке хто-небудь відчуває від певного становища,

певних обставин і т. ін.; 3) сукупність належних кому-небудь речей, предметів, цінностей і т. ін.; 4) про щось погане, недоброякісне, незначне і т. ін., 5) без сперечань, за згодою [148, с. 323]. Усі лексико-семантичні варіанти, окрім четвертого, мають меліоративні компоненти (прихильність, задоволення, позитивна характеристика). У комунікативній ситуації іронії меліоративні компоненти подеколи замінюються на протилежні (пейоративні), і в такий спосіб маємо негативну оцінку: *Нам такого добра не треба!* Своєрідність вияву внутрішньої конотативної антонімії зумовлена потребою протиставлення оцінних компонентів одного й того самого денотата (референта), тобто одиниці, для яких характерним є відповідне явище, конотативно протиставлені. Причиною виникнення внутрішньої конотативної антонімії є здатність людського мислення давати різну оцінку одному предмету чи явищу дійсності, знаходити різні аспекти одного й того самого поняття аж до цілковитого протиставлення різноманітних граней одного феномена. Прагматичний компонент значення внутрішніх антонімів виявляється передусім у межах конотативної енантіосемії завдяки розвитку в семантичній структурі слова протилежних (меліоративних чи пейоративних) емоційно-оцінних компонентів. Саме тому внутрішня конотативна антонімія має безмежний прагматичний потенціал, оскільки для свого вияву потребує лише відповідної ситуації спілкування.

В. М. Цоллер стверджує, що потенційно будь-яке оцінне слово може містити у собі здатність вступати у відношення внутрішньої антонімії, тобто в певний момент ситуації спілкування змінити знак оцінки на протилежний [186, с. 77]. Тому, незважаючи на те, що слово в мовній системі має чітко фіксоване значення (або кілька значень), у конкретному акті мовлення це значення зазнає змін, демонструє мінливість прагматичного компонента лексичного значення.

Виділимо основні чинники появи внутрішньої антонімії з погляду лінгвістичної прагматики.

1. Власний погляд у комунікативній ситуації. Прагматична категорія “власний погляд” відіграє роль у виникненні внутрішньої антонімії в тому разі, коли позначає мисленнєву точку відліку, що обирається як певний полюс протилежності. Наприклад, прикметник *жирний* для одного мовця асоціюється насамперед із забрудненням жиром, масним (пейоративні компоненти), а в другого – із великим вмістом поживних речовин (меліоративні компоненти).

2. Прагматична настанова. Під настановою розуміємо усвідомлений намір адресанта повідомлення здійснити вплив на адресата. Вона може бути визначена лише в межах певної ситуації спілкування та виражатися як лінгвальними, так і екстралінгвальними засобами. Пор.: *Не хвилюйтеся, усі отримаєте!* та *Зараз ви отримаєте у мене!* Дієслово на позначення отримання відбиває внутрішню антонімію на основі протиставлення сем “позитивно / негативно”, “очікувано / неочікувано” та протилежності прагматичних настанов адресанта.

3. Реалізація прагматичних значень варіюванням сполучуваності. Більшість прикметників на позначення високого ступеня вияву тієї чи тієї ознаки можуть позначати як позитивну, так і негативну оцінку. Так, прикметник *затятий* у сполученні з іменником *злочинець* посилює негативну характеристику особи, а в поєднанні з іменником *поборник* характеризує людину позитивно. Таку властивість мають й інші прикметники, пор.: *дикий звір, дика природа*. Полюс протилежності цих антонімів визначається у сполученні з іменником, що цілковито впливає на їх оцінку.

4. Вираження суперечливого ставлення. Підґрунтям для виникнення внутрішньої антонімії можуть також стати змішані почуття мовця, що пояснюється амбівалентністю людських станів. Наприклад, лайливі іменники *біс, сатана, чорт* можуть мати протилежні значення, виражатися у властивій функції лайливих слів: *Льонька п'яний валяється, чортяка! Оце тепер місяць буде пити, поки біси перед очима не повискакують* [V, с. 176] або вираження захоплення: – *От чортиця, вміє ж ходити!* [VIII, с. 35].

Ці прагматичні особливості появи внутрішньої антонімії свідчать про складніший характер семіотичної організації мови як комунікативної системи, що виникає паралельно з розвитком культури. Як мовленнєве явище вона викликана амбівалентністю оформлення мовного знака й комунікативно-прагматичними настановами мовця. Внутрішня антонімія використовується найчастіше як ефективний засіб експлікації інтенцій мовця через власний погляд у комунікативній ситуації, прагматичну настанову та вираження суперечливості ставлення.

3.4. Антонімія як засіб реалізації комунікативних стратегій

З огляду на вплив мікроконтексту на актуалізацію протиставних відношень у комунікації, антонімія стає дієвим засобом досягнення комунікативної мети спілкувальників. Доведено, що прагматичний компонент лексичного значення української мови у своєму складі містить соціальний мікрокомпонент, який утворюють прагмеми комунікативного типу. Цей мікрокомпонент репрезентує прагматичний потенціал опозицій, оскільки демонструє варіативність антонімічної системи української мови не лише у зв'язку з віком, освітою чи соціальним статусом мовців, а й щодо конкретної комунікативної сфери, ситуації, стратегії й тактики спілкування.

У межах лінгвопрагматичного підходу комунікативну стратегію визначають як певну послідовність мовленнєвих дій, організованих залежно від мети взаємодії. Тактика – це оптимальна реалізація інтенцій мовця щодо досягнення конкретної мети спілкування, тобто контроль і вибір дієвих ходів спілкування та гнучкої їх видозміни в конкретній ситуації. Сучасна комунікативна лінгвістика пропонує виокремлювати

основні (когнітивні) та допоміжні (прагматичні, діалогічні й риторичні) стратегії, серед них обвинувачення, безособове обвинувачення, викриття, образа, презентація, прихована самопрезентація, залицяння, комплімент, відхилення критики, самовиправдання, спонукання, кооперація, розмежування, інформування, обіцянка, прогнозування, провокація, іронізування, жарт, попередження тощо. У межах нашого дослідження розглянемо лише деякі з цих комунікативних стратегій, що продемонструють вплив комунікативних ситуацій на вияв прагматичного потенціалу антонімів української мови. Наприклад, мовленнєва комунікативна тактика гармонізації в комунікативній ситуації залицяння містить низку допоміжних стратегій: стратегію залучення уваги і встановлення контакту, стратегію, покликану насмішити адресата, стратегію сподобатися, стратегію скорочення дистанції й усунення дискомфорту, які нерідко переплітаються та функціонують у тій самій комунікативній ситуації. Характерною для цих стратегій є тенденція до використання гри, експерименту зі словами і їхніми значеннями. Наприклад, створення ілюзії протилежності за допомогою приєднання префіксів до однієї твірної основи на морфемному рівні мови: *Тільки твоя ниточка металева. Здолає її хіба що зварювальний апарат. Вона розсміялася і поправила: – Роз-варювальний! Але не сподівайся!* [XXIII, с. 9]. Або добір з-поміж синонімів певного члена антонімічної пари для створення комунікативної ситуації флірту. Так, у діалозі – *Ти божевільна дівчинка. Я це знав. – Хіба можна жити з божевільною? – З нормальними – нудно. А ти передумала?* [XXIII, с. 86] антонімічну пару *нормальна – божевільна* не можна замінити словниковою *нормальна – аномальна (дефективна)*, не втративши почуття безпосередності, захоплення та закоханості в цій ситуації спілкування. Зовсім інші мовленнєві стратегії потрібні мовцю для створення насмішки. Комунікативна ситуація іронії та дошкульного висміювання характеризується залученням до нейтрального тону висловлення саркастичних елементів. Приміром, створення вдаваної протилежності на лексичному рівні: *Дата не **кругла** і навіть не **квадратова*** [XIII, с. 356]. Уживання таких стратегій із залученням антонімічної системи української мови в подібних комунікативних ситуаціях потребує новизни, свіжості асоціацій; як наслідок постійно створюються нові антонімічні номінації або контекстуально перетворюються одиниці, що вже наявні в мові.

Самою природою протилежності та суттю антонімії закладено те, що в ситуації спілкування антоніми мають позначати протилежну думку, поняття, дію чи ознаку. Тому використовувати антонімічну систему мовці можуть у різноманітних комунікативних стратегіях, однак показовими для антонімії є стратегії заперечення, розмежування та виправдання. Тобто має заперечуватися щось одне, а на противагу співрозмовнику стверджуватися зовсім інше, протилежне. Наприклад: – *Ну послухай, тримає, як правило, впевненість у завтрашньому дні. В тебе є впевненість у завтрашньому*

дні? – Ні, призналася вона, – немає. Але в мене є впевненість у дні **вчорашньому**. Іноді вона теж тримає [VII, с. 328]. Або: – Як **нема**? – тепер запитував він. – Ти є. Ти просто до цього ще не звикла і не знаєш, але ти є. – Де я є? – Скрізь тут, усюди. – А там мене зовсім не зосталося? – І там тебе трохи зосталося [XVII, с. 183]. Проте іноді в діалозі антоніми можуть використовуватися із зовсім іншою метою, у тих випадках, коли співрозмовники вдаються до психологічних (а разом з тим і мовних) ігор. Виявляється, за допомогою антонімів можна не лише заперечити, а й погодитися зі співрозмовником, наприклад: – *І що – їх ловлять?* – *Ловлять, аякже. Одних ловлять, інших випускають* [XIII, с. 249]. Повторення адресатом останнього слова із запитання адресанта діє на нього заспокійливо, налаштовує на довіру. Уже потім адресат додає до слова-стимулу векторний антонім, що позначає взаємно зворотню дію. Отже, логічна сутність інформації зберігається, проте викривляється прагматичним прийомом. Або така ситуація спілкування: – *Це від шлунка. – Скріплює?* – *запитав я про всяк випадок. – Скріплює, – сказала вона. – А потім послаблює. Але вони прострочені* [VII, с. 63]. Адресат дав ту відповідь, на яку (на його думку) чекав адресант, але потім доповнив інформацію антонімічним словом. Інтерпретувати отриману інформацію адресант буде вже самостійно, ураховуючи власні індивідуальні особливості й системи особистісних смислів. Адресант, навпаки, може погодитися з адресатом з метою продовження контакту, хоч той дав абсолютно протилежну відповідь: – *Найліпше курити зранку і на холоді, – запевнив він. – А ще вночі і в теплі, – поділився я досвідом. – Після роботи. – Точно. Може закуриш?* [VI, с. 224]. Антоніми як комунікативні одиниці в наведених прикладах усе одно виконують притаманні функції позначення протилежних полюсів семантичного поля та взаємовиключення.

Третьою стратегією спілкування з використанням антонімів є небажання вступати в комунікативний акт або тенденція до припинення розмови, наприклад: – *Розслабся, – сказав Шура спокійно, ніби намагаючись усіх тут помирити. – Ти ж бачиш – вони нічого робити не будуть. – Як це не будуть? – не слухав його Ніколаїч. – Ну, ти, сука, – засичав до Ніколаїча сивий, – давай, роби щось. Давай, сука, – шипів він* [VII, с. 391]. Контекстуально антонімічні дієслова наказового способу *розслабся – роби* протиставляють не лише виконувані дії, а й дії, спрямовані на припинення або продовження комунікативного акту.

Такі комунікативні ігри з використанням антонімів у непритаманних для них комунікативних стратегіях служать приховуванню справжніх мотивів особистості. У спонтанному мовленні це відбувається підсвідомо, а в спланованому маніпулюванні (промовах, агітаціях) використовується з певною прагматичною метою.

Іншим виявом прагматичного потенціалу антонімів за рахунок соціального мікрокомпонента прагматичного компонента лексичного значення є відповідність певному стану свідомості мовця. Е. Берн називає

ці стани “схемами поведінки”, які мовець використовує в тих чи тих ситуаціях спілкування і які пов’язані з певними станами свідомості, “Я-станами”. Кожен із цих станів передається своїм набором слів, почуттів, поз, жестів, отже, антоніми як комунікативні одиниці також можуть характеризувати ці стани. Щоб проаналізувати прагматичний потенціал антонімів української мови, що використовують мовці з різними станами свідомості, скористаймося трансакційним аналізом як методом лінгвопрагматики. Трансакційний аналіз довів, що в кожній людині є свої набори, сценарії поведінки, які зводяться до трьох станів свідомості: “Батько”, “Дорослий”, “Дитина”.

1. “Батько” – стан, подібний до образу батьків, що включає такі якості: навчання, виховання, повчання, турбота, впевненість у своїй правоті, “роби як я”, “це добре”, “це погано” тощо. На рівні мовлення цей стан зазвичай репрезентується дієсловами наказового способу (*– Роби, що робив, Гєра, – відказав пресвітер. – Роби, що робив. Не згадуї живих. І не забувай про мертвих [VII, с. 431]*), інфінітивною формою в повчаннях (*– І ще потрібно вміти йти на поступки, вміти віддати, щоби отримати щось взамін [VII, с. 301]*), експресивно-оцінною лексикою (*То добре. Лиш недобре, що ми ніколи не будемо разом навіки [XVII, с. 167]*) або всіма цими прийомами разом (*Почавши читати цю книжку, абстрагуйся від усього, що Ти чув про неї із чийхось уст – добре чи погане [VI, с. 26]*). Завдяки цій “схемі поведінки” мовець може ефективно грати роль батька (матері), наставника тощо.

2. “Дорослий” – стан, що характеризується отриманням, переробкою, аналізом інформації, і на основі цього прийняттям рішень з метою ефективної взаємодії з навколишнім світом: *– Дивний ви народ, місцеві, – сказав він. І знову налив. – Ні домовишся з вами нормально, ні розійдешся [IV, с. 300]*. Тут антоніми виконують притаманну для них функцію – позначають протилежні полюси семантичного поля, що допомагає мовцеві осягнути весь масштаб явища дійсності з метою ухвалення правильного рішення (наприклад: *А як подумати, воно їй не помагало й не заважало [XV, с. 52]*).

3. “Дитина” – стан, подібний до образу дитини, для якої притаманні інтуїція, творчість, спонтанність, відкритість, безпосередність, щирість, емоційність, довіра, любов. Для антонімічної системи мовця в цьому “его-стані” характерною буде орієнтація на почуття, емоції та потяги, замість загальномовних антонімів можуть уживатися ситуативні, що виражатимуть вищий рівень емоційності. Наприклад: *Вся ця колективна терапія – це все гівно, там кожен намагається вирватись, врятувати власну шкуру, і всім глибоко насрати, що буде з рештою, хто виживе до наступного заняття, а хто двине коней [VII, с. 419]*. Це стан “бунту”, неслухняності, вередливості, примхливості, стан “пристосування”, здатності до маніпулювання.

Перебуваючи в одному з “его-станів”, мовець може використати компонент антонімічної пари того полюсу оцінки, до якого схиляються в цей конкретний момент його суб’єктивні уподобання. Так, використання ситуативного антоніма *активний* до слова *байдужий* свідчить про орієнтацію мовця на дію, а антонім *чуйний* характеризує мовця, орієнтованого на почуття. Це дає змогу дослідникові не лише виявляти суб’єктивні чинники використання мовних одиниць, а й аналізувати їх вплив на перебіг трансакції (ситуації спілкування) загалом.

Отже, прагматичний потенціал антонімів української мови виявляє три можливих сценарії психологічної гри із залученням антонімічної системи української мови: заперечення, “нівельоване згодою заперечення” та припинення діалогу. Він характеризує не лише комунікативні ситуації (стратегії й тактики), а й самих учасників процесу спілкування, їхні “его-стани” (тобто вияви індивідуальних особливостей у певний визначений момент спілкування).

3.5. Прагматичний вплив на адресата засобами антонімічної системи української мови в дискурсі

Для сучасної лінгвістичної науки характерним є посилений інтерес до прагматики дискурсу, його функціонування, тих компонентів, що формують комунікативну ситуацію. Доведено, що будь-який мовний матеріал має прагматичну спрямованість, бо прагматика експліцитно передбачає вплив адресанта на адресата. Тому наступним етапом дослідження прагматики антонімів української мови в нашій роботі став аналіз прагматичного потенціалу антонімів у дискурсі.

У процесах соціальної взаємодії люди виявляють соціальну, когнітивну, фізичну, психічну та інші види активності, конструюючи найрізноманітніші світи. Міжособистісне спілкування поєднує використання конкретної ідіоетнічної мови й фізичні, психічні, когнітивні та ін. дії, стани, процеси, почуття; супроводжується взаємодією з певними об’єктами. Це складне поєднання мовного й позамовного, у межах якого постійно перебуває людина як соціальна істота, називають дискурсом [23, с. 41]. Дискурс відбиває унікальний збіг обставин, у яких і для яких він був створений.

В. Н. Комісаров зауважує, що будь-який текст виконує певну комунікативну функцію: повідомляє факти, виражає емоції, установлює контакт між мовцями, вимагає від рецептора певної реакції [86, с. 51]. Залежно від свого комунікативного наміру адресант підбирає для передачі інформації мовні одиниці з потрібним денотативним і прагматичним компонентами значення та організує їх у висловленні таким чином, щоб установити між ними певний смисловий зв’язок. Унаслідок цього створений дискурс набуває прагматичного потенціалу. Варто зазначити,

що прагматичним потенціалом дискурсу вважається його здатність впливати на адресата, викликати в нього відповідну інтелектуальну або емоційну реакцію [23, с. 33]. Загальний прагматичний потенціал дискурсу складається з прагматичного впливу кожного використаного мовного знака.

Прагматичний вплив – це спільний результат, вираження підсумків дії прагматично спрямованих мовних засобів, що створюються внаслідок низки соціальних, суб'єктивно орієнтованих та емоційно-забарвлених стосунків суб'єкта мовлення до зазначеного. Прагматичний вплив походить від перлокутивного (за Дж. Остіном) аспекту й відбиває вплив адресанта на адресата з метою досягнення відповідного ефекту. Прагматична ефективність – це вербалізований на рівні комунікації ступінь відповідності результатів комунікативній меті [123]. Отже, у визначенні цієї категорії актуальною є як позиція адресата, так і позиція адресанта.

Ставлення мовця до мовного знака реалізує прагматичну компетенцію, до складу якої належить орієнтація комунікантів у ціннісній картині світу, обізнаність мовця про становище справ, про комунікантів у їх ролі, їх соціальний статус, а також уміння оперувати національно-культурними символами та стереотипами.

Отже, прагматичний вплив на адресата детермінований такими чинниками: 1) зміст висловленої інформації; 2) характер знаків, що утворюють дискурс, адже мовець обирає конкретні мовні засоби для побудови висловлення з метою здійснити певний вплив на адресата та 3) особливості особистості адресата [192].

Враховуючи перші два чинники у здійсненні прагматичного впливу на адресата, проведемо порівняльний аналіз особливостей прагматичного впливу антонімів у двох дискурсах. Обравши два схожих та різних водночас романи сучасної української прози – “Записки українського самашедшого Ліни Костенко та “Чотири пори життя” Марії Матіос, висвітливо відмінність у структурних, функційних і прагматичних особливостях уживання антонімів з метою прагматичного впливу на читача. Підставою для вивчення художнього твору як продукту мовлення стало те, що обидва романи написані як щоденники від першої особи. Третій чинник прагматичного впливу (особливості особистості адресата) також частково взятий до уваги й висвітлюється лише гіпотетично, а не фактично.

Першим твором для аналізу ми обрали роман “Записки українського самашедшого” Ліни Костенко. Прозовий твір видатної поетеси другої половини ХХ ст. після двадцятирічного мовчання викликає у філологів не лише інтерес до літературної значущості цього твору, а й до мовної системи прози Ліни Костенко зокрема. Уважаємо її творчий доробок специфічним для визначення особливостей творення антонімічних відношень у межах прозового твору. Роман “Записки українського самашедшого” – це панорамне полотно життя України і світу на рубежі

третього тисячоліття очима 35-річного вітчизняного програміста. Відомий літературний критик Іван Дзюба підкреслює те, що цей твір не має цілковитого права називатися романом, оскільки виходить за межі прози й розглядається літературознавцями як нова дефініція жанру – проза поета. Тому така поетична проза розкриває перед читачами та дослідниками розмаїття безперервного творення метафор, вигадливу гру в слова-сенси, трансформації сенсів та творче осмислення складності й суперечності об'єктивної дійсності [61, с. 22].

Для порівняльного аналізу обрано роман Марії Матіос “Чотири пори життя”. Психологічно-філософський роман “Чотири пори життя” – це розповідь про життєвий шлях людини. Складається з чотирьох розділів, яким відповідають чотири життєвих етапи: ранок, день, вечір і ніч. Як бачимо, навіть у назвах розділів присутні лексичні антоніми. Лейтмотив книги – упродовж усього життя людина є рабом своїх пристрастей, однак настає мить, мить своєрідного катарсису (а може, таки емоційного занепаду?), і чуттєва людина навіть у пристрасті стає філософом [XVII, с. 5].

Порівняльна характеристика особливостей прагматичного впливу на читача Ліни Костенко та Марії Матіос засобами антонімічної системи української мови і є метою лінгвопрагматичного аналізу двох дискурсів. Надалі виділятимемо схожі та відмінні риси у структурних, функційних і прагматичних особливостях уживання антонімів з метою прагматичного впливу на читача.

Звичайно, найбільш показовою для художнього твору є лексична антонімія. Внутрішню динаміку прози в обох творах створюють саме лексичні векторні антоніми, що позначають протилежно спрямовані або взаємно зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо: “Кольчужний” скандал **то розростається, то вищує** [XIII, с. 238]; *І жах не в тому, що щось зміниться, – жах у тому, що все може залишитися так само* [XIII, с. 27]; *Ані підтверджують, ані спростовують факт отруєння* [XIII, с. 368]. Векторні антоніми вдало використовують письменниці, коли художній задум потребує підкреслення мінливості людського буття, швидку зміну подій, явищ, станів, ставлень до дійсності: *Єдине вікно на якомусь поверсі світилося і погасло* [XIII, с. 406]; *Дружина то радіє, то плаче* [XIII, с. 340]; *Земний канат тріщав – але не тріскав – під натиском сили, з якою налягали на нього люди, що в один і той же момент зачинали і викидали дітей; отруювали й лікували ґрунти, повітря й води; винаходили і знищували зброю; брехали найдорожчими іменами і клялися іменами нікчемними; ішли в монастирі грішники і пускалися в найлютіший блуд черниці; зраджували чесних і прощали підлим, судили невинних і виправдовували убивць; починали і закінчували війни...* [XVII, с. 126]. До цього класу можемо зарахувати й антоніми-конверсиви, що позначають протилежно спрямовані, зустрічні дії або відношення в межах однієї спільної ситуації: *Влаштувалася на роботу в туристичній фірмі, де*

колись *купувала* путівки, а тепер *продає* [XIII, с. 239]; *Хтось уже навіть женився, хтось вийшов заміж* [XIII, с. 400]; *Єдиний вихід. Простити і просити прощення* [XIII, с. 302]. За допомогою антонімів-конверсивів Ліна Костенко виразно демонструє плинність життя та наявність двох полюсів сприймання світу, що характеризує її як людину радикальну. У мовленні Марії Матіос навпаки за допомогою антонімів-конверсивів увага зосереджується не на уявленні про життя чи світ, а на своєму внутрішньому світі: *І – замість відвертатися – підставляю обличчя їхнім дощам і сама шукаю уста* [XVII, с. 1]. І якщо проза Ліни Костенко більш орієнтована на дію, динаміку, зачіпаючи когнітивний та соціальний складники особистості адресата, то в Марії Матіос – на емоції та почуття, що складають емоційно-вольовий чинник: *Колись я сказала йому напівжартома-напівсерйозно: “Ось уже майже рік у мене триває час обіймати, а твій годинник показує час ухилятися від обіймів”* [XVII, с. 54].

Ліна Костенко з комунікативною стратегією переконання та обвинувачення повсякчас звертається до протилежних полюсів явищ дійсності, не визнаючи наявність “золотої середини” між ними. Для досягнення цієї мети вона обирає прагматичну тактику впливу на читача шляхом використання комплементарних антонімів, що позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, які разом становлять певне родове поняття, без проміжних ланок: *Більшість депутатів проголосували за, опозиція – проти, решта всі промовчали* [XIII, с. 326]; *Один політолог сказав, що в нашому суспільстві більше не-громадян, ніж громадян* [XIII, с. 268]. Заперечення одного з антонімів тут є одночасно ствердженням другого. Для Марії Матіос така комунікативна стратегія не властива, тому комплементарні антоніми трапляються у творі рідше: *Усе, що може віддати зухвала жінка чоловікові, – то лише свою честь. А безчестя приходить по тому* [XVII, с. 39], і стосуються вони також не подієвої, а емоційно-вольової сфери. Кількісна перевага векторних і комплементарних антонімів доводить, що прозовому дискурсу Ліни Костенко властиве опозиційне світобачення, що повною мірою розкривається в наскрізній опозиції *живий – мертвий: У небі розминаються мертві. На землі розбиваються живі* [XIII, с. 281]. Ці протилежні поняття живого й мертвого ніби утворюють систему взаємодоповнень, що охоплює найширші значення існування – від початку до кінця: *Є записи її пісень, часом передають по радіо, а я ніяк не можу збагнути – голос живий, а вона мертва, дивлюсь на фото у вишневій рамочці, з тим її буйним волоссям, з високими бровами* [XIII, с. 51]. Проміжних елементів безліч, але мезонімів виокремити неможливо, тому що антоніми *живий – мертвий* позначають крайні точки широкого семантичного поля родового поняття життя. Використання в тексті чітко виражених комплементарних опозицій з єднальними сполучниками характеризує автора як людину, котра виявляє високий рівень контрастності в переконаннях, безкомпромісність, проте прагне до

систематизації, синтезу, об'єднання: *З-під руїн добувають живих і мертвих* [XIII, с. 182]. Читач у таких ситуаціях може декодувати прагматичну інформацію двома різними шляхами: або підтримувати конфліктність зображених подій, або об'єднувати їх у єдине ціле.

Опозиція *живий – мертвий* у мовному матеріалі твору Марії Матіос переосмислюється й набуває більшої образності та виразності. Читач уже не сприймає її як крайні точки існування явищ, відсутні радикальність та гострота конфлікту: *Що ї не знати, чи я справді була колись камінною... Та ба... Я була живою...* [XVII, с. 4]. Ця контекстуальна опозиція характеризує не реальне існування в дійсності, а душевний стан, внутрішній світ, відчуття себе. Авторка ніби переконує читача в тому, що можна бути одночасно й живою, і мертвою, з живим фізичним тілом та мертвою душею. Таке поєднання комплементарних антонімів у єдине ціле не можливе з погляду лінгвістичної сутності антонімії, проте набуває виразного прагматичного впливу на почуттєвий складник особистості читача в художньому творі.

Градуальних антонімів у прозі Ліни Костенко менше, ніж векторних і комплементарних, проте вони також представлені в тексті роману. Градуальні антоніми позначають два діаметрально протилежні (за мірою або ступенем вияву) видові поняття певного родового поняття. Це переважно поняття якості: *Наймолодша цивілізація пішла на найдревнішу* [XIII, с. 274]; характеристики особи: *Вони вже давно це зробили з українським гімном. І не малюки, а дорослі* [XIII, с. 292]; дії: *За ці пару тижнів ми й напрацювалися, і відпочили, та й дух згару вже не дошкуляв* [XIII, с. 306]; місця: *Знадвору вони тепліші, ніж зсередини* [XIII, с. 54]. Таке родове поняття характеризується можливістю ступеневого зростання або спаду, відповідні антоніми не повністю покривають його, тому між його крайніми виявими можливі проміжні ланки – мезоніми [162, 27]. У Ліни Костенко за допомогою антонімічних опозицій із мезонімами показані нерішучість, слабкість та хибність переконань: *І що люди їх сприймають у режимі дзампінгу – ввімкнув, вимкнув, перемкнув* [XIII, с. 324]. Проза насичена також не лише структурними мезонімами, що зафіксовані у словнику, а й семантико-стилістичними, індивідуально-авторськими та контекстуальними виявами проміжної ланки між антонімічними опозиціями: *Маніфестанти теж різні. Хто ліві, хто праві, хто “червоні” не розбереш* [XIII, с. 79]; *Вперше в Україні така політична ідилія: об'єдналися ліві й праві, сірі, білі й волохаті, всі вимагають правди, всі несуть транспаранти* [XIII, с. 33]. Такі прийоми допомагають авторці зобразити плутанину та розшарування українського суспільства сучасності. Схильність до вживання полярних опозицій характеризує Ліну Костенко як людину рішучу й переконану. Мезоніми ж, навпаки, контрастують з чіткими переконаннями та надають додаткових відтінків значень, що є неприйнятним для вираження внутрішнього світу авторки, але характеризують її уявлення про навколишній світ.

Градуальні антоніми у творі Марії Матіос переважають над усіма іншими видами. Це й не дивно, оскільки її мовленню не властива гранична протилежність, крайні ступені вияву, чітке розмежування, радикальне протиставлення явищ, властивостей, дій тощо. Переважають, звичайно, антоніми на позначення якості та характеристики особи: *Безкінечне мовчання тисне тишу – і раптом уривається беззвучним зітханням великого, могутнього чоловіка, що цілує коліна маленької зіщуленої жінки* [XVII, с. 8]; *А тоді вона запитає, хто він? Бог? Чи диявол? Чи один у трьох лицах?* [XVII, с. 26]; дії: *Проте при мені не було пам'яті про покинуте життя: я не вміла згадати нічого, що зі мною траплялося на землі, хто там зостався, кого я любила, кого ненавиділа, з ким приятелювала, кому заздрила* [XVII, с. 117]; ознаки дії або якості: *Знаєш, коли ставало геть зле, нестерпно, я відчиняв балкон і вдивлявся у ніч, наче чекав приходу небесної жінки, щоб настала мить дурману, чи забуття, чи безумства – лише ні крихти дійсності. А жінка прийшла – така маленька, така земна і ласкава, що я й не зчувся, як стало добре* [XVII, с. 18]; стану: *Вже й не знаю, чи мені зараз зле, чи добре* [XVII, с. 78]. Наведені градуальні антоніми доводять, що, на відміну від антонімів, помічених у прозі Ліни Костенко, вони не виражають прагматичного впливу через переконання, доведення протилежних фактів, світобачення життя як вияв його у крайніх пунктах існування, а плинність людського існування через різноманітні вияви. Мезоніми в мовленні Марії Матіос пом'якшують виклад, роблять його демократичнішим, а як результат – легше сприймаються читачем, без уვიразнення конфлікту.

Потяг Ліни Костенко до розмежування полярних поглядів виявляється не лише на найбільш помітному лексичному рівні, а й на морфемному. У такий спосіб протилежність виражається за допомогою додавання антонімічних афіксів, зазвичай префіксів: *Все, чого ми не знаємо, є для нас атипове. Типове лише людське божевілля, з яким людство множить наслідки своїх непрогнозованих дій* [XIII, с. 264]; *То в напрямку сирійського кордону, то іранського, то раптом у місті Мосул – зайшов у лікарню, потім вийшов і розчинився у повітрі* [XIII, с. 312]. Слова із цими префіксами не просто заперечують значення твірного слова, а й виражають протилежність, що насичує прозу внутрішнім розвитком і рухом. У такий спосіб авторка здійснює подвійний прагматичний вплив на читача.

Марія Матіос використовує не настільки показовий для антонімії української мови синтаксичний рівень, зокрема прийменники в реченні: *Так, саме так: ми йшли одне на одного, а не одне до одного* [XVII, с. 50]. Таке протиставлення не можна назвати загальнономовним, проте в межах конкретної мовної ситуації під впливом мікроконтексту воно набуває характеру антонімії. Завдяки цьому читач має змогу відчутти гостроту протилежності, що роз'єднує героїв роману. До синтаксичних антонімів належать також пари речень зі зворотним взаємовідношенням предикативних частин, у яких відбувається зміна суб'єкта та об'єкта дії: *Лікар лише стиснув плечима: “Туди не просяться – туди забирають”* [XVII, с. 46].

Як справжній майстер художнього слова не оминає Ліна Костенко антонімії і на фразеологічному рівні мови. У романі це представлено власне фразеологічною антонімією, тобто антонімічні компоненти наявні безпосередньо у структурі фразеологізму, наприклад: *То був якийсь красунчик, ні те ні се* [XIII, с. 409]; *Його кидає в жар і в холод* [XIII, с. 272]. Прагматика тексту з використанням фразеологічних антонімів із протилежними компонентами побудована, як бачимо, на мовній грі, коли навмисно зближуються абсолютно різні за семантичним наповненням лексеми й відбувається декодування актуальних смислів. Під час тлумачення подібних фразеологізмів легко встановити диференційні семантичні ознаки, покладені в основу протиставлення.

Морфолого-синтаксичний рівень антонімії представлений у прозі Ліни Костенко конструкціями, у яких дієслово як предикат думки виражене протиставленими значеннями категорії станів – активного й пасивного: *Вона вібрує вся і вимахує, керує тим незвичним оркестром, надає таких барабаних темпів, що вже невідомо, чи вона творить ритм, чи ритм творить її* [XIII, с. 406]. Ці антоніми виконують не свою первинну функцію – зобразити опозицію, а вказують на різнополярні метаморфози навколишнього світу. Такі дієслова не протиставляються один одному, а скоріше об'єднуються в єдине ціле, проте антонімами вони залишаються через те, що позначають крайні точки одного семантичного поля. Подібні метаморфози в романі “Записки українського самашедшого” можна знайти і в структурі контекстуальних або індивідуально-авторських антонімічних опозицій. Наприклад, координатні антоніми *схід – захід* розвивають у контексті роману не значення місця, а переносять його на інші явища суспільного життя: *Схід зображається червоним і прорадянським, Захід – націоналістичним і антиросійським* [XIII, с. 378]. Загальномовні антоніми *схід – захід* допомагають авторці створити контекстуальні антонімічні пари *червоний – націоналістичний* та *прорадянський – антиросійський*. Такі опозиції набувають статусу антонімів за умови розвитку в них якісного значення, зокрема на рівні метафоричних значень. Метонімічне перенесення властивостей одного явища дійсності на інше також зумовлює появу контекстуальних протиставлень: *Ти людина, а він чурбан, – резюмує дружина* [XIII, с. 259] або *Жінкам потрібні лицарі, а не ховрашки* [XIII, с. 131]. Ліна Костенко повсякчас удається до мовної гри з використанням антонімів, розміщуючи їх у межах одного висловлення: *Минуле щодня стає майбутнім* [XIII, с. 11]; *Садист з'їв мазохіста* [XIII, с. 17]; або змінюючи у словах лише одну літеру: *Між ними і нами пурхають надувні помаранчеві кульки* [XIII, с. 405]. Такі прийоми авторка використовує для створення внутрішніх суперечностей у викладі тексту, що підкріплюється соціальними протиріччями, зображеними в романі. Тому така мовна гра характеризує письменницю не лише з погляду її беззаперечного літературного таланту, а і як людину динамічну, повну внутрішньої сили, здатну до глибокого аналізу різних поглядів.

Розмірене та плинне мовлення Марії Матіос характеризується поєднанням несумісних антонімів, що за своєю лінгвістичною сутністю мають виключати один одного: *Вона ніколи не мала радісного голосу, як не мала лету і моя ластів'яна душа, що перебігла нараз у тіло сторонцецької трембіти, ридючи моїми безмовними словами до зеленого світу, що тішився і плакав водночас, не знаючи і не чуючи моєї останньої туги за ним* [XVII, с. 133]. Протягом усього роману авторка не зраджує своїй манері об'єднання непоєднаних явищ, властивостей, ознак (тобто антонімів): *Я їх побачила усіх одночасно – і невимовно потворна і прекрасна картина почала відтворюватися у раптово повернутій до мене пам'яті* [XVII, с. 126].

Отже, між структурою антонімічних систем та особливостями їх організації у двох різних адресантів (Марії Матіос та Ліни Костенко) помічена істотна різниця, що виявляється у структурно-семантичному, функційному та прагматичному аспектах. Для виразнішого розмежування зазначених вище відмінностей представимо таблицею результати аналізу (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Порівняльна характеристика антонімів як засобів прагматичного впливу в мовленні Ліни Костенко та Марії Матіос

№ за/п	Антонімічна система мовлення Ліни Костенко	Антонімічна система мовлення Марії Матіос
1	Перевага векторних антонімів та антонімів-конверсивів (демонстрація існування двох полюсів сприймання світу) характеризує адресанта як особистість динамічну, діяльну, радикальну й переконану	Помірне вживання векторних антонімів та антонімів-конверсивів (з метою відбиття плинності людського існування, мінливості життя) характеризує адресанта як особистість чутливу, заглиблену у внутрішній світ і власні переживання
2	Комплементарні антоніми вжиті з метою реалізації стратегії переконання й обвинувачення	Незначна кількість комплементарних антонімів використана для реалізації стратегії залицяння
3	Градуальні антоніми виражають нерішучість, слабкість, хибність переконань, неприйнятних для адресанта	Велика кількість градуальних антонімів ужита на позначення різноманітності проявів життя
4	Відсутність мезонімів є сигналом для адресата про контрастність переконань, безкомпромісність адресанта	Перевага мезонімів є свідченням потягу адресанта до пошуків компромісу, сприймання всього спектру почуттів, ознак і властивостей
5	Схильність до об'єднання антонімів у межах одного речення з метою створення внутрішніх суперечностей у мовленні	Схильність до об'єднання відбиває тенденцію адресата до гармонізації світу та будови власного мовлення
6	Орієнтація на соціальний та історико-культурний мікрокомпоненти прагматичного компонента лексичних значень антонімів	Орієнтація на соціальний та емоційно-оцінний мікрокомпоненти прагматичного компонента лексичних значень антонімів

Отже, залежно від свого комунікативного наміру адресанти (Ліна Костенко та Марія Матіос) добирають для передачі інформації антоніми з потрібним денотативним і прагматичним значенням, організують їх у висловленні таким чином, щоб реалізувати свою комунікативну стратегію та справити потрібний прагматичний вплив на адресата (читача), унаслідок чого створений дискурс набуває прагматичного потенціалу. Доведено, що антонімія є дієвим засобом прагматичного впливу на читача, а також засобом відбиття суб'єктивності мовця.

3.6. Категорії маскулінності та фемінності в антонімії української мови

Пріоритетною тенденцією розвитку мовознавства є дослідження й опис мови у зв'язку з феноменом статі, гендеру. Усе частіше мовознавці звертаються до вивчення мовних одиниць з позицій їх творення та вживання чоловіками та жінками окремо, оскільки доведено, що процес сприйняття навколишнього світу (а, отже, і засоби його відображення) має гендерні відмінності.

Гендер визначають як сукупність сформованих культурою біологічних та мовленєвих ознак, соціальних ролей, особливостей психіки та поведінки, якими різняться чоловіки (маскулінні особи) та жінки (фемінні особи) [149, с. 131]. Дослідження мови з позицій гендерної лінгвістики охоплює два аспекти: по-перше, це вивчення комунікативної поведінки в цілому та мовленнєвої зокрема чоловіків та жінок. Цій проблемі присвятили свої праці Е. Болтенко [32], Дж. Вуд [207], Л. Корнєва [89], Т. Космеда [90], В. Смирнова [149], Л. Ставицька [151] та ін. По-друге, це аналіз мови з погляду відображення в ній статі (об'єктом вивчення якого є номінативна система, лексикон, категорія роду тощо). До таких досліджень належать праці Т. Єрофєєвої [67], Т. Мельник [112], О. Поди [130], Л. Семак [146] та ін. Останні десятиліття українські мовознавці активно долучаються до лінгвістично зорієнтованих гендерних досліджень, але не можна стверджувати, що українська мовленнєва поведінка та лексичні й граматичні засоби її репрезентації вивчені з позицій статево-рольових характеристик. Зазвичай дослідники розглядають загальні закономірності гендерного вибору мовних засобів, але повсякчас оминають докладний аналіз окремих лексичних одиниць. Потребують детального вивчення вияви маскулінності та фемінності в антонімічній системі сучасної української мови, оскільки свідоме утворення й використання антонімічної пари – це вияв соціальної індивідуальності мовця, відображення його стереотипної мовленнєвої поведінки. На сучасному етапі дослідження прагматики антонімії української мови актуальним є вивчення виявів категорій маскулінності та

фемінності в антонімічній системі української мови, аналіз та розмежування гендерних особливостей творення й уживання антонімів.

Дослідження психології, психолінгвістики та гендерної лінгвістики дають підстави стверджувати, що існують почуття, які переживають лише жінки або лише чоловіки, є думки, які формуються у свідомості лише жінки, або лише чоловіка, а, отже, є відповідний цим закономірностям вибір мовних засобів, природний для одних та необов'язковий для інших. Деякі тенденції добору засобів вислову мовцями різної статі було помічено під час дослідження прагматичного компонента лексичного значення антонімів української мови за допомогою спрямованого асоціативного експерименту (до слова-стимулу респондентам потрібно вказати антонім). Антонімічна інтенція є одним з найсильніших психолінгвістичних виявів мовленнєвої поведінки: слово-стимул викликає антонімічне слово-реакцію (там, де це можливо). Запропонувавши жінкам дібрати перші антонімічні асоціації до слова-стимулу *грубий*, у результаті експерименту ми отримали такі антоніми: *ніжний, ввічливий, делікатний, ласкавий, чуйний, лагідний, вишуканий*. Чоловіки, які брали участь в експерименті, крім загальномовного антоніма *ніжний*, переважно назвали такі слова: *культурний, м'який, точний* [160]. Легко помітити, що жінки надають перевагу емоційно-чуттєвій стороні явища дійсності, чоловіки ж, навпаки, конкретності та предметності. Це стало емпіричним підтвердженням тези Е. Болтенко про те, що жінки більше, ніж чоловіки, зосереджені на своєму внутрішньому світі, отже, в їхньому лексиконі трапляється більше слів, які описують почуття, емоції. Мова й мовлення чоловіків характеризується стислістю, чіткістю, динамічністю, агресивністю та демонстрацією переваги [32]. Для дослідження вияву маскулінної та фемінної мовленнєвої поведінки крізь призму антонімічної системи мови обрано художньо-літературні дискурси сучасних українських поетів та прозаїків (Святослава Вакарчука, Любка Дереша, Сергія Жадана, Іздрика) та письменниць (Люко Дашвар, Ліни Костенко, Жанни Куяви, Марії Матіос). Вибір авторів художньо-літературних дискурсів урахував гендерний, віковий та територіальний аспекти. Одиницями дослідження типу мовленнєвої поведінки авторів різної статі стали актуалізовані предикативно-модальні антонімічні пари – антонімічні пари, що у складі самостійного речення, висловлення є виразниками основної думки адресата.

Категорія фемінності виявляється в мові й мовленні у м'якості, поступливості й емоційності, що реалізується конкретними мовними засобами. У процесі аналізу чоловічих та жіночих художньо-літературних дискурсів помічено, що в антонімічній системі жінок переважають опозиції, побудовані на основі емоційно-оцінних слів. Наприклад, до антонімічної пари належать слова, що безпосередньо позначають почуття: *Коли щось триває так довго, вже не має значення, що воно таке – ненависть чи любов... до всього особистого стаєш байдужим* [XXIII, с. 110], або слова, у значенні яких дається оцінка предмета, явища, дії, стану тощо: *Вже й не*

знаю, чи мені зараз *зле*, чи *добре* [XIX, с. 78]. Безумовним виявом категорії фемінності є використання антонімічних слів, у яких емоційне ставлення до предмета або явища виражається граматичними способами, особливими суфіксами чи префіксами: *Білесенький цвіт облітає на чорну* землю, *собачка Альма чмише у ньому носом, дошукується зелених віхтиків трави* [XIII, с. 119]. Чоловіки також вдаються у своєму мовленні до опису внутрішнього стану, почуттів та переживань, проте оперують нейтральними з позицій емоційності антонімами: *Я ж опинився в парадоксальній ситуації – як би глибоко не відкривався, я не ставав від цього слабшим, а мій суперник – сильнішим* [VI, с. 41]. Якщо у жіночому мовленні домінують слова на позначення оцінки предмета, явища, дії чи стану, то у маскулінному мовленні вказується на результат від явища, дії чи стану без вказівки на особисте ставлення: *З Льоліком завжди так – влітку він пітнів, взимку мерз, за кермом йому було незручно, і в костюмі він почувався невпевнено* [VII, с. 15].

Звичайно, оскільки жінки більше за чоловіків зосереджені на внутрішньому світі, то у їхньому лексиконі переважають прикметники, прислівники та дієслова, що передають емоційно-психологічний стан людини. Тоді як мовлення чоловіків насичене іменниками та дієсловами із конкретним предметним значенням. Ця особливість відбивається і на особливостях використання антонімів.

Маскулінній мовленнєвій поведінці притаманні векторні антоніми, що позначають протилежно спрямовані або взаємно зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо: *Буде збирати на пляжах каміння // і викидати його в океан* [XX]. Найбільш широко векторні антоніми представлені дієсловами: *Все починається, коли зникає все* [XIX]. *В серці – сум, / Але я не жалкую, / Не тримай, відпусти* [XIX]. Чоловіки досить часто вдаються до описів процесів, дій, рухів, життя сприймається як постійна черга подій: *Народжуйте веселих дітей. // Помирайте в своїх кімнатах. // Кидайте це чортове місто. // Повертайтеся в нього* [XX]. У мовній картині чоловіка реальна дійсність закріплена як безперервний процес, у якому він відслідковує розвиток окремих подій явищ, обставин: *Але вона мовчала й дивилася, ніби дійсно втішалася // усім випадковим будинкам з дахами холодними. // І навіть коли можна було піти – вона лишалася, // і навіть коли можна було залишитись – вона виходила* [XX]. Повсякчас чоловіки вдаються до прийому нанизування антонімічних дієслівних пар: *І все є так, як повинно бути. // Все трапляється і все буває. // І серце його нас щоранку будить, // підтримує, // змучує, // убиває* [XX]. Жінки теж використовують цей прийом, проте вживають набагато ширшу емоційну гамму: *Земний канат тріщав – але не тріскав – під натиском сили, з якою налягали на нього люди, що в один і той же момент зачинали і викидали дітей; отруювали й лікували ґрунти, повітря й води; винаходили і знищували зброю; брехали найдорожчими іменами і клялися іменами нікчемними; ішли в монастирі грішники і*

пускалися в найлютіший блуд черниці; зраджували чесних і прощали підлим, судили невинних і виправдовували убивць; починали і закінчували війни... [XVIII, с. 126].

Вияв категорії фемінності не заперечує вживання у мовленні векторних антонімів, але вони також репрезентують емоційно-вольову сферу особистості: *Дружина то радіє, то плаче* [XIII, с. 340]. Динамічний тип маскулінної мовленнєвої поведінки вимагає вживання конверсивних антонімів, що позначають протилежно спрямовані, зустрічні дії або відношення в межах однієї спільної ситуації: *Я вивозив теплих банкірів у приміські ліси. // Купував губернаторів і продавав голоси* [XX]. У мовленні жінок за допомогою антонімів-конверсивів увага зосереджується не на уявленні про життя чи світ, а на своєму внутрішньому світі: *І – замість відвертатися – підставляю обличчя їхнім дощам і сама шукаю уста* [XVIII, с. 1]. І якщо маскулінне мовлення більш орієнтоване на дію, динаміку, зачіпаючи когнітивний та соціальний складники особистості, то фемінне – на емоції та почуття, що складають емоційно-вольовий чинник: *Колись я сказала йому напівжартома-напівсерйозно: “Ось уже майже рік у мене триває час обіймати, а твій годинник показує час ухилятися від обіймів”* [XVIII, с. 54].

Мовленню чоловіків властиві стверджені синатксічні конструкції із комунікативною стратегією переконання, саме тому вони звертаються до протилежних полюсів явищ дійсності, не визнаючи наявності “золотої середини” між ними. Через це у їхньому мовленні легко помітити комплементарні антоніми, що позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, які разом становлять певне родове поняття, без проміжних ланок: *Нехай там будуть тільки їнь і янь* [XIX]. *Твоя земля чекає на захід або на схід, / З заходу і на схід, з заходу і на схід* [XIX]. *Ніхто не надає особливого значення стосункам із жінками, всіх захоплюють стосунки із життям і смертю, ніхто не знає, що жінки – це і є життя і смерть* [VII, с. 294].

У фемінному мовленні градуальні антоніми переважають над усіма іншими видами. Це й не дивно, оскільки жіночому мовленню не властива гранична протилежність, крайні ступені вияву, чітке розмежування, радикальне протиставлення явищ, властивостей, дій тощо. Переважають, звичайно, антоніми на позначення якості та характеристики особи: *Безкінечне мовчання тисне тишу – і раптом уривається беззвучним зітханням великого, могутнього чоловіка, що цілує коліна маленької зіщуленої жінки* [XVIII, с. 8]; *А тоді вона запитає, хто він? Бог? Чи диявол? Чи один у трьох лицях?* [9, с. 26]; дії: *Проте при мені не було пам'яті про покинуте життя: я не вмiла згадати нічого, що зі мною траплялося на землі, хто там зостався, кого я любила, кого ненавидiла, з ким приятелювала, кому заздрила* [XVIII, с. 117]; ознаки дії або якості: *Знаєш, коли ставало геть зле, нестерпно, я відчиняв балкон і вдивлявся у ніч, наче чекав приходу небесної жінки, щоб настала мить дурману, чи забуття, чи безумства – лише ні крихти дійсності. А жінка прийшла –*

така маленька, така земна і ласкава, що я їй не зчувся, як стало добре [XVIII, с. 18]; стану: *Не сіро і сонно, як то було дотепер, а яскраво й бурхливо* [XIV, с. 189]. Наведені градуальні антоніми доводять, що, на відміну від антонімів, помічених у мовленні чоловіків, вони не виражають переконання, доведення протилежних фактів, світобачення життя як вияв його у крайніх пунктах існування, а плинність людського існування через різноманітні вияви. Мезоніми фемінного мовлення пом'якшують виклад, роблять його демократичнішим, а як результат – легше сприймаються, без увиразнення конфлікту.

Лінгвістичним виявом категорії фемінності у мовленні учені також вважають явище неточного називання предметів. В антонімічній системі української мови це представлено явищами прихованої протилежності, асиметричними (прагматичними, індивідуально-авторськими чи контекстуальними) антонімами. Наприклад, координатні антоніми *схід – захід* розвивають у контексті не значення місця, а переносять його на інші явища суспільного життя: *Схід зображається червоним і прорадянським, Захід – націоналістичним і антиросійським* [XIII, с. 378]. Загальномовні антоніми *схід – захід* допомагають авторці створити контекстуальні антонімічні пари *червоний – націоналістичний* та *прорадянський – антиросійський*. Прагматичні антоніми *душа – тіло* допомагають увиразнити протиставлення багатозначних дієслів *кривилася – цвіла*: *А Ярина хотіла пожити. Нехай і кривилася тілом. Зате душею цвіла...* [XIV, с. 86]. Такі опозиції набувають статусу антонімів за умови розвитку в них якісного значення, зокрема на рівні метафоричних значень. Метафоричні протиставлення увиразнюють виклад, проте не мають однозначного тлумачення: *А на селі люди з освітою – то вам не абихто чи темнота якась, а всезнаюча і ясна голова!* [XIV, с. 13]. Метонімічне перенесення властивостей одного явища дійсності на інше також зумовлює появу контекстуальних протиставлень: *Ти людина, а він чурбан, – резюмує дружина* [XIII, с. 259] або *Жінкам потрібні лицарі, а не ховрашки* [XIII, с. 131], або *Він їй – душу, а воно йому – насміхи. Він їй – серце, а вона йому побрехеньки* [XIV, с. 31].

При побудові антонімічної пари жінки частіше за чоловіків вдаються до мовних експериментів, уживаючи замість опозита з негативним значенням евфемізм: *Як не сумно те визнавати, але ніхто не знає, що в даний момент є ліпшим і кориснішим для кожного з нас – жити чи... піти за світи і не мучитися* [XIV, с. 21], або створюючи індивідуально-авторські опозиції: *І то не зважала на те, чи чорнявий був глава сімейства, чи русявий, чи високий, чи низький, чи з твердими біцепсами, чи худорлявий* [XIV, с. 135].

Отже, між структурою антонімічних систем та особливостями їх організації у адресантів різних статей помічена істотна гендерна різниця, що виявляється у структурно-семантичному, функційному та прагматичному аспектах. Для виразнішого розмежування зазначених вище відмінностей представимо таблицею результати аналізу (табл. 3.3).

**Порівняльна характеристика антонімічних систем
маскулінного та фемінного мовлення**

№ за/п	Антонімічна система маскулінного мовлення	Антонімічна система фемінного мовлення
1	Уживаються нейтральні з позицій емоційності антоніми	Переважають опозиції, побудовані на основі емоційно-оцінних слів
2	Указується на результат від явища, дії чи стану без вказівки на емоційне ставлення	Домінують слова на позначення оцінки предмета, явища, дії чи стану
3	Переважають іменники та дієслова із конкретним предметним значенням	Переважають прикметники, прислівники та дієслова, що передають емоційно-психологічний стан людини
4	Кількісна перевага векторних антонімів над рештою видів	Кількісна перевага градуальних антонімів над рештою видів
5	Властиві комплементарні антоніми, що вживаються з метою переконання на ствердження	Властиві мезоніми, що пом'якшують виклад, зображення усього спектру почуттів, ознак і властивостей
6	Схильність до об'єднання антонімів у межах одного речення	Схильність до творення асиметричних антонімічних відношень

Отже, докладно проаналізувавши антонімічну систему у мовленнєвій поведінці чоловіків та жінок з позицій гендерної лінгвістики, визначені основні лінгвальні вияви категорій маскулінності та фемінності. У результаті дослідження вдалося розмежувати гендерні особливості творення й уживання антонімів української мови.

3.7. Лінгвопрагматичний аналіз індивідуальної мовленнєвої поведінки на матеріалі антонімічної системи української мови

У багатьох лінгвістичних працях кінця ХХ – початку ХХІ ст. домінує думка про те, що пізнати сутність і природу мови без звернення до людини, особистості в мові неможливо. Це зумовлено посиленою увагою дослідників різних наукових парадигм до людини не лише як носія певної свідомості, що виконує якусь діяльність, але і як до носія мовної свідомості. Відтепер абстрактний, ідеальний мовець поступається своїм місцем конкретному, реальному мовцеві, який здійснює свою мовленнєву діяльність щоразу в новій ситуації, у новому комунікативно-прагматичному просторі.

Проблемам дослідження мовних знаків у відношенні до мовної особистості автора у межах лінгвопрагматики приділяли увагу видатні лінгвісти Н. Д. Арутюнова [9, 10], Ф. С. Бацевич [18, 19, 20, 24], О. А. Горло [57], Ю. М. Караулов [79], Г. Г. Матвеева [108, 109], Ю. С. Степанов [154], І. П. Сусов [157]. Їхніми зусиллями розроблена методологія прагмалінгвістичного аналізу функціонування мовних

одиниць у тексті з позицій вияву мовної авторської індивідуальності. Залежно від об'єкта прагмалінгвістичного аналізу сучасні вчені виділяють функційну (об'єктом є текст та мовні одиниці у його складі) та приховану (аналізуються адресант та адресат) прагмалінгвістику. У межах української мовознавчої науки методологія функційної та прихованої прагмалінгвістики ще не пройшла повну наукову апробацію на жодному із типів мовних одиниць. Це нові напрями прагмалінгвістичної науки, які ще знаходяться на стадії детальної розробки проблемного поля. Однак навіть на цьому етапі стає зрозуміла доцільність подальшого дослідження функційної прагмалінгвістики не лише для розвитку теорії мовної особистості, а й для всебічного вивчення мовних одиниць.

Мовна особистість – це особистість, яка реалізує себе в комунікації, обирає та здійснює ту чи ту стратегію і тактику спілкування та використовує той чи той репертуар засобів мови. У межах функційної прагмалінгвістики мовна особистість, як така, що добре володіє засобами мовного коду рідної мови в різних типах комунікативних ситуацій [95, с. 67], характеризується на основі функційного мотивованого цілеспрямованого вибору мовних одиниць у дискурсі.

Структура мовної особистості формується трьома рівнями: інваріантним, когнітивним та прагматичним [79]. При цьому кожен з цих трьох рівнів досліджується з опорою на одиниці мови, що відповідають його специфіці. Так інваріантний (вербально-семантичний, вербально-граматичний) рівень структури мовної особистості автора розглядається щодо мовних одиниць, які демонструють володіння повсякденною мовою. Це можуть бути, наприклад: морфема, слово, словоформа, словосполучення, синтаксема тощо. На цьому рівні відносно постійною частиною структури мовної особистості є комплекс збережених протягом достатньо довгого історичного часу структурних рис загальнонаціонального мовного типу, поняття якого використовується як гіпотетична передумова існування інваріантної частини. Ця інваріантна частина структури забезпечує можливість взаєморозуміння носіїв різних діалектів, можливість розуміння мовною особистістю текстів, що виходять далеко за межі часу її життя та функціонування.

Когнітивний (тезаурусний) рівень структури мовної особистості вивчається з урахуванням мовних одиниць, що репрезентують статичну і відносно стабільну індивідуальну концептуальну картину світу автора тексту як носія конкретної мови. Це такі одиниці, як: денотат, сигніфікат, фрейм, афоризм, сентенція, приказка, фразеологізм, метафора. Цей рівень вивчення мовної особистості встановлює ієрархію змістів та цінностей у її картині світу, у її тезаурусі. Звичайно, існує певна домінанта, яка визначається національно-культурними традиціями і суспільною ідеологією, зумовлює можливість виділення для мовної особистості у загальномовній картині світу її ядерної, загальнозначущої, інваріантної частини, а також частини, специфічної і неповторної для цієї особистості.

Прагматичний (мотиваційний) рівень виявляє мотиви та цілі, які зумовлюють її розвиток, поведінку, керують її текстотворенням та, як наслідок, визначають ієрархію змістів і цінностей у її мовній моделі світу. Такими одиницями є дейксис, способи аргументації, плани, тактики, комунікативні та мовні стратегії тощо.

Першими рівнями дослідження мовної особистості дослідники опікуються давно, другий став об'єктом посиленої уваги науковців останні десятиліття в аспекті розвитку лінгвопрагматики, психолінгвістики, теорії мовленнєвої комунікації, теорії мовленнєвих актів, когнітивної лінгвістики.

З огляду на варіативність вираження мотиваційно-прагматичного рівня структури мовної особистості виділяють поняття типу мовної особистості. Він визначається як стійка структура, що відображає індивідуальні особливості суб'єкта, який вступив в комунікацію, і мовленнєва поведінка, що детермінує його [79, с. 118]. Виділяти типи мовних особистостей можна за безліччю ознак (від частиномовних приналежностей до особистісних характеристик), узагальненням особливостей вияву індивідуальної мовленнєвої поведінки. Вияв індивідуальної мовленнєвої поведінки – це позбавлений усвідомленого мотивування, автоматизований, індивідуальний, стереотипний вияв мовленнєвої діяльності і дискурсивного мислення конкретної мовної особистості. В актуалізації індивідуальних стратегій і тактик мовленнєвої поведінки виявляються індивідуальні особливості мовної особистості, які забезпечують її неповторність і формують індивідуальний тип. Репрезентація індивідуальної мовленнєвої поведінки може бути проаналізована, за дослідженнями Г. Г. Матвєєвої, з урахуванням таких дихотомій: позитивна / негативна мовленнєва поведінка, центрована / кооперативна мовленнєва поведінка, статична / динамічна мовленнєва поведінка, інтуїтивна / сенсорна мовленнєва поведінка, інтровертована / екстравертована мовленнєва поведінка, [108, с. 5]. У кожному фрагменті художньо-літературного дискурсу обов'язково актуалізуються один з полюсів кожної з вказаних дихотомій мовленнєвої поведінки.

Для дослідження типу мовної особистості були обрані універсальні лексичні угруповання – антоніми, оскільки свідоме утворення й використання антонімічної пари – це вияв творчої індивідуальності мовця, відображення його стереотипної мовленнєвої поведінки. Саме антоніми можуть докладно репрезентувати індивідуальну манеру використання лексичних одиниць, а також особливості втілення цінностей особистості на мовному рівні. Для дослідження типів прояву індивідуальної мовленнєвої поведінки крізь призму антонімічної системи мови обрано художньо-літературні дискурси сучасних українських поетів, прозаїків та музикантів Сергія Жадана, Святослава Вакарчука, Люко Дашвар, Ліни Костенко, Марії Матіос. Вибір авторів художньо-літературних дискурсів урахував гендерний, віковий та територіальний аспекти. Одиницями дослідження

типу мовної особистості автора стали актуалізовані предикативно-модальні антонімічні пари – антонімічні пари, що у складі самостійного речення, висловлення є виразниками основної думки адресата.

Визначення позитивного чи негативного спрямування мовленнєвої поведінки авторів спиралося на аналіз актуалізованих предикативно-модальних антонімічних пар. Ми проаналізували манеру побудови антонімічних пар у художньо-літературних дискурсах. Загалом, звичайно, автори виявляють тенденцію до реалістичної оцінки подій навколишнього світу, оскільки за допомогою антонімів фокусується на обох протилежних полюсах позначуваного явища, наприклад: *Добре, коли тобі сняться підпільники та герої. Погано, коли їх поява на тебе тисне* [VII, с. 160]. *А як подумати: воно не заважало й не помагало* [XII, с. 52]. Однак іноді антонімічні пари актуалізують підкреслено негативну спрямованість мовленнєвої поведінки: *Звили давно гнізда лелеки. І близькі мої стали далекими* [XIX]. Помічено, що мовні особистості із негативною мовленнєвою поведінкою не користуються словниковою моделлю побудови антонімічні пари, а, навпаки, на першу позицію висувають антонім, що позначає негативний полюс оцінки явища. Наприклад: *І ось малий стояв поміж них, обіймаючи кожного – // демонів із фаєрами, янголів із рваними крилами* [XX]. *Інею вам на дахах, сонця на гратах* [XX]. Позитивна мовленнєва поведінка реалізується побудовою антонімічної пари за моделлю “позитивне – негативне”, наприклад: *Добре, що Господь увімкнув нам ближнє світло свідомості, бо як дальнє, схибнутися можна* [XIII, с. 11].

Надалі виділимо критерії визначення центрованості чи кооперативності мовленнєвої поведінки митців, яка виявляється у здатності автора створити діалог з читачем. Кооперативна мовленнєва поведінка характеризується високим ступенем залученості читача до діалогу, у дискурсі знаходимо повсюдні спроби створення ми-спільності: *І не важливо, як там було до нас, і не цікаво, як там буде після нас* [XIX]. Обрана автором стратегія солідаризації спрямована на демонстрацію близькості, спільності, одностайності з комунікативним партнером. Репертуар стратегії складають тактики вираження згоди, приєднання до думки комунікативного партнера, створення ми-спільності, демонстрації готовності до співпраці, інтимізації (скорочення комунікативної та фізичної дистанції), розради, емоційної підтримки. Центрована особистість, навпаки, прагне зайняти відсторонену позицію, поділити людей на групи, наприклад: *Ніяк не бажали городські сільських підтримувати* [V, с. 73]. *І ось цей розлом суспільства на “ми” та “вони” фатальний* [XIII, с. 14].

Динамічна спрямованість мовленнєвої поведінки виявляється у фіксації автором рухів, процесів, зміни станів, що формально виражається перевагою дієслівних антонімів. Наприклад, Сергій Жадан та Марія Матіос повсякчас вдаються до прийому нанизування дієслівних антонімічних пар,

який створює особливий динамізм художньо-літературному дискурсу та характеризує мовленнєву особистість як таку, що звикла постійно перебувати у русі: *І все є так, як повинно бути. // Все трапляється і все буває. // І серце його нас щоранку будить, // підтримує, // змучує, // убиває* [XX]. *Земний канат тріщав – але не тріскав – під натиском сили, з якою налягали на нього люди, що в один і той же момент зачинали і викидали дітей; отруювали й лікували ґрунти, повітря й води; винаходили і знищували зброю; брехали найдорожчими іменами і клялися іменами нікчемними; йшли в монастирі грішники і пускалися в найлютіший блуд черниці; зраджували чесних і прощали підлим, судили невинних і виправдовували убивць; починали і закінчували війни; змітали і поновлювали кордони; ділили нечесно нажиті маєтки і милосердно роздавали останні крихти; доводили свою автономність і заперечували зайишність; протестували проти несправедливості й мирилися з бідною; билися головами об стіни від розпуки й летіли, безпам'ятні, в обійми, душилися в пожарищах і пеклися під сонцем, мордувалися сумлінням і тішилися заздрістю; знемагали від ненависті і знемагали від розкошів; пухли з голоду і пухли з надміру їжі, топилися в алкоголі і виринали з нього* [XVIII, с. 126]. Життя для динамічної особистості сприймається як постійний рух, дія, процес, черга подій: *Народжуйте веселих дітей. // Помирайте в своїх кімнатах. // Кудайте це чортове місто. // Повертайтеся в нього* [XX]. Статична мовленнєва поведінка визначається перевагою іменних частин мови серед антонімів над дієслівними.

Свідомість автора може фіксуватися на образах, створюваних власною уявою чи фантазією, або ж на реальних образах навколишньої дійсності, у цьому виявляється сенсорна або інтуїтивна модель сприйняття світу. Сенсорики живуть у просторі, який заповнений реальними предметами, поділений на території (зони впливу), наповнений запахами і несе масу відчуттів. Наприклад: *І ми поїхали. Не в цей близький, приміський, затоптаний, а в той наш далекий, справжній* [XIII, с. 364]. За допомогою антонімів сенсорик прагне спростувати ілюзії інтуїтивного сприйняття дійсності та повернути читача до реальності: *Немає жодних невірних і жодних святих, // немає жодних відмічених і жодних простих, // жодних партнерів, жодних, синок, ворогів – // є лише наше сонце, вмерзле поміж снігів* [XX]. Інтуїти ж, навпаки, фокусуються та концентрують увагу на почуттях, мріях та бажаннях: *Моторошна маска його обличчя викликає полярні емоції, у когось жах і співчуття, а в кого й зловтіху* [XIII, с. 368].

Дихотомія екстравертованої чи інтравертованої мовленнєвої поведінки виявляється дуже яскраво з огляду на спрямованість мовленнєвої діяльності: на себе чи на адресата. Екстравертована мовленнєва поведінка відрізняється розгорнутою, зовнішньою спрямованістю мовленнєвої особистості на адресата. Тобто об'єктивна реальність є первинною, а своє внутрішнє вторинним: *Земля нагрівається і охолоджується. // І ти нагріваєшся і охолоджуєшся // разом із нею* [XX]. Такими паралельними антонімами автор підкреслює своє єднання із

зовнішнім світом та залежність від нього. Те, що відбувається навколо поета, – це і є об'єктивна реальність, а він – лише її частина, і життя цілком залежить від того, що відбувається навколо. Екстраверт систематизує усе, що його оточує, класифікує, встановлює ієрархії та закони. Для інтраверта внутрішнє суперечить тому, що відбувається у реальній дійсності: *Чути тільки веселі слова, а очі сумні* [XIX].

У процесі прагмалінгвістичного дослідження мовних особистостей Сергія Жадана, Святослава Вакарчука, Люко Дашвар, Ліни Костенко та Марії Матіос були виділені актуалізовані предикативно-модальні антонімічні пари. Ці одиниці перевірялися нами на наявність або відсутність маркерів основних дихотомій індивідуальної мовленнєвої поведінки. У кожного автора було проаналізовано по 50 актуалізованих предикативно-модальних антонімічних пар. Для зручності інтерпретації числові значення отриманих даних були переведені в процентні величини. При цьому за 100% було прийнято загальну кількість предикативно-модальних антонімічних пар, актуалізованих кожним конкретним автором. Отримані дані зафіксовані в табличній формі (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Спрямованість індивідуальної мовленнєвої поведінки

Мовленнєва поведінка / Особистості	Сергій Жадан	Святослав Вакарчук	Люко Дашвар	Ліна Костенко	Марія Матіос
Інтравертована	32%	79%	44%	32%	61%
Екстравертована	50%	12%	30%	53%	18%
Нейтральна	18%	9%	36%	15%	21%
Позитивна	61%	33%	36%	39%	27%
Негативна	22%	26%	36%	48%	42%
Нейтральна	17%	7%	28%	13%	31%
Центрована	22%	42%	31%	20%	41%
Кооперативна	38%	32%	50%	49%	29%
Нейтральна	30%	26%	19%	31%	30%
Статична	13%	43%	57%	10%	17%
Динамічна	81%	30%	15%	77%	57%
Нейтральна	6%	27%	26%	13%	26%
Інтуїтивна	25%	66%	29%	41%	49%
Сенсорна	45%	32%	44%	44%	35%
Нейтральна	30%	2%	26%	15%	16%

Згідно з даними, отриманими у результаті дослідження актуалізованих предикативно-модальних антонімічних пар, у мовленнєвій поведінці кожної мовної особистості одночасно присутні як антоніми, що є маркерами індивідуальної мовленнєвої поведінки, так і нейтральні

антонімічні пари стосовно дихотомій мовленнєвої поведінки. При цьому в домінанті завжди знаходяться полюси дихотомій індивідуальної мовленнєвої поведінки і ніколи – нейтральна мовленнєва поведінка, що свідчить про дієвість обраної нами процедури прагмалінгвістичного дослідження, що яскраво демонструє мотиваційно-прагматичний рівень мовленнєвої особистості.

Аналіз актуалізації індивідуальних мовленнєвих дихотомій дозволив виявити яскраво виражену інтравертованість мовленнєвої поведінки Святослава Вакарчука (70%) та Марії Матіос (61%). Актуалізовану екстравертовану мовленнєву поведінку демонструють Ліна Костенко (53%) та Сергій Жадан (50%). Підкреслено позитивно спрямоване мовлення Сергія Жадана (61%). Мовленнєва поведінка Люко Дашвар може характеризуватися як кооперативна (50%). Актуалізований динамізм мовлення виявлено у Сергія Жадана (81%), Ліни Костенко (77%) та Марії Матіос (57%). Статичність виявляє художньо-літературний дискурс Люко Дашвар (57%). Інтуїтивне відчуття навколишньої дійсності демонструє мовлення Святослава Вакарчука (66%). Інші характеристики також підлягають кількісному та якісному прагмалінгвістичному аналізу, проте не сягнули позначки 50%, тому не можуть бути названі актуалізованими.

Отже, сучасний рівень розвитку лінгвістичної наукової парадигми подає широку теоретичну базу для розробки нових перспективних підходів для дослідження мовної особистості та індивідуальної мовленнєвої поведінки. Завдяки прагмалінгвістичному дослідженню актуалізованих предикативно-модальних антонімічних пар вдалося визначити типи мовних особистостей обраних авторів художньо-літературних дискурсів та індивідуальні спрямованості мовленнєвої поведінки.

3.8. Антонімічне протиставлення дейксису

Живе безпосереднє спілкування людей є найважливішим джерелом виявлення суб'єктивного чинника в мові, формування прагматичних компонентів лексичних одиниць і категорій, реалізації прагматичного потенціалу одиниць мови. В основі цих особливостей можуть бути й системні потенції, і позасистемні, що залежать від конкретної ситуації спілкування особистостей із застосуванням живої природної мови. Під час комунікації поєднуються всі чинники формування суб'єктивності засобів мовного коду: від залежних щодо осіб комунікантів до найрізноманітніших обмежень та перепон міжособистісного контакту.

Сучасна лінгвістична прагматика окремо виділяє ситуативні мовні вислови в мовленні та комунікації, що пов'язані з ідентифікацією, виокремленням об'єктів реальності. Такі мовні вислови не що інше, як порівняння зі вказівними жестами, прагмалінгвісти використовують для їх називання термін “дейксис” (з грецької мови – вказівка; термін

трапляється ще у стоїків та в Александрійських граматиках). Дейксис охоплює вказівні слова та категорії. Над розробленням вказівного чиннику в процесі комунікації працювали К. К. Бюлер [36], В. А. Виноградов [46], С. Д. Кацнельсон [80], О. В. Падучева [124], Р. О. Якобсон [196]. Розлоге тлумачення дейксису подає український прагмалінгвіст Ф. С. Бацевич: “Дейксис – це вказівна функція одиниць мовного й паралінгвального кодів у спілкуванні, що виражається лексичними, граматичними, просодичними, паралінгвальними засобами й передбачає ідентифікацію і локалізацію учасників спілкування, об’єктів, подій, процесів, фактів тощо стосовно просторового, часового, соціального та деяких інших контекстів, які створюються мовленнєвим актом і комунікантами” [20, с. 118].

Засоби дейксису сприяють актуалізації компонентів ситуації спілкування й компонентів денотативного змісту висловлення. Такі слова не мають чітко закріпленого за ними змісту: він визначається щоразу з огляду на обставини конкретної ситуації спілкування. Дейктичними засобами можуть бути різні частини мови, зазвичай це займенники (*я, ти, він, цей, той, хтось* тощо), прислівники (*тут, там, тоді, зараз, тепер, потім, учора, завтра, зверху, знизу, позаду, попереду, здалеку, близько, вище, нижче*), прикметники (*теперішній, минулий, майбутній, наступний*), числівники (*перший, другий, десятий*), частки (*ось, он*), прийменники (*за, перед, над, під*). Дейктичний елемент також може бути включений у семантичну чи граматичну структуру слова.

Поза конкретною ситуацією дейктичні елементи мовлення не позначають нічого, вони наповнюються значенням лише “тут і зараз”. Цим указувальні слова відрізняються від слів, скерованих на об’єктивний спосіб опису – зазначення точного місця, дати тощо [20, с. 119]. Збагнути цю відмінність допомагає таблиця, представлена С. Д. Кацнельсоном (табл. 3.5) [80, с. 55].

Таблиця 3.5

Відмінності дейктичних і називних слів

№ за/п	Дейктичні слова	Називні слова
1	Ситуативні (семантично залежні від ситуації мовлення, поза ситуацією їхнє значення розпливчасте й незрозуміле)	Надситуативні (виділяють певний об’єкт незалежно від його присутності або відсутності в межах певної ситуації)
2	Егоцентричні (постійно віднесені до суб’єкта мовлення)	Не егоцентричні (їх вибір не залежить від мовця, місця його перебування й часу мовлення)
3	Суб’єктивні (об’єкт референції виділяється за ознакою співвіднесеності із суб’єктом мовленнєвого акту)	Об’єктивні (виділяють об’єкт з опорою на якісь релевантні ознаки самого предмета)
4	Змінні (їхнє значення миттєве й ефемерне, змінюється від одного вживання до іншого)	Сталі (їхнє значення стійке та константне, зберігає певний мінімум ознак, потрібних для розпізнавання предмета)

У дейктичних системах будь-якої мови основним пунктом відліку є сам мовець, саме в цьому виявляється егоцентризм мови. Основні координати *я – тут – зараз*, тобто *сам мовець – його місцеперебування на момент комунікації – момент комунікації*.

Дейктичні слова цікаві для нашого дослідження передусім тому, що здатні вступати в антонімічні відношення між собою в межах конкретних ситуацій спілкування (*тут – там, он – ось, зараз – тоді* тощо). З огляду на це вважаємо доцільним розглянути способи антонімічних протиставлень за допомогою дейктичних слів у різних ситуаціях спілкування.

Світова лінгвістика створила чимало типологій дейктичних засобів мови. К. К. Бюлер виокремив наочний, анафоричний і мисленневий дейксиси [36], Ч. Філлмор – просторовий, часовий, соціальний і дискурсивний (текстовий) [200]. У сучасній лінгвопрагматиці загальноприйнятим є виділення рольового, просторового, часового, дискурсивного, соціального дейксисів. [20]. Розглянемо саме цю класифікацію дейксису з опорою на способи організації антонімічних відношень між засобами вираження вказівних елементів мовлення.

1. Рольовий дейксис – указування на учасників мовленнєвого акту – адресанта та адресата, а також третіх осіб, які безпосередньо не беруть участі у спілкуванні. Однак додамо, що, окрім функції указування на комунікативні ролі учасників спілкування, засоби рольового дейксису містять зазвичай антонімічні семантико-прагматичні комунікативні смисли. Зокрема, вони можуть указувати на різноманітні стилі об'єднання учасників спілкування або третіх осіб. Наприклад, у реченні: *І ось цей розлом суспільства на “ми” і “вони” – фатальний* [XIII, с. 14] протиставляється дейктичне слово *ми*, що об'єднує в одну групу адресанта, адресата або третіх осіб, дейктичному слову *вони*, що позначає об'єднання, до якого не входять ні адресант, ні адресат. Тобто антонімічність рольових дейксисів *ми – вони* ґрунтується на семантико-прагматичному смислі належності / відсутності там адресанта та адресата комунікації. Носіями схожих семантико-прагматичних ознак належності можуть також бути антоніми *наші – їхні*: *Хамове плем'я може осквернити усе. І **наші** святині, і **їхні*** [XIII, с. 293].

2. Просторовий дейксис – указування на просторове розгортання комунікативного процесу за допомогою засобів мовного коду. Спирається він на простір події, точку відліку в просторі й місця спостереження. Так, у реченні: *Навіщо **там** так наполегливо намагалися зробити з мене зомбі ціною великих зусиль і затрат, моїх особистих потрясінь і розпуки, коли **тут** це відбувається безболісно і швидко* [XIII, с. 118] *тут* мислиться як “у тому місці, де перебуває мовець або в момент мовлення мислить себе там”, а *там* – “протилежне місцю, де перебуває мовець або в момент мовлення мислить себе”. Наприклад: *Жіноча голівка на чоловічому плечі **тут** – зовсім інше, ніж те саме – **там*** [XXII, с. 72]. Протилежність цих просторів іноді посилюється завдяки використанню інших антонімів: *Тому*

що “там” тебе вже **немає**. Ти завжди є тут. “Там” – це **фікція**, згорнуті можливості. “Тут” – це **розгорнута** можливість, яка вважається **дійсністю** [VI, с. 180]. Протиставлення дейксисів *тут* – *там* підкріплене антонімами *є* – *немає*, *згорнута* – *розгорнута*, *фікція* – *дійсність*. Або ж антонімічний просторовий дейксис мислиться таким через контекст ситуації спілкування без використання специфічних засобів протиставлення: *Я також їх тоді ненавиділа – отих клятих, небачених убійників-націоналістів “кравцівих”, які “тут” витворяли таке, що “там” мусили були самі по собі “мотузку шукати* [XIII, с. 59].

Антонімічний дейксис *цей* – *той* виконує подібну функцію, позначаючи місце близьке й місце далеке відповідно: *І ми поїхали. Не в цей близький, приміський, затоптаний, а в той наш далекий, справжній* [XIII, с. 364].

Просторові дейктичні антоніми *попереду* – *позаду* також задаються координатами мовця, проте місце проміжку між ними створює ілюзію нульової точки відліку, не існуючого місця: *Але ось так... Коли місто позаду, а ця маленька церква попереду – мені страшно* [XXIII, с. 34].

3. Часовий дейксис – процес розташування мовцем складників того, про що він повідомляє (учасників, фактів, подій, явищ тощо), на осі часу, який мислиться скерованим з минулого в майбутнє. Найважливішими антонімічними дейктичними одиницями української мови є пари *раніше* – *пізніше*, *тепер* – *тоді*, *попереду* – *позаду*, *до* – *після*. Наприклад: – *Тоді я повторюю ще раз: я не знаю, наявний щось за сприйняттям чи наявний щось перед сприйняттям. “За” і “перед” – поняття, породжені особливостями самого сприйняття* [VI, с. 174]. Часовий дейксис у мовленні сприяє посиленню вже наявної антонімічності: *Є одна зловісна відмінність: тоді домінували білі пов’язки, тепер – чорні трикутники на обличчях* [XIII, с. 33] (антоніми часового дейксису підкреслюють загальнономовні антоніми *білі* – *чорні*).

У природній мові діє принцип дейктичної одночасності, за яким часова межа відліку – *тепер* – одна й та сама для мовця й слухача. Та інколи навіть у межах одного висловлення часовий дейксис *потім* мислиться і як майбутнє, і як теперішнє, підкріплюється відповідними формами дієслів: *Ні, ми мусимо виговоритися вже, не відкладаючи на потім, бо потім знову створять якусь лише одну партію, виконками і обкоми, придумують інструкції і моральні кодекси тиранії чи демократії* [XIII, с. 160]. Категорія часу асиметрична й мислиться як спрямована з минулого в майбутнє: *“До” та “після” вражає уяву тільки тоді, коли цей проміжок часу відбивається на власному обличчі* [XXII, с. 21].

5. Текстовий (дискурсивний) дейксис – система вказівних відсилань до інших місць (ретроспективних і проспективних) цього самого тексту (дискурсу). У значенні дискурсивного дейксису в лінгвістиці також вживається термін “анафора” як один із засобів зв’язності тексту. Такими засобами є дейктичні елементи на зразок *вище*, *нижче*, *далі*, *раніше*.

Частіше вони трапляються у текстах офіційно-ділового та наукового стилів. Наприклад: *В силу вищевикладеного та за умови дотримання положень Додатка А4 прийнятними прямими витратами Бенефіціара мають вважатися нижчезазначені* [99, с. 67]. У розмовному та художньому стилях анафористичними також вважають слова *так – ні*, оскільки отримується значення лише у зв'язку з попереднім питанням. Дискурсивний дейксис забезпечує зв'язність тексту, віддзеркалює процес взаємодії мовця і слухача, позицію мовця.

6. Соціальний дейксис – система форм увічливості, які є певними індикаторами соціального статусу учасників спілкування. Так, соціальний статус спілкуювальників може бути високий – рівний – низький, свій – чужий. Його відображають звертання на *ти* або *ви*, на ім'я або на ім'я по батькові, на прізвище або прізвисько тощо. Серед слів увічливості показовою є антонімія: *Це пленум ЦК дав моїм пращурам право поселитися між горбами, де “дідько каже “добраніч”, розчистити і розорати праліси для обробітку землі, скластися на господарку, продовжувати рід – і тривати доти, поки Бог не скаже “добрий день”, а люди – “до побачення”...* [XIV, с. 41].

У межах одного висловлення можуть траплятися різні види дейктичних засобів, що лише посилює антонімічність та виразно демонструє можливість розуміння інформації лише в контексті ситуації спілкування. Наприклад, поєднання рольового та просторового дейксису: *Я тут, а вони там* [VI, с. 130], просторового й часового *Тоді я був попереду, а зараз позаду* [XXII, с. 74], рольового, просторового й часового: *Ми тоді були попереду, а тепер вони позаду* [XIII, с. 56].

У живому спілкуванні людей дейктичні засоби можуть бути носіями різноманітних прагматичних комунікативних смислів. Прагматичні аспекти антонімічного називання протилежних реалій об'єктивного світу залежать від особистостей комунікантів, актуалізують компоненти денотативного змісту повідомлень, а також ситуації мовлення загалом.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукової проблеми, що виявляється у виділенні прагматичного компонента в лексичних значеннях антонімів української мови та характеристики прагматичної сутності антонімії як явища мови, мовлення й мовленнєвої діяльності. Проведена робота дала змогу сформулювати низку висновків теоретичного й науково-практичного характеру, що уможливили виконання завдань дослідження відповідно до поставленої мети.

1. Антонімія визнана одним із найважливіших типів семантичних відношень, що спостерігаються між мовними одиницями, тому це явище має свою історію виділення й вивчення. Теоретичні засади дослідження антонімії зазвичай ґрунтуються лише на лінгвістичному розумінні протилежності, антоніми розглядаються як одиниці мови, а не мовлення. Доведено, що антоніми виникають і в мовленні, де слова вживаються в переносних та інших значеннях, потрапляють у контекстуальні залежності, що у зв'язку із ситуацією або задумами учасників спілкування набувають протилежних сем. Завдяки докладному вивченню категорії протилежності в межах філософії, психології, логіки та мовознавства з'ясовано, що з погляду лінгвістичної прагматики значення антонімів у лінгвальній системі та в процесі комунікації істотно відрізняються. Антонімія визнана складним лінгвальним явищем, що ґрунтується на взаємодії позамовних категорій, концептів мислення та комунікативних одиниць.

2. У процесі розвитку української мови її антонімічна система ввібрала у своїх комунікативних смислах різноманітні складники, що відбивають ставлення носіїв мови до реального світу. На цій основі конкретизовано поняття суб'єктивного чинника в мові, мовленні та мовленнєвій діяльності. Суб'єктивний чинник – це людський погляд на світ, суб'єктивний спосіб організації вираження думки засобами мовного коду. Категоризація суб'єктивності дала змогу виділити одиниці вияву категорії суб'єктивності – прагмеми, що володіють прагматичною інформацією і призначені регулювати комунікативну поведінку людей.

3. Прагматичний компонент у структурі лексичного значення є надзвичайно складно формульованим, а тим більше дефініційованим через те, що він стосується передусім внутрішнього світу учасників спілкування. Однак доведено, що прагматичні елементи семантики (прагмеми) наявні у структурі значення слова поряд з денотативним, сигніфікативним і конотативним компонентами. Сукупність прагмем комунікативного, історико-культурного та емоційно-оцінного типу складають прагматичний компонент лексичного значення, у якому виділяють, зокрема, експресивний, емоційно-оцінний, функційно-стильовий, історико-культурний, соціальний мікрокомпоненти. Проаналізовано становлення прагматичного компонента лексичних значень антонімів, що залежить від смислових компонентів основи для

протиставлення, типу вираження протилежності, словотвірних можливостей кожного члена антонімічної пари. Прагматичний компонент лексичного значення має істотний вплив на формування антонімічної пари мовцем та її інтерпретації адресатом.

4. Сформовано та виконано поетапну програму дослідження суб'єктивних чинників уживання антонімів різними мовцями. Ефективними для такого дослідження виявилися психосемантичні методи, компонентний аналіз, асоціативний експеримент і трансакційний аналіз. За допомогою цих методів став можливим комплексний лінгвопрагматичний аналіз комунікативних та особистісних смислів, закріплених у прагматичному компоненті лексичних значень антонімів української мови. Унаслідок проведеного дослідження підтверджено висунуті гіпотези: антонімічні пари можуть утворюватися мовцями на основі протилежності прагматичного компонента лексичного значення, а також його мікрокомпонентів; словникові антоніми не мають показників повної протилежності для окремих мовців через відмінність у закріплених за ними особистісних і комунікативних смислів; контекстуальну антонімію не можна ототожнювати з антонімією на основі прагматичного компонента лексичного значення. Доведено, що фонетичні асоціації не впливають на побудову антонімічної пари й не можуть посилити або послабити вияв категорії протилежності.

5. Виділено основні причини появи внутрішньої антонімії з погляду лінгвопрагматики. Як мовленнєве явище вона викликана амбівалентністю оформлення мовного знака й комунікативно-прагматичними настановами мовця. Внутрішню антонімію використовують найчастіше як ефективний засіб експлікації інтенцій мовця, його погляд на комунікативну ситуацію, прагматичну настанову та вираження суперечливості ставлення.

6. Доведено, що вплив мікроконтексту мовлення спричиняє певні зрушення в семантико-прагматичній структурі антонімів, зачіпаючи й денотативний, і прагматичний (суб'єктивний) складники. Установлено, що не завжди між загальномовними антонімами в спільному контексті реалізуються потенційні антонімічні відношення. Залежно від комунікативних завдань антоніми можуть виконувати різні прагматичні функції, що спираються на основні семантичні процеси: актуалізацію, підсилення, послаблення, підтримання, розщеплення, модифікацію, наведення, конкретизацію сем, а також категоризацію значення. Засоби антонімічного дейксису сприяють актуалізації компонентів ситуації спілкування й компонентів денотативного змісту висловлення.

7. Визначено, що прагматичний потенціал антонімів української мови може бути засобом реалізації комунікативних стратегій мовця. Внутрішня антонімія сприяє підвищенню прагматичного потенціалу комунікативних одиниць через вплив на адресата й використовується зазвичай як ефективний засіб експлікації інтенцій мовця через його погляд на комунікативну ситуацію, прагматичну настанову та вираження

суперечливості ставлення. Виділено три показових сценарії психологічної гри із залученням прагматичних особливостей антонімічної системи української мови: заперечення, “нівельоване згодою заперечення”, припинення діалогу.

8. Докладно проаналізовано антонімічну систему у мовленнєвій поведінці чоловіків та жінок з позицій гендерної лінгвістики, визначено основні лінгвальні вияви категорій маскулінності та фемінності. Між структурою антонімічних систем та особливостями їх організації у адресантів різних статей помічено істотну гендерну різницю, що виявляється у структурно-семантичному, функційному та прагматичному аспектах.

9. З'ясовано, що залежно від свого комунікативного наміру адресанти підбирають для передачі інформації антоніми з потрібним денотативним і прагматичним значеннями та організують їх у висловленні так, щоб реалізувати свою комунікативну стратегію та справити потрібний прагматичний вплив на адресата (читача), унаслідок чого створений дискурс набуває прагматичного потенціалу. Завдяки прагмалінгвістичному дослідженню актуалізованих предикативно-модальних антонімічних пар вдалося визначити типи мовних особистостей обраних авторів художньо-літературних дискурсів та індивідуальні спрямованості мовленнєвої поведінки. Підтверджено, що антонімія є дієвим засобом прагматичного впливу на читача, а також відбиттям категорії суб'єктивності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Азнаурова Э. С. Прагматика художественного слова / Э. С. Азнаурова. – Ташкент : Фан, 1988. – 121 с.
2. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: Ценностно-смысловое пространство языка / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта-Наука, 2010. – 288 с.
3. Алферов А. В. К теории речевого взаимодействия: речевые единицы языка (прагматические аспекты речевого взаимодействия) / А. В. Алферов // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2011. – № 4. – С. 192–201.
4. Анипкина Л. Н. Оценочные высказывания в прагматическом аспекте / Л. Н. Анипкина // Филологические науки. – 2000. – № 2. – С. 58–65.
5. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка) / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.
6. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 38–42.
7. Аристотель. Категории / Аристотель. – М. : Соцэкгиз, 1939. – 84 с.
8. Артемьева Е. Ю. Психология субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 202 с.
9. Арутюнова Н. Д. Истоки, проблемы, категории прагматики / Н. Д. Арутюнова, Е. В. Падучева // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – С. 3–43.
10. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
11. Асмус В. Ф. Античная философия / В. Ф. Асмус. – М. : Высшая школа, – 2005. – 488 с.
12. Аспекты семантических исследований / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова, А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1980. – 357 с.
13. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – 2-е изд., стер. – М : УРСС : Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.
14. Баландина Н. Ф. Прагматические клише в любовных письмах: намерения, стратегии, функции / Н. Ф. Баландина // Наук. вісник Ізмаїл. пед. ін-ту. – Ізмаїл, 2000. – Вип. 8. – С. 133–138.
15. Балли Ш. Французская стилистика: пер. с франц. К. А. Долинина / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. л-ра, 1961. – 394 с.
16. Баранов А. Н. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка / А. Н. Баранов, В. А. Плунгян, Е. В. Рахилина. – М. : Азбуковник, 1993. – 202 с.

17.Баскакова И. Л. Практикум по психолингвистике / Учеб. пособие для студентов педагогических вузов / И. Л. Баскакова, В. П. Глухов. – М. : АСТ: Астрель, 2009. – 187 с.

18.Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики: підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ “Академія”, 2011. – 304 с. – (Серія “Альма-матер”).

19.Бацевич Ф. С. Комунікативні перемоги і поразки Євгенія Рафаловича: комплексний аналіз комунікативних ситуацій // Стежками Франкового тексту. Комунікативні, стилістичні та лексикографічні виміри роману “Перехресні стежки” / Ф. С. Бацевич (відп. ред.), С. Н. Бук та ін. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С. 11–59.

20.Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.

21.Бацевич Ф. С. О глаголах с противоположным значением / Ф. С. Бацевич // Русский язык в школе. – 1987. – № 4. – С. 86–89.

22.Бацевич Ф. С. Проблеми і термінологічний апарат сучасної лінгвістичної прагматики / Ф. С. Бацевич // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 620. Проблеми української термінології. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2008. – С. 250–253.

23.Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К.: Довіра, 2007. – 205 с.

24.Бацевич Ф. С. Смысл: сущность і сфери вияву в мові / Флорій Бацевич // Вісник Львів. ун-ту. Сер. Філол. – 2004. – Вип. 34. – Ч. 1. – С. 346–353.

25.Беляевская Е. Г. Семантика слова: монографія / Е. Г. Беляевская. – М. : Наука, 1987. – 346 с.

26.Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений / Эрик Берн // Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Эрик Берн ; пер. с англ. ; общ. ред. М. С. Мацковского. – СПб. : Лениздат, 1992. – 400 с.

27.Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия / Эрик Берн; [пер. с англ.]. – СПб. : Братство, 1992. – 224 с.

28.Близнюк О. О. Лінгвістичні гештальти абстрактних сутностей *життя – смерть* (на матеріалі українських та італійських паремій) / О. О. Близнюк // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Філологія. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2006. – Т. 9, № 2. – С. 60–67.

29.Бобух Н. М. Антоніми в українській поетичній мові ХХ століття: структурно-семантичний, функціонально-стилістичний і лексикографічний аспекти : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Надія Миколаївна Бобух. – К., 2009. – 36 с.

30. Бобух Н. М. Антоніми в українській поетичній мові: моногр. / Н. М. Бобух. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2007. – 321 с.
31. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : монографія / Н. І. Бойко. – Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2005. – 552 с.
32. Болтенко Э. Н. Стереотип как основание гендерных исследований в лингвистике / Э. Н. Болтенко / [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://bspu.ab.ru/Journal/vestnik/ARNIW/N4_2002/1_sekz/boltenko.html
33. Бондарко А. В. Функциональная лингвистика / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1984. – 136 с.
34. Брежан С. Г. О критериях синонимичности в лексике / С. Г. Брежан // Филологические науки. – 1967. – № 4. – С. 15–19.
35. Булаховський Л. А. Нариси с загального мовознавства / Л. А. Булаховський. – К. : Рад. школа, 1955. – 442 с.
36. Бюллер К. К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / К. К. Бюллер. – М. : Прогресс, 2000. – 504 с.
37. Василенко В. А. Функціонування синонімів і антонімів у поезіях Ігоря Муратова: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Валентина Анатоліївна Василенко. – Х., 1999. – 217 с.
38. Вахтель Н. М. Прагмалингвистика в таблицах и схемах: учебное пособие / Н. М. Вахтель. – Воронеж: [б. в.], 2006. – 31 с.
39. Введенская Л. А. Понятие синонимико-антонимической парадигмы / Л. А. Введенская // Филологические этюды. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1976. – Вып. 2. – С. 47–56.
40. Введенская Л. А. Синонимические пары антонимов / Л. А. Введенская // Русский язык в школе. – 1969. - № 4. – С. 107–109.
41. Введенская Л. А. Словарь антонимов русского языка / Л. А. Введенская. – М.: ООО “Издательство Астрель”: ООО “Издательство АСТ”, 2004. – 445 с.
42. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 416 с.
43. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / А. Вежбицкая. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.
44. Векуа Н. В. Антонімія як лексико-семантичне явище / Н. В. Векуа // Дивослово. – 2006. – № 3. – С. 47–54.
45. Векуа Н. В. Антонімія якісних прикметників у сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Наталія Володимирівна Векуа. – К., 2006. – 230 арк.: табл.
46. Виноградов В. А. Дейксис / В. А. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 128.

47. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В. В. Виноградов // Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М. : Наука, 1977. – С. 140–161.
48. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1953. – №5. – С. 3–29.
49. Волков А. Г. Язык как система знаков / А. Г. Волков. – М. : МГУ, 1966. – 325 с.
50. Гак В. Г. Сопоставительная прагматика / В. Г. Гак // Филологические науки. – 1992. – № 3. – С. 78–90.
51. Гегель Г. В. Наука логики : В 3-х т. / Г. В. Гегель. – М. : Мысль, 1970–1972. – Т. 2. – 345 с.
52. Гельблунд Я. И. Антонимичные пары / Я. И. Гельблунд // Уч. зап. Башкирского ун-та. – Уфа, 1964. – Вып. XVI. – С. 153–159.
53. Гераклит Ефесский. Фрагменты / Ефесский Гераклит. – Пер. В. Ниландер. – М. : Мусагет, 1910. – 147 с.
54. Гинзбург Р. З. Проблема значения слова в свете сталинского учения о языке / Р. З. Гинзбург // Иностранные языки в школе. – № 4. – 1952. – С. 64–78.
55. Говердовский В. И. Коннотемная структура слова / В. И. Говердовский. – Харьков : Изд-во Харьк. гос. ун-та, 1989. – 92 с.
56. Голюкова Н. С. Семантичні та прагматичні маркери контекстуальних антонімів у художньо-літературному дискурсі / Н. С. Голюкова // Дослідження з лексикології і граматики української мови: зб. наук. пр. / за ред. І. С. Попової. – Дніпропетровськ: Видавець Біла К. О., 2014. – Вип. 15. – С. 177–185.
57. Горло Е. А. Прагмалингвистический анализ письменного поэтического текста / Е. А. Горло // Основные проблемы современного языкознания. Материалы всероссийской научной конференции: в 2 ч. – Астрахань: АГУ, 2007. – С. 116–121.
58. Греймас А.-Ж. Структурная семантика: Поиск метода / Перевод с французского Л. Зиминной / А.-Ж. Греймас. – М. : Академический Проект, 2004. – 368 с.
59. Гулыга Е. В. О компонентном анализе значимых единиц языка / Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс // Принципы и методы семантических исследований. – М. : Наука, 1976. – С. 291–314.
60. Девкин В. Д. Рецензия на книгу: Антонимы: пособие по лексике немецкого языка / В. Д. Девкин // Иностранные языки в школе. – М., 1970. – № 2. – С. 79–81.
61. Дзюба Иван. Є поети для епох / Иван Дзюба. – К. : Либідь, 2011. – 208 с.
62. Донець М. М. Історія та лінгвістичний статус поняття “енантиосемія” / М. М. Донець // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна – 2008. – № 798. – Серія: Філологія. – Вип. 53. – С. 17–20.

63. Донець М. М. Комунікативно-прагматичний аспект явища оцінної енантіосемії / М. М. Донець // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць. – Х., 2008. – Вип. 25. – С. 160–166.

64. Донець М. М. Внутрішня конотативна антонімія мовних одиниць у дискурсі сучасної української преси : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Марія Миколаївна Донець. – Х., 2009. – 220 арк.

65. Дуденко О. В. Номінативна та комунікативна природа українських паремій: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Олена Володимирівна Дуденко – Умань, 2002. – 218 с.

66. Дуденко О. В. Українські паремії як автосеманти народного дискурсивного мовлення / О. В. Дуденко // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць. – Харків : ХДПУ, 2001. – Вип. 6. – С. 67–72.

67. Ерофеева Т. И. Языковая единица в гендерном рассмотрении / Т. И. Ерофеева // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. – 2008. – № 9(110). – С. 35–40.

68. Журавель Н. В. Засіб експресії – антонімія / Н. В. Журавель // Культура слова. – К. : Наук. думка, 1981. – Вип. 20. – С. 32–35

69. Засекіна Л. В. Засекін С. В. Вступ до психолінгвістики: Навчальний посібник / Л. В. Засекіна, С. В. Засекін. – Острого: Видавництво Національного університету “Острозька академія”. – 2002. – 168.

70. Зимич Е. В. Структурно-семантические и прагматические особенности организации коммуникативной ситуации ухаживания / Е. В. Зимич // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 225 – С. 20–25.

71. Иванова В. А. Антонимия в системе языка / В. А. Иванова. – Кишенев, 1982. – 234 с.

72. Исаев А. В. К вопросу о соотношении лингвистического и логического в учении об антонимах / А. В. Исаев // Филологические науки. – 1972. – № 1. – С. 49–56.

73. Исаченко А. В. Бинарность, привативные оппозиции и грамматические значения / А. В. Исаченко // Вопросы языкознания. – 1963. – № 2. – С. 40.

74. Калашник В. С. Словник фразеологічних антонімів української мови / В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. – К. : Довіра, 2001. – 284 с. – (Словники України).

75. Калинин А. В. Лексика русского языка / А. В. Калинин. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 376 с.

76. Кант И. Собрание сочинений в 8 томах / Иммануил Кант. – М. : Чоро, 1994. – Т. 4. – 386 с.

77. Карасик В. И. Язык социального статуса: монография / Карасик В. И. – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2002. – 333 с.

78. Караулов Ю. Н. Структура лексико-семантического поля / Ю. Н. Караулов // Филологические науки. – 1972. – № 1. – С. 57–68.

79. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Юрий Николаевич Караулов. – М.: Наука, 1987. – 263 с.

80. Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение / С. Д. Кацнельсон / Под общ. ред. В. М. Жирмунского, М. М. Гухман, С. Д. Кацнельсона. Изд. 3-е. – М. : Едиториал УРСС, 2011. – 112 с. (Лингвистическое наследие XX века.).

81. Киреев А. А. Об антонимах / А. А. Киреев // Русский язык в школе. – 1954. – № 3. – С. 15–26.

82. Клименко А. П., Супрун А. Е. Ассоциативный эксперимент в ряду других методов семантических исследований / А. П. Клименко, А. Е. Супрун // Словарь ассоциативных норм русского языка. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. – С. 17–24.

83. Ключева В. Н. Проблема антонимов / В. Н. Ключева // Учёные записки МГПИИЯ. – М., 1956. – С. 81–89.

84. Коваль В. П. Експресивне використання антонімів в художньому мовленні / В. П. Коваль // Українська мова і література в школі. – 1986. – №4. – С. 15–21.

85. Ковальчук М. С. Засоби вираження контрасту у творчості Миколи Хвильового / М. С. Ковальчук // Дослідження з лексикології і граматики української мови: Зб. наук. праць / За ред. Д.Х.Баранника; ДНУ; Обл. центр історії та розвитку укр. мови; ФУІФМ. – Д. : Пороги, 2007. – Вип. 5. – С. 40–48.

86. Комиссаров В. Н. Проблема определения антонима / В. Н. Комиссаров // Вопросы языкознания. – 1957. – № 2. – С. 49–58.

87. Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова / Н. Г. Комлев. – М. : КомКнига, 2006 – 192 с.

88. Кондаков Г. В. Гармония контраста / Г. В. Кондаков // Русская речь. – 1971. – № 1. – С. 13–18.

89. Корнева Л. Гендерний аспект комунікації / Л. Корнева // Філологічні науки. – 2013. – № 13. – С. 106–113.

90. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.

91. Космеда Т. А. Гендерна лінгвістика в Україні : історія, теоретичні засади, дискурсивна практика : [колект. моногр.] / Т. А. Космеда, Н. А. Карпенко, Т. Ф. Осіпова, Л. М. Саліонович, О. В. Халіман; за наук. ред. проф. Т. А. Космеди. – Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди; Дрогобич : Коло, 2014. – С. 214.

92. Кочерган М. П. Лексична сполучуваність і антонімія / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 28–37.

93. Кочерган М. П. Опозиція / М. П. Кочерган // Українська мова: Енциклопедія. Друге видання. – К. : Укр. енциклопедія, 2004. – С. 438–439.

94. Кочерган М. П. Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова) / М. П. Кочерган. – Львів : Вища школа, 1980. – 184 с.

- 95.Красных В. В. Структура коммуникации в свете лингво-когнитивного подхода (коммуникативный акт, дискурс, текст): дисс. ... докт. филол. наук. – М. : МГУ, 1999 – 354 с.
- 96.Крысин Л. П. Жизнь слова / Л. П. Крысин. – М. : Наука, 1980. – 256 с.
- 97.Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова – М. : Высшая школа, 1989. – 216 с.
- 98.Кузнецова Т. В. Специфіка домашньої комунікації / Т. В. Кузнецова // Актуальные проблемы вербальной коммуникации: Язык и общество. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2004. – С. 171–186.
- 99.Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: Уч. пос. для ин-тов и фак. иностр. яз.– 3-е изд., стереотип / А. В. Кунин. – Дубна: Феникс+, 2005.– 488 с.
100. Ларин Б. О. Лекции по истории русского литературного языка / Б. О. Ларин. – М. : Высшая школа – 1975–327 с.
101. Лайонз Д. Введение в теоретическую лингвистику / Д. Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 543 с.
102. Леонтьев А. А. Слово в речевой деятельности / А. А. Леонтьев. – М. : Наука, 1967. – 430 с.
103. Лесник М. Д. Об антонимичности прилагательных большой-малый-маленький в сфере их употребления в современном русском языке / М. Д. Лесник // Ученые записки ЛГУ. Сер. филол. наук. Вып. 18, № 161. – Л., 1952. – С. 94–95.
104. Лисиченко Л. А. Антоніми в сучасній українській мові / Л. А. Лисиченко // Українська мова і література в школі. – 1976. – № 1. – С. 26–33.
105. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова / Л. А. Лисиченко. – Харків : Вища школа, 1977. – 113 с.
106. Львов М. Р. К вопросу о типах лексических антонимов / М. Р. Львов // Русский язык в школе. – 1970. – № 3. – С. 71–76.
107. Маслова В. А. Homo lingualis в культуре / В. А. Маслова. – М. : Гнозис, 2007. – 261 с.
108. Матвеева Г. Г. Диагностирование личностных качеств человека по его речи. Спецкурс. – Ростов-на-Дону, 1998. – 82 с.
109. Матвеева Г. Г. Количественное употребление языковых единиц как форма активизации нюансов смысла в скрытой прагмалингвистике // *Langage and Communication Journal*. Issue 1. Rostov-on-Don, 2001. – P. 89–92.
110. Махмутова Л. Р. Отражение семантической категории противоположности в энантиосемии / Л. Р. Махмутова // Вестник Чувашского университета. Серия: Гуманитарные науки. – Чебоксары, 2009. – № 3. – С. 251–256.

111. Мацько Л. І. Стилiстика української мови : Підруч. для студ. вищ. закл. освіти / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
112. Мельник Т. М. Гендер як наука та навчальна дисциплiна / Т. М. Мельник // Основи теорiї гендеру: навч. посiб. [ред В.П.Агєєва]. – К.: К.І.С., 2004. – С. 10–30.
113. Мельников Г. П. Системный, структурный и деятельностный подход в семиотике и лингвистике / Г. П. Мельников // Научный симпозиум: Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. Ч.1. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – С. 53–58.
114. Миллер Е. Н. Антонимия в лексике и фразеологии / Е. Н. Миллер. – Алма-Ата, 1978. – 110 с.
115. Миллер Е. Н. Природа лексической и фразеологической антонимии / Е. Н. Миллер. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1990. – 221 с.
116. Миллер Е. М. Межчастеречная антонимия / Е. М. Миллер. – Саратов : изд-во Саратов. ун-та, 1983. – 98 с.
117. Мовчан Д. В. Шляхи актуалiзацiї прагматичного потенцiалу антонiмiв (на матерiалi iменникiв сучасної нiмецької мови) / Дiана Мовчан // Науковi записки. – Випуск 89 (3). – Серiя: Фiлологiчнi науки (мовознавство): У 5 ч. – Кiровоград : РВВ КДПУ iм. В. Винниченка, 2010. – С. 201–204.
118. Мовчан Д. В. Семантичний та функцiонально-прагматичний аспекти антонiмiї iменникiв сучасної нiмецької мови : автореф. дис. канд. фiлол. наук : спец. 10.02.04 “Нiмецька мова” / Д. В. Мовчан. – Херсон, 2012. – 20 с.
119. Моррис Ч. У. Основания теории знаков / Ч. У. Моррис // Семиотика / Сост., вступ. статья и общая редакция Ю. С. Степанова. – М. : Радуга, 1983. – С. 37–89.
120. Московченко О. П. Морфеман будова та спiввiдношення значень морфем енантiосемiчних антонiмiв-iменникiв в українській мовi // О. П. Московченко // Загальнi питання фiлологiї (Матерiали 1-ї Мiжнарод. наук.-практ. конференцiї, Днiпродзержинськ, 2004. – Т. 2. – С. 101–103.
121. Муромцев І. В. Енантiосемiя як спосiб номiнацiї в сучасній українській мовi / І. В. Муромцев // Українська мова: iсторiя i стилi. – Харкiв, 1992. – С. 76–84.
122. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке (самантический анализ противоположности в лексике) / Л. А. Новиков. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 186 с.
123. Остин Дж. Значение слова / Дж. Остин // Аналитическая философия: Избранные тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – С. 105–120.
124. Падучева Е. В. Высказывание и его соотношение с действительностью / Е. В. Падучева. – М. : Наука, 1985. – 272 с.

125. Пастухова В. Я. Явление антонимии в русском языке / В. Я. Пастухова, В. П. Тимофеев // Теория поэтической речи и поэтическая лексикография. – Шадринск, 1971. – С. 60–67.
126. Перцова І. В. Роль контекстуальної антонімії у смисловій побудові слова в поезії / І. В. Перцова // Література в контексті культури. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 14. – С. 197–202.
127. Петренко В. Ф. Основы психосемантики. – 2-е изд., доп. / В. Ф. Петренко. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с.
128. Пешковский А. М. Избранные труды / А. М. Пешковский. – М. : Просвещение, 1959. – 524 с.
129. Платон. Сочинения в трёх томах / Платон. – М. : Мысль, 1970. – Т. 2. – 611 с.
130. Пода О. Ю. Фемінітиви та маскулінітиви як гендерні маркери журнальних заголовків у контексті гендерної політики західноукраїнських часописів для жінок [Електронний ресурс] / О. Ю. Пода. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr/gn/2008_3/files/GN_03_08_Poda.pdf.
131. Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию / М. М. Покровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1959 – 482 с.
132. Полюга Л. М. Про антоніми та їх використання / Л. М. Полюга // Словник антонімів української мови. – К. : Вища школа, 2001. – С. 8–24.
133. Полюга Л. М. Словник антонімів української мови / Л. М. Полюга ; ред. Л. С. Паламарчук. – К. : Довіра, 1999. – 275 с. – (Словники України).
134. Пономарів О. Д. Стилiстика української мови : Підруч. для студ. вищ. закл. освіти / О. Д. Пономарів. – К. : Вища шк., 2000. – 462 с.
135. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – Т. 3. – 348 с.
136. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – 632 с.
137. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук ; Ваклер, 2001. – 656 с.
138. Радзієвська Т. В. Ціннісні орієнтації у семантиці мовних одиниць / Т. В. Радзієвська // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 14–19.
139. Резников Л. О. Гносеологические вопросы семиотики / Л. О. Резников. – Л., 1964. – 148 с.
140. Реформатский А. А. Введение в языковедение: Учебник для вузов / А. А. Реформатский. – М. : Просвещение, 1967. – 544 с.
141. Руднев В. П. Теоретико-лингвистический анализ художественного дискурса : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.19 “Теория языка” / В. П. Руднев. – М., 1996. – 46 с.
142. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 240 с.

143. Русский язык: Учебник для студентов педагогических институтов по специальности “Украинский язык и литература” / Под ред. В. И. Кононенко, М. А. Брицын, Д. И. Ганич. – М. : Наука, 1986. – 414 с.
144. Рыжова Л. П. Французская прагматика / Л. П. Рыжова. – М. : Эдиториал URSS, 2007. – 365 с.
145. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
146. Семак Л. А. Семіотичний підхід до вивчення лексичної синоніміки в сучасній жіночій прозі / Л. А. Семак // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]. Сер. : Філологія. Мовознавство. – 2014. – Т. 221, Вип. 209. – С. 85–88.
147. Сидоров Е. В. Личностный аспект речевой коммуникации и текста / Е. В. Сидоров // Личностные аспекты языкового общения: Межвуз. сб. науч. тр. – Калинин, 1989. – С. 16–25.
148. Словник української мови: в 11 томах / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980.
149. Смирнова Т. В. Специфика использования гендерного фактора в языке рекламы / Т. В. Смирнова, О. В. Котик // Вестник СевГТУ. Сер. Филология : сб. науч. тр. – Севастополь, 2004. – Вып. 51. – С. 31–36.
150. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Фердинанд де Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – С. 696.
151. Ставицька Л. Мова і стать / Л. Ставицька // Критика. – 2003. – № 6. – С. 29–34.
152. Степанов Ю. С. В поисках прагматики (проблема субъекта) / Ю. С. Степанов // Известия АН СССР. Сер. лит и яз. – 1981. – № 4. – Т. 40. – С. 325–332.
153. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 234 с.
154. Степанов Ю. С. Номинация, семантика, семиология: Виды семантических определений в современной лексикологии / Ю. С. Степанов // Языковая номинация. – М. : Наука, 1977. – С. 294 – 358.
155. Стернин И. А. Анализ коммуникативных ситуаций / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1998. – 28 с.
156. Столнейкер Р. С. Прагматика / Р. С. Столнейкер // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – С. 419–438
157. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика / И. П. Сусов. – Винница : Новая книга, 2009. – 272 с.
158. Сучасна українська мова. // за ред. Грищенко А. П. – К. : Наукова думка, 1993. – 365 с.
159. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах: (Основные семантические процессы) / А. А. Тараненко. – К. : Наук. думка, 1989. – 254 с.

160. Тараненко К. В. Асоціативний експеримент як метод дослідження прагматики антонімів укарїнської мови / К. В. Тараненко // Дослідження з лексикології і граматики української мови: зб. наук. пр. / за ред. І. С. Попової. – Дніпропетровськ: Видавець Біла К. О., 2014. – Вип. 15. – С. 79–87.

161. Тараненко К. В. Асоціативний експеримент як метод дослідження прагматичного потенціалу антонімів української мови / К. В. Тараненко // “Вестник. Наука и практика / Zwiastować. Nauki i prakty” – Познань, 2012. – С. 145–148.

162. Тараненко К. В. Внутренняя антонимия украинского языка (прагматический аспект) / К. В. Тараненко // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : “Грамота”, 2013. – № 4 (22): В 2-х ч. – Ч. 1. – С. 198–200.

163. Тараненко К. В. Дослідження прагматичного значення антонімів української мови (психосемантичний підхід) / К. В. Тараненко // Слов’янський збірник. (Збірник наукових праць). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – Вип. 17. – Ч. 1. – С. 48–53.

164. Тараненко К. В. Категорії маскулінності та фемінності в антонімії української мови / К. В. Тараненко // Одеський лінгвістичний вісник : зб. наук. праць / [гол. ред. Н. В. Петлюченко] ; Національний університет «Одеська юридична академія». – Випуск 8. – Одеса : «Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 108–113.

165. Тараненко К. В. Лінгвопрагматичний аналіз типу мовної особистості / К. В. Тараненко // Український смисл : наук. зб. за ред. проф. І. С. Попової. – Дніпропетровськ : Ліра, 2016. – С. 310–319.

166. Тараненко К. В. Методи дослідження прагматичної інформації антонімів української мови / К. В. Тараненко // Наукові записки. Серія “Філологічна”. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”. – Вип. 24. – 2012. – С. 274–277.

167. Тараненко К. В. Оцінна прагматична інформація антонімів української мови / К. В. Тараненко // Актуальні проблеми слов’янської філології. Серія: лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст.; [гол. ред. В. А. Зарва]. – Бердянськ: БДПУ, 2012. – Вип. XXVI. – Ч. 3. – С. 341–347.

168. Тараненко К. В. Прагмалінгвістичне дослідження індивідуальної мовленнєвої поведінки (на матеріалі антонімічної системи української мови) / К. В. Тараненко // Одеський лінгвістичний вісник : зб. наук. праць / [гол. ред. Н. В. Петлюченко] ; Національний університет «Одеська юридична академія». – Випуск 6. – Одеса : «Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 109–113.

169. Тараненко К. В. Прагмалінгвістичний аналіз антонімів у поезії Сергія Жадана / К. В. Тараненко // Мова і культура. (Науковий журнал). – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – Вип. 16. – Т.І (163). – С. 224–229.

170. Тараненко К. В. Прагматика антонімії дейксису / К. В. Тараненко // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Вип. 243. Т. 255. Серія: Філологія. Мовознавство. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. – С. 88–91.

171. Тараненко К. В. Прагматична інформація антонімів української мови / К. В. Тараненко // Zbiór raportów naukowych. “Aktualne naukowe badania. Od teorii do praktyki” (30.03.2014 – 31.03.2014) – Warszawa, 2014 – S. 92–93.

172. Тараненко К. В. Прагматичний аспект структури значення антонімів української мови / К. В. Тараненко // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : Зб. наукових праць. – Вип. 25. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2012. – С. 177–185.

173. Тараненко К. В. Прагматичний вплив на адресата засобами антонімічної системи української мови / К. В. Тараненко // Український смисл : наук. зб. за ред. проф. І. С. Попової. – Д. : Ліра, 2014. – С. 93–110.

174. Тараненко К. В. Прагматичний компонент антонімів української мови / К. В. Тараненко // Семантика мови і тексту: матеріали XI Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, 2012. – С. 596–598.

175. Тараненко К. В. Прагматичні особливості антонімії прози Ліни Костенко / К. В. Тараненко // Літературний процес: структурно-семіотичні площини : матер. Всеукр. наук. конф. / МОНмолодьспорт України; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка : ред. колегія : Бондарева О. Є., Єременко О. В., Буніятова І. Р. [та ін.]. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. – С. 199–202.

176. Тараненко К. В. Семантико-прагматичні особливості антонімів української мови / К. В. Тараненко // Дослідження з лексикології і граматики української мови: [Зб. наук. пр.] / За ред. проф. А. М. Поповського. – Д.: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2011. – Вип. 10. – С. 260–267.

177. Тараненко К. В. Семантичні та прагматичні ознаки антонімії / К. В. Тараненко // Український смисл : наук. зб. / за ред. проф. І. С. Попової. – Дніпропетровськ : ТОВ «Роял Принт», 2015. – с. 111–120.

178. Тараненко К. В. Структурно-семантичні та прагматичні особливості фразеологічної антонімії / К. В. Тараненко // Збірка наукових праць за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції “Українська наукова думка. Випуск 2”. – К.: “НАІРІ”, 2011. – С. 18–19.

179. Тараненко К. В. Теорія протилежності та антонімічності як лексико-семантичних категорій / К. В. Тараненко // Український смисл. – № 2. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2012. – С. 149–157.

180. Тараненко К. В. Трансакційний аналіз у дослідженні прагматичної інформації антонімів української мови / К. В. Тараненко // Наукові записки. Серія “Філологічна”. – Острого: Видавництво

Національного університету “Острозька академія”. – Вип. 29. – 2012. – С. 200–202.

181. Тараненко О. О. Антоніми / О. О. Тараненко // Українська мова: Енциклопедія – 2-е вид. випр. і доп. – К. : Українська енциклопедія, 2004. – Т. 1. – С. 27–29.

182. Тараненко О. О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії / О. О. Тараненко. – К. : Наукова думка, 1980. – 116 с.

183. Тараненко О. О. Розвиток антонімічних відношень у багатозначних словах / О. О. Тараненко // Українська мова і література в школі. – 1977. – № 1. – С. 32–39.

184. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия; [отв. ред. А. А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1986. – 141 с.

185. Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии / Н. С. Трубецкой. – М. : Иностранная литература, 1987. – 371 с.

186. Унукович В. В. Про деякі види текстової актуалізації антонімічних пар / В. В. Унукович // Мовознавство. – 1985. – № 5. – С. 68–70.

187. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка / А. А. Уфимцева. – М. : ЛИБРОКОМ, 2010. – 240 с.

188. Федоренко Т. О. Джерела енантіосемії в українській мові на загальномовній тлі / Т. О. Федоренко // Українська мова. – 2010. – № 2. – С. 61–75.

189. Филип Ф. П. Очерки по теории языкознания / Ф. П. Филин. – М. : Наука, 1982. – 336 с.

190. Фрумкина Р. М. Психолінгвістика : [учеб. для студ. высш. учеб. заведений] / Р. М. Фрумкина. — М. : Издательский центр “Академия”, 2001. – 320 с.

191. Харчук О. В. До питання про семантичні відношення у фразеологічних одиницях / О. В. Харчук // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Серія “Філологічні науки”. – 2010. – С. 41–44.

192. Цоллер В. Н. Эмоционально-оценочная энантиосемия в русском языке / В. Н. Цоллер // Филологические науки. – 1998. – № 4. – С. 76–84.

193. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови: Монографія / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

194. Шанский Н. М. Лингвистический анализ художественного текста / Н. М. Шанский – Л. : Просвещение, 1990. – 416 с.

195. Шевченко І. С. Когнітивно-прагматичні дослідження дискурсу / І. С. Шевченко // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Харків : Константа, 2005. – С. 105–117.

196. Шеллинг Ф. В. И. / Ф. В. И. Шеллинг // Сочинения в 2 т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1989. – 636 с.

197. Шерцль В. И. О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантиосемии) / В. И. Шерцль // Философские записки. — 1883. – № 5. – С. 1–39.

198. Шмелев А. Г. Психологическая обусловленность индивидуальных различий в понимании значения слова / А. Г. Шмелев // Исследование проблем речевого общения. – М. : Наука, – 1979. – С. 157–177.
199. Шмелёв Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д. Н. Шмелёв. – М. : Наука, 1973. – 279 с.
200. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л., 1974 – 428 с.
201. Юнг К. – Г. Избранные труды по аналитической психологии / К.–Г. Юнг. – Цюрих, 1939. – 224с.
202. Якобсон Р. О. Речевая коммуникация / Р. О. Якобсон // Избранные работы. – М. : Наука, 1985 – С. 306–330.
203. Bentler P. M., LaVoie A. L. An Extension of Semantic Space / P. M. Bentler, A. L. LaVoie // Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour. – 1972. – V. 11. – P. 34–47.
204. Chlebda W. O ogólnej i szczególnej formule antonimii leksykalnej / W. Chlebda // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Filologia rosyjska XVII. – Opole, 1980, S. 13–21.
205. Eggins S., Martin J. R. Genres and registers of Discourse / S. Eggins, J. R. Martin // Discourse as Structure and Process. – London: SAGE Publications, 1998. – P. 230–256.
206. Fillmore Ch. J. Towards a descriptive framework for spatial deixis / Ch. J. Fillmore // Speech, Space and Action: Studies in Deixis and Related topics; eds. R. Jarvella, W. Klein. – Chichester, New-York, Singapore: John Wiley & Sons, 1982. – P. 31–59.
207. Leech G. N. Principles of Pragmatics / G. N. Leech. – L. ; N.Y. : Longman, 1893. – 250 p.
208. McNeil D. The Acquisition of Language / D. McNeil. – N.Y., 1970. – 346 p.
209. Noble C. An Analysis of meaning / C. Noble // Psychological Review. – 1952. – V. 59. – P. 38–52.
210. Osgood Ch. Dimensionality of the semantic space for communication Via facial expressions / Ch. Osgood // Scand. J. of psychology. – № 1. – 1966. – P. 7–11.
211. Pozner R. Semantics and Pragmatics of Sentence Connectives in Natural Language / R. Pozner // Speech Act Theory and Pragmatics. – Dordrecht, 1980. – P. 34–82.
212. Wierzbicka A. Cross-cultural pragmatics. The semantics of human interaction. – Berlin; N. Y.: Mouton de Gruyter, 1991. – 344 p.
213. Wood J. Gendered lives: Communication, gender and culture. – Wadsworth: Cengage Learning, 2009. – 386 p.
214. Yule G. Pragmatics / George Yule. – Oxford: Oxford UP / Series Oxford Introduction to Language Study, 2007 – 138 p.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

- I. Дашвар Люко. Мати все / Люко Дашвар. – К. : Фоліо, 2010. – 258 с.
- II. Дашвар Люко. Молоко з кров'ю / Люко Дашвар. – К. : Фоліо, 2008. – 168 с.
- III. Дашвар Люко. На запах м'яса / Люко Дашвар. – К. : “Клуб сімейного дозвілля”, 2013. – 347 с.
- IV. Дашвар Люко. Село не люди / Люко Дашвар. – К. : “Клуб сімейного дозвілля”, 2010. – 272 с.
- V. Дашвар Люко. Село не люди / Люко Дашвар. – К. : Фоліо, 2007. – 244 с.
- VI. Дереш Любо. Намір! / Любо Дереш. – Харків: “Клуб сімейного дозвілля”. – 2008. – 272 с.
- VII. Жадан С. В. Ворошиловград: роман / Сергій Жадан. – Харків : Фоліо, 2011. – 442 с. – (Графіті).
- VIII. Загребельний П. День для прийдешнього / Павло Загребельний. – К. : Дніпро. – 1969. – 235 с.
- IX. Іздрик Ю. Р. Воцек / Юрко Іздрик. – Львів : Кальварія, – 1997. – 123 с.
- X. Іздрик Ю. Р. Флешка / Юрко Іздрик. – К. : Граніт-Т, – 2007. – 125 с.
- XI. Коломієць О. Ф. Срібна павутина: притча про кохання і підступність / Олексій Коломієць. – К. : Мистецтво, 1978. – 62 с.
- XII. Кононенко Є. Імітація / Євгенія Кононенко. – Львів : Кальварія, 2001. – 188 с.
- XIII. Костенко Ліна. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011 – 416 с.
- XIV. Куява Ж. Дерево, що росте в мені: роман / Жанна Куява ; передм. В. Лиса – Харків : Книжковий клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2015. – 224 с.
- XV. Матіос М. Вирвані сторінки з автобіографії / Марія Матіос. – Львів : “Піраміда”. – 2011. – 368 с.
- XVI. Матіос М. Москалиця; Мама Маріца – дружина Христофора Колумба / Марія Матіос. – Львів : ЛА “Піраміда”. – 2008. – 64+48 с.: іл.
- XVII. Матіос М. Солодка Даруся / Марія Матіос. – К. : Піраміда. – 2006. – 187 с.
- XVIII. Матіос М. Чотири пори життя / Марія Матіос. – Львів : “Піраміда”. – 2009. – 293 с.
- XIX. Наше (тексти пісень). Океан Ельзи. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nashe.com.ua/artist/4>.
- XX. Поетичні майстерні. Сергій Жадан. Вірші [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://maysterni.com/user.php?id=161&t=1&sf=1>
- XXI. Полюга Л. М. Словник антонімів української мови. – К. : Довіра, 2004. – 284 с. – (Словники України).

XXII. Роздобудько І. Дванадцять, або Виховання жінки в умовах, непридатних для життя / Ірен Роздобудько. – К. : Фоліо, 2006. – 190 с.

XXIII. Роздобудько І. Дві хвилини правди / Ірен Роздобудько. – К. : “Нора-друк”, 2008. – 284 с.

XXIV. Сновиди: Сни українських письменників / упоряд. Тарас Малкович. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2010. – 416 с.

XXV. Сняданко Н. Гербарій коханців / Наталка Сняданко; передм. Ю. Іздрика. – Харків: Книжковий клуб “Клуб сімейного дозвілля”, 2011. – 272 с.

XXVI. Третьяков Р. С. Поезії / Р. С. Третьяков. – К., 1986. – 148 с.

XXVII. Універсальний словник української лексики. Синоніми, антоніми, омоніми. / укл. Нечволод Л. І., Бездітко В. І., Паращич В. В. – Харків : Торсінг плюс, 2011. – 768 с.

XXVIII. Шевчук В. Дім на горі / Валерій Шевчук. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА. – 2011. – 560 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Стимульний матеріал методу “Семантичний диференціал”

Інструкція. Оцініть слова, що записані вгорі, за пропонованими критеріями (записані ліворуч та праворуч) за 7-бальною шкалою. Спочатку визначте негативний чи позитивний полюс власної оцінки поданого слова, а потім проставте бал залежно від ступеня її вияву. Наприклад, вам необхідно оцінити слово “атлет” за характеристиками “приємний – неприємний”: якщо це поняття викликає у вас асоціацію “дуже приємний” – ви проставляєте оцінку “+3”, “приємний” – “+2”, “радше приємний, ніж неприємний” – “+1”, “нейтральний, складно визначити” – “0”, “дуже неприємний” – “-3”, “неприємний” – “-2”, “радше неприємний, ніж приємний” – “-1”.

	атлет	поневолювач	заморозки	нагинати	хвалити	шкодити	стужка	поважати	здоров'я	обвинувачення	різний	освітлення	марногратно	розкішний	неповний	далеко	забуття	всюди	відповідь	караги	кінець	чистити	смеркання	
3; 2; 1																								-1; -2; -3
приємний																								огидний
світлий																								темний
красивий																								потворний
добрий																								жорстокий
теплий																								холодний
чистий																								брудний
ніжний																								грубий
щасливий																								нещасний
оптимістичний																								песимістичний
корисний																								даремний
веселий																								сумний
яскравий																								тьмянний
активний																								пасивний
швидкий																								повільний
гучний																								тихий
пристрастний																								байдужий
упорядкований																								хаотичний
сталий																								динамічний
довгочасний																								короткочасний
плавний																								поривчастий
складний																								простий
таємничий																								відкритий
сильний																								слабкий
великий																								маленький
важкий																								легкий
густий																								рідкий
частий																								рідкий
повторюваний																								одиничний

Додаток Б

Аналіз результатів суб'єктивного шкалювання оцінки антонімів української мови

Таблиця Б.1

Показники суб'єктивного шкалювання дієслівних антонімів української мови

Дієслівні антоніми	Шкала "Активність"	Шкала "Оцінка"
допомагати	1,7	2,2
шкодити	-1	0,3
нагинати	2,1	1,6
випростовувати	-2,1	1,6
ганити	2,5	0,6
хвалити	-2,9	2,4
чистити	-0,5	1
бруднити	-0,5	-1
карати	-1,5	1,1
милувати	1,7	-1,7
поважати	1,8	0,6
зневажати	-2,6	-0,6

Таблиця Б.2

Показники суб'єктивного шкалювання іменникових антонімів української мови

Іменникові антоніми	Шкала "Активність"	Шкала "Оцінка"
Початок	3,1	3,0
Кінець	-0,2	0,6
Відлига	2,4	2,6
Заморозки	-2,8	0,5
Жар	2,5	1,1
Стужа	-0,5	2,6
Здоров'я	3,2	1,7
Недуга	-3,7	-1,7
Питання	-0,5	1,6
Відповідь	0,5	1,6
Безсмертя	1,9	0,3
Забуття	-2,4	-1,9
Світанок	2,5	0,6
Смеркання	-0,5	-0,6
Освітлення	2,0	-0,5
Морок	-2,0	-0,5
Обвинувачення	-2,7	2,2
Захист	1,8	-0,8

Таблиця Б.3

**Показники суб'єктивного шкалювання прикметникових
антонімів української мови**

Прикметникові антоніми	Шкала “Активність”	Шкала “Сила”
Різний	1,6	1,5
Однаковий	-0,6	-0,7
Цілковитий	2,4	0,6
Неповний	-1,1	0,4
Убогий	2,9	-1
Розкішний	1,4	-0,4

Таблиця Б.4













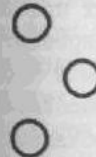
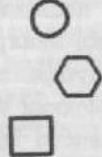
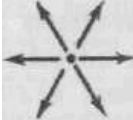

**Показники суб'єктивного шкалювання прислівникових
антонімів української мови**

Прислівникові антоніми	Шкала “Активність”	Шкала “Сила”
Всюди	2,1	2,3
Ніде	-2	-0,9
Марнотратно	-1,1	0,3
Ощадливо	-0,5	-1,1
Близько	1,6	0,6
Далеко	-1,7	-0,2

Додаток В

Стимульний матеріал методу “Невербальний семантичний диференціал”

Інструкція. Оцініть слова, що записані вгорі, за подібністю до пропонованих малюнків (ліворуч та праворуч) за семибальною шкалою. Спочатку оберіть, на який із двох малюнків більш подібне слово, цим ви визначите знак оцінки (позитивний чи негативний), якщо ви схиляєтеся до малюнка ліворуч, то проставляєте негативний знак “-”, якщо праворуч – позитивний “+”. Потім визначаєте міру вияву подібності слова та малюнка: “+1” або “-1” – у незначній мірі, “+2” або “-2” – у середній мірі, “+3” або “-3” – у значній мірі, “0” – не можете визначити.

	різниця	світання	сила	тиша	щастя	від	до	горе	шум	кволість	смеркання	тотожність	
-1; -2; -3													1; 2; 3
													
													
													
													
													
													
													
													

Додаток Г
Стимульний матеріал методу

“Спрямований асоціативний експеримент”

Інструкція. У відповідь на пропоноване слово-стимул доберіть і запишіть слово протилежного значення (антонім).

1	Велет	
2	Суперник	
3	Світло	
4	Зневага	
5	Достатки	
6	Жадання	
7	Багатство	
8	Ніжний	
9	Солодкий	
10	Сильний	
11	Утомлений	
12	Блискучий	
13	Грубий	
14	Рівний	
15	Природний	
16	Робочий	
17	Сирий	
18	Сухий	
19	Буденно	
20	Бездушно	
21	Всі	
22	Висихати	
23	Ридати	
24	Будити	
25	Брати	

Наукове видання

ТАРАНЕНКО Ксенія Володимирівна

Прагматичний потенціал антонімії української мови

Монографія

Тараненко К. В.

Т 19 Прагматичний потенціал антонімії української мови :
монографія. – Дніпро : УМСФ, 2017. – 152 с.
ISBN 978-966-328-123-0

Здійснено комплексний аналіз прагматичного компонента лексичного значення антонімів української мови, виділено основні мікрокомпоненти прагматично релевантної інформації у структурі антонімічних пар. Сформовано методологічну базу для емпіричного дослідження прагматичних явищ у межах антонімії, розроблено методику прагмалінгвістичного аналізу індивідуальної мовленнєвої поведінки. Визначено прагматичний потенціал антонімічних пар у комунікативних стратегіях і тактиках, виділено показові сценарії психологічної гри із залученням прагматичних особливостей антонімічної системи української мови. З'ясовано механізми здійснення прагматичного впливу на адресата засобами антонімічної системи української мови в межах художньо-літературного дискурсу.

Для науковців-філологів, викладачів, студентів та усіх, хто цікавиться проблемами сучасної лінгвістики.

УДК 811.161.2'373.422

ББК 81.2Укр

Редактори: *Т. П. Дерев'янка, Л. І. Малигіна*

Коректор *Л. І. Малигіна*

Технічні редактори: *Т. Г. Пунтус, І. В. Орищій*

Підп. до друку 04.04.2017. Формат 84 x 108^{1/32}. Папір друк.

Ум. друк. арк. 7,9 Облік.-видав. арк. 10,9 Тираж 100. Замов. № 895

Засновник і видавець: Університет митної справи та фінансів

(Свідоцтво про видавничу діяльність ДК 5022 від 14.12.2015 р.)

49000, м. Дніпропетровськ, вул. В. Вернадського, 2/4